

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

Г. К. Базильчук

СЛОВНИК-ДОВІДНИК З ІСТОРІЇ

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ 2005

ББК 63я2
Б17

Рецензенти: *Н. В. Пода*, канд. іст. наук, проф.
А. О. Білоус, канд. іст. наук, доц.
Л. В. Калита, канд. іст. наук, доц.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 6 від 03.07.03)*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14 / 182-396 від 04.03.04)*

Базильчук Г. К.

Б17 Словник-довідник з історії. — К. : МАУП, 2005. — 368 с. —
Бібліогр. : с. 361–364.

ISBN 966-608-477-5

Пропонований довідник інтегрував у собі поняття й терміни, персоналії та хронологію вітчизняної і всесвітньої історії. Він адаптований до навчальних програм і містить той необхідний мінімум, яким повинні володіти учні-старшокласники, абітурієнти та студенти вищих закладів освіти I–II рівнів акредитації. За змістом вміщеного у словнику матеріалу його можна вважати універсальним. Тому посібник є дієвим інструментом у викладанні історії України та всесвітньої історії, а також у підготовці до державної атестації та вступу до вищих навчальних закладів.

Для учнів-старшокласників загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, студентів I–II рівнів акредитації, вчителів, а також для всіх, хто цікавиться історією.

ББК 63я2

ISBN 966-608-477-5

© Г. К. Базильчук, 2005
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2005

Передмова

На сучасному суспільному етапі розвитку України історія перестає бути звичайною наукою, вона трансформується у площину національної свідомості, стаючи її складовою. Тому дуже важливо розуміти й оцінювати ті події і факти, які відкривають сторінки минулого. Часом вони то вражають зразками високого служіння людству й Батьківщині, то жахають невинуватими жертвами. Тому історія покликана розвивати і виховувати загальнолюдські духовні цінності через призму сприйняття ідей гуманізму та демократії, патріотизму й толерантності, через осмислення ролі людини в історії, відповідальності особистості за власні дії.

Важливе значення для вивчення курсу всесвітньої історії та історії України мають підручники, посібники, словники, довідники. Тлумачення окремих історичних понять і хронології містяться в навчальних виданнях, як і посилання на окремі персоналії. Однак цілісного їх охоплення в окремій книзі, призначеній саме для учнів-старшокласників, студентів, абітурієнтів, до того ж в інтеграції історії України та всесвітньої історії, немає.

Пропонований словник-довідник, на думку його укладача, допоможе забезпечити належне історичне підґрунтя для вивчення всесвітньої історії та історії України, зорієнтує на сприйняття історії в органічній єдності розвитку світового процесу з особливостями вітчизняного історичного шляху. Довідник має таку структуру:

Частина I. “Поняття і терміни”.

Частина II. “Персоналії”.

Частина III. “Хронологія”:

- хронологія історичних подій з тлумаченням особливостей окремих розділів;
- хронологія історії України подається в розділах з максимальним наближенням до основних етапів розвитку історії України;
- синхроністична таблиця подій всесвітньої історії та історії України ХХ століття;

- алфавітний покажчик понять і термінів;
- алфавітний покажчик персоналій.

Виходячи з композиційної структури довідника викладачі та вчителі, студенти й учні-старшокласники можуть використовувати довідник на свій розсуд, залежно від методики роботи та ситуації на заняттях, а також для самостійних робіт, враховуючи індивідуальні особливості й можливості. Так, довідник можна використати у різних навчальних ситуаціях:

- як довідник під час групової чи індивідуальної роботи на заняттях;
- як роздатковий чи дидактичний матеріал;
- для тестування;
- готуючись до державної атестації;
- для підготовки до вступних іспитів;
- для конкретизації, поглиблення й повторення студентам освітніх закладів I–II рівнів акредитації;
- для створення комп'ютерної довідкової бази.

Сучасне навчання проблемно-діалогічне, отож саме на таке навчання спрямований довідник. Він допоможе забезпечити колективне виконання лабораторно-практичних робіт, самостійну пошукову діяльність, активно застосовувати проблемний діалог, рольову гру, навчальний диспут. Форми і методи можуть бути довільними, особливо для студентів, які вивчають всевітню історію, а потім історію України. Використання довідника дасть можливість їм уникнути паралелізму, розкриє широкий простір для реалізації аналітичного мислення, узагальнення.

Матеріали довідника не претендують на остаточність та однозначність визначень, бо з приводу деяких із них в історичній науці існують різні думки й тлумачення, приклади яких наводяться в окремих наукових статтях. Визначення понять і термінів, персоналій та хронологічні події подано за виданнями, зазначеними у використаній літературі.

Частина I

Поняття і терміни

А

Аберація — будь-які відхилення від норми у побудові або функції.

Абсентеїзм — байдуже ставлення людей до здійснення своїх громадянсько-політичних прав, ухилення від виконання громадянських обов'язків, насамперед від участі у виборах, від голосування на них.

Абсолютизм — форма державного устрою, за якою монарх наділений необмеженою верховною владою.

Абсолютна монархія — остання форма феодальної держави, яка виникає за часів розкладу феодалізму і зародження капіталістичних відносин. Характеризується тим, що глава держави виступає головним джерелом законодавчої та виконавчої влади, встановлює податки і розпоряджається державними фінансами.

Абстракціонізм — модерністська течія в мистецтві XX ст., що принципово відмовляється від реалістичного зображення предметів і явищ.

Авангардизм — умовна назва кількох антиреалістичних течій у мистецтві XX ст. Прагнення докорінного оновлення мистецтва, до розриву з існуючими традиціями.

Авансування — виділення грошових сум у рахунок майбутніх платежів за матеріальні цінності, виконані роботи, надані послуги.

Авансцена — тлумачення місця політичної дії, де вирішуються найголовніші, найактуальніші для народу проблеми.

Авантюрист — той, хто схильний до ризикованих дій, шукач пригод.

Авари (обри) — кочові племена тюркського походження; наприкінці VI ст. прийшли з Азії через територію теперішньої України на середній Дунай і створили там Аварський каганат, який був розгромлений наприкінці VIII ст. Карлом Великим.

Автокефальна церква — адміністративно самостійна, самоуправна церква, незалежна від інших церков у вирішенні організаційних питань. У світі існує 15 автокефальних православних церков на чолі з патріархами або митрополитами. Українська Автокефальна Православна Церква створена 1920 року, ліквідована більшовиками 1930 року, відновлена під час німецької окупації 1941–1944 рр., потім діяла в еміграції. В Україні відновлена 1990 року митрополитом Мстиславом (С. Скрипником).

Автократія — політичний режим, за якого відсутні представницькі органи, а вся повнота державної влади в країні зосереджена в руках не обмеженого законом і безконтрольного правителя.

Автономія — самоврядування певної частини держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавними законами (або конституцією).

Авторитаризм — влада, здійснювана на безумовному підпорядкуванні управління країною однієї особи — монархові, диктаторові.

Автохтони — спільність, що виникла в процесі еволюції на певній території і проживає на ній нині (корінні жителі країни або місцевості).

Аграрне суспільство — етап розвитку суспільства, коли основна маса населення зайнята працею на землі та в ремісництві.

Аграрні реформи — державні заходи щодо перетворення сільського господарства, форм землекористування, характеру земельних відносин.

Аграрно-промисловий комплекс (АПК) — складова частина економіки, що поєднує в собі виробництво сільськогосподарської продукції, її промислово переробку, матеріально-технічне обслуговування села.

Агресія — будь-яке незаконне застосування сили однією державою проти іншої. Розрізняють пряму агресію (збройне втручання) і непряму (допомога агресору).

Адміністративно-командна система — антидемократична ієрархічно організована система управління суспільством, яка ґрунтується на адміністративних засобах, система бюрократичного централізму.

Адміністративно-територіальний устрій — поділ території країни на окремі частини — адміністративно-територіальні одиниці (краї, області, провінції, штати, губернії, волості, райони), на основі яких утворюються і діють органи державної влади й управління на місцях.

Адміністрація (*управління, керівництво*) — сукупність розпорядчих органів державного управління, виконавчої влади, діяльність яких визначена законом чи конституцією країни. Це також керівні органи закладів, підприємств, організацій, посадові особи в структурі управління, керівний персонал певної установи.

Азіатсько-Тихоокеанський регіон (АТР) — район, що об'єднує країни ринкової частини Азії і зони Тихого океану (40 держав). В АТР проживає 3/5 населення світу. Тут розміщуються шість великих за кількістю населення країн світу — Китай, Індія, США, Росія, Індонезія, Японія. Підвищується роль регіону у світовій економіці та політиці. На Азіатсько-Тихоокеанський регіон припадає 56 % світового ВВП, у тому числі на Північну Америку — 31,7, Північну Азію — 21,1, Південно-Східну Азію — 1,5 %. Частка США і Японії у світовому ВВП — 40 %.

Академія — навчальний чи науковий заклад вищого ступеня.

Акредитація ВНЗ — акція відповідної атестації навчального закладу, здійснювана при зміні статусу навчального закладу, і переведення його на інший кваліфікаційний рівень.

Аксиома — вихідне положення, яке сприймається без доведення і лежить в основі доказів істинності інших положень.

Акт проголошення незалежності України 1991 р. — документ, прийнятий позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р., яким проголошено незалежність України та створення незалежної держави — України. Проголошення Акта дістало схвалення на загальноукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.

Акт 30 червня 1941 р. — проголошення Українськими Національними Зборами в окупованому фашистами Львові від-

новлення Української держави. Збори утворили уряд — Українське Державне Правління на чолі з Я. Стецьком. Пізніше було організовано верховний державний орган — Українську Національну Раду, яку очолив колишній глава уряду ЗУНР К. Левицький. Відновлення держави благословив митрополит А. Шептицький і підтримували члени оунівських похідних груп та вояків батальйону “Нахтігаль”. 15 вересня 1941 р. гестапівці заарештували С. Бандеру, Я. Стецька, а також близько 300 членів ОУН, з яких 15 було розстріляно.

Акт юридичний — рішення державного органу, що встановлює права, обов’язки для громадян, організацій.

Акція — цінний папір, що свідчить про участь його власника у капіталі акціонерного товариства і надає право на одержання певної частини щорічного прибутку.

Альтернативні вибори — вибори, при яких до виборчого бюлетеня внесено кілька кандидатур.

Амністія — законодавчий акт про помилування, яким повністю або частково анулюється покарання за певні різновиди злочинів чи правопорушень.

Амортизація — часткове перенесення вартості основних фондів, внаслідок їх зношуваності, на виготовлений з їх допомогою товар.

Анархізм — суспільно-політична доктрина й суспільний рух, спрямований на повну ліквідацію державної влади в усіх її формах.

Анархізм в Україні — поширився з кінця ХІХ ст. під впливом ідей П. Кропоткіна. Під час Української революції 1917–1921 рр. — ідейна основа багатьох селянських рухів, особливо махновщини. Анархісти боролися проти всіх влад: німецьких окупантів, Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, білогвардійців, більшовиків (з останніми періодично укладали тактичні союзи). В Україні анархізм розгромлений більшовиками на початку 20-х років. Лідери анархізму: Н. Махно, В. Волін (Ейхенбаум), П. Аршинов (Марін).

Анархо-синдикалізм — течія в робітничому русі, що визнає профспілки (синдикати) вищою формою організації трудящих і перебуває під впливом анархізму.

Анафема — урочисте накладання відлучення у католицькій та православній церквах. Покарання цілковитим позбавленням участі в житті Церкви. Призначається за найтяжчі провини.

Анахронізм — застарілі, невідповідні сучасним формам явища, поняття тощо.

Англіканська церква — церква, що утворилась в Англії з початком Реформації. Відповідно до акта про суперматію (верховенство) 1534 року, главою церкви є король.

Андрусівське перемир'я — угода між Росією та Річчю Посполитою за спиною Гетьманщини про припинення війни. Підписана 30 січня 1667 р. в с. Андрусеві біля Смоленська терміном на 13,5 року. Основні умови: 1) Росії поверталися Смоленськ і Сіверська земля; 2) українські землі ділилися по Дніпру: Лівобережжя залишалось у складі Росії; Правобережжя, крім Києва, та Білорусь переходили під владу Речі Посполитої; 3) Київ з околицями на два роки передавався Росії; 4) Запорозька Січ мала перебувати під спільною владою обох держав. Значення: 1) санкціоновано роз'єднання українських земель; 2) союз між Річчю Посполитою, спрямований проти Туреччини.

Анексія — своєрідна форма порушення принципу самовизначення нації, яка проявляється в намаганні однієї держави загарбати всю або частину іншої держави.

Анімізм — уявлення первісних людей, згідно з яким кожна річ має свого духа, душу; уособлення сил та явищ природи.

Анна Ярославна — (бл. 1032 — після 1075 р.) — середня дочка Ярослава Мудрого. Згадується лише в іноземних джерелах. Друга дружина французького короля Анрі I Капета (1031–1061 рр.), з яким урочисто одружилася у Реймсі 19 травня 1051 р. Її син Філіп I — король Франції; будучи опікункою сина, підписувала багато договорів разом з ним. У 1062 р. вийшла заміж за графа Рауля де Крепі-Валуа, а після його смерті повернулася до двору сина. Після 1075 р. її доля невідома. Виявлено її поховання у церкві Вільєрського абатства поблизу м. Етамп у Франції.

Аннали — записи за роками найважливіших подій у Стародавньому Римі, а також у деяких країнах Західної Європи в середні віки. У Київській Русі анналам відповідали літописи.

Антагонізм — непримиренна суперечність.

Антанта — військово-політичний союз Великобританії, Франції і Росії, що остаточно сформувався в 1907 р.

Анти — наймогутніша племінна група давніх слов'ян. Займала територію між Дністром і Дніпром. Археологічним відпо-

відником антів є пеньківська культура. В VI ст. анти разом з іншими слов'янськими племенами брали участь у колонізації Балканського півострова, у війнах слов'ян проти Візантії. Остання писемна згадка датується 602 роком у зв'язку з вторгненням аварів.

Антикомінтернівський пакт — договір, укладений між Німеччиною і Японією в 1936 р. під гаслом боротьби з Комуністичним інтернаціоналом (Комінтерном). У 1937–1941 рр. до них приєдналася Італія, Іспанія та інші держави — сателіти Німеччини.

Антисемітизм — одна з форм національної та релігійної нетерпимості, яка проявляється у ворожому ставленні до євреїв.

Антропогенез — процес виокремлення людини з тваринного світу, олюднення людини під впливом суспільної практики.

Антропологія — наука, що вивчає біологічну природу людини, про розвиток людського роду, зміну його фізичних рис у часі й просторі (також про расову диференціацію).

Антропоцентризм — погляд, згідно з яким людина є центром і метою Всесвіту; також зосередження філософських досліджень на проблемах людини.

Антиклерикалізм — система поглядів, суспільний рух, спрямований на звільнення політичного й духовного життя від влади релігії та церкви.

Античний — стародавній.

Аншлюс — насильницьке приєднання Австрії до фашистської Німеччини у 1938 р.

Апартеїд — офіційна державна політика, спрямована на расову дискримінацію. Практичним виявом її є расова сегрегація.

“Апостол” — перша друкована книга в Україні. Видана в лютому 1574 р. Іваном Федоровим у Львові.

Апріорі — незалежно від досвіду. Переносно — без перевірки, наперед.

Апсида — напівкруглий (іноді багатокутний) виступ у стіні античної або церковної будівлі.

Аракчеевщина — політика крайньої реакції і засилля воячини, яка здійснювалася в Росії військовим міністром і начальником військових поселень О. А. Аракчеевим у першій половині XIX ст.

Аргумент — судження, завдяки якому обґрунтовується істинність якогось судження (або теорії).

Ареал — територія поширення чого-небудь, наприклад, виду рослин, тварин та ін.

Армія Крайова — польська національна військова організація, яка діяла в 1942–1945 рр. в окупованій фашистами Польщі. Підпорядковувалася польському еміграційному уряду в Лондоні.

Армія Людова — польське військове об'єднання, що діяло в 1944 р. в окупованій німецько-фашистськими військами Польщі. Провела 120 великих боїв, знищила 19 тис. фашистів, згодом була об'єднана з I Польською армією у Військо Польське.

Артанія (Арсанія, Арта) — державне утворення VIII–IX ст. у східних слов'ян, яке згадується арабськими та перськими географами (Джанхані, Аль-Балхі, Аль-Істарі, Ібн-Хаукаль) поряд з Куявією і Славією. Одні дослідники ототожнюють Артанію з територією антів, інші з Тмутараканню, Черніговом. Вела торгівлю з арабськими країнами.

Архаїчний — дуже застарілий, такий, що вийшов із загального вжитку.

Археологія — наука, яка вивчає історію суспільства за матеріальними залишками життя та діяльності людей — речовинні пам'ятками.

Архімандрит — титул управителів великих монастирів, ректорів духовних семінарій, керівників духовних місій та монарших чинів. Уперше цей титул введено у християнській церкві в V ст., а в Київській Русі — з XII ст. Архімандрита обирали пожиттєво з правом носити митру і жезл.

Архітектор — спеціаліст з будівництва споруд.

Архітектура — мистецтво будувати й оздоблювати споруди.

Асиміляторська політика — шовіністична політика, спрямована на знищення національних особливостей пригнічених народів шляхом примусового нав'язування їм мови, культури, релігії панівної нації.

Асиміляція — поглинання, злиття одного народу з іншим шляхом засвоєння його мови, звичаїв, культури.

Асоційоване членство (сполучення, з'єднання) — неповне, часткове членство держави, громадської організації, особи або

соціальної групи в якомусь об'єднанні, що часто обмежується статусом спостерігача. Асоційоване членство використовується як компроміс, коли хтось із суб'єктів політики не погоджується визнавати і дотримуватися зобов'язань, умов та вимог, передбачених угодою, але схильний брати участь в окремих програмах, діях тощо.

Астральний — зоряний.

Астрологія — система знань про взаємозв'язок небесних тіл та явищ.

Атеїзм — система поглядів, що відкидає всю сукупність релігійних уявлень про світ.

Атлантична харгія — декларація глав урядів США і Великобританії — Ф. Рузвельта і У. Черчілля, підписана 14.08.1941 р. У ній йшлося про мету війни проти фашистської Німеччини та післявоєнний устрій світу. Цей документ значною мірою сприяв утворенню антигітлерівської коаліції.

Афект — стан раптового збудження, енергія, яка іде не від розуму індивіда, а від його почуттів, інстинктів.

Афоризм — глибока узагальнююча думка, яка має лаконічну, відточену форму.

Африканський Національний Конгрес (АНК) — політична організація африканського населення ПАР. Створена 1912 р., у 60–80-ті роки перебувала на нелегальному становищі. Основне завдання — ліквідація режиму апартеїду (апартеїду) і всіх проявів расизму, боротьба за створення демократичного устрою в ПАР. Останні президенти АНК: О. Табо (1977–1991), Н. Мандела (з 1991 р.).

Б

Багатомандатні виборчі округи — округи, де вибори були альтернативними, а до бюлетеня для таємного голосування включено кілька кандидатур.

Багатопартійність — одна з важливих умов демократичного ладу, коли інтереси різних суспільних верств виражаються відповідними політичними партіями, які змагаються між

собою за владу і мають визначальний вплив на події в суспільстві.

Багдадський пакт — військово-політичний договір, укладений 1955 р. в Багдаді Туреччиною, Іраном, Пакистаном, Іраком, Великою Британією з метою збереження британського й американського впливів на Близькому Сході, якому могла загрожувати експансія СРСР. Після виходу Іраку в 1959 р. назва — Організація Центрального договору (СЕНТО). Пакт розпущено в 1979 р.

“Багратіон” — кодова назва широкомасштабної стратегічної операції радянських військ з визволення Білорусії, розпочата 23 червня 1944 р. До проведення операції було залучено війська чотирьох фронтів: I Прибалтійського (ген. І. Х. Баграмян); I Білоруського (ген. К. К. Рокосовський); II Білоруського (ген. Г. Ф. Захаров); III Білоруського (ген. І. Д. Черняхівський). Координацію дії фронтів здійснювали представники Ставки маршали Г. К. Жуков, О. М. Василевський.

“Балканізація” — розвиток подій у міждержавних взаєминах, коли у конфлікт між двома державами, народами втягуються сусідні й навіть віддалені держави.

Банда чотирьох — група китайських комуністичних лідерів: Цян Цин (четверта дружина Мао Цзедун), Ван Гунвень, Яо Веньюань, Чан Чунцяо, які користувалися великим впливом у роки культурної революції. Заарештовані в 1976 р., в 1980 р. визнані винними в організації масових убивств політичних опонентів.

Бароко — напрямок у європейському мистецтві, що виник наприкінці XVI ст. і проіснував до середини XVIII ст. Твори цього напрямку переважно відображають почуття, багату фантазію, яка інколи не знає меж, вони сповнені контрастів. Постійна тема таких творів — поєднання реального та уявного, ілюзорність буття тощо. Своїм духом бароко більше відповідає Контрреформації і було взято на озброєння католицькою церквою.

Бартер — система обміну, в якій товар і послуги обмінюються без платежів грошима (натуральний обмін) між державами, фірмами, підприємствами в період нерозвинених товарних відносин або нестійкості валют.

Баскак — намісник хана Золотої Орди у підвладних країнах у другій половині XIII ст. У Київській Русі з'явилися після падіння Києва в 1240 р. На початку XIV ст. хани перестали посылати баскаків на Русь, зобов'язавши князів самим збирати данину і відвозити її в Золоту Орду.

Бахчисарайський договір — перемир'я, укладене в 1681 р. між Росією та Туреччиною та Кримом на 20 років: 1) Туреччина й Кримське ханство визнавали Лівобережну Україну, Запоріжжя та Київ за Росією; 2) султан і хан зобов'язувалися не допомагати ворогам Москви; 3) татари зберігали право кочувати в південних степах України; 4) Південна Київщина, Брацлавщина, Поділля залишалися під владою Туреччини; 5) кордоном між Московською державою та Османською імперією визнано Дніпро. Договір анульований Росією 1686 року.

Безробіття — переважання пропозиції вільної робочої сили над попитом на неї, їх кількісна й структурна (територіальна, професійно-кваліфікаційна та ін.) розбіжність; одна з важливих характеристик соціально-економічного життя в цілому, а також ринку праці.

Бейліса процес — судовий процес, який відбувся в Києві 25.09–28.10.1913 р. над Менахемом Менделем Бейлісом, безпідставно звинуваченим у ритуальному вбивстві хлопчика А. Ющинського. Російські органи юстиції та шовіністична преса, всупереч даним поліцейського слідства, інспірували антисемітські настрої. З протестами виступили громадські діячі різних країн, у тому числі В. Г. Короленко. Суд присяжних, який складався з українських селян, повністю виправдав обвинуваченого.

Берегиня — найдавніша богиня добра і захисту людини від злого зла.

“Березіль” — український театр, що працював у Києві в 1922–1926 рр., у Харкові — в 1926–1933 рр., головним режисером якого був Лесь Курбас. Здійснено спробу об'єднати слово, рух, жест, музику, світло й декорації в єдиний ритм, єдину театральну мову у дусі театральної реформи. В репертуарі театру були й українські класичні та сучасні твори (зокрема п'єси М. Куліша, М. Хвильового); підданий гострій критиці у радянській пресі, звинувачений у формалізмі та українському націоналізмі. Частина митців (у тому числі Леся Курбаса) було фізично знищено, театр реорганізовано.

Березневі статті (*Статті Б. Хмельницького*) — договірні умови 1654 р., що визначали правове й політичне становище Козацької держави (Війська Запорозького) під протекторатом московського царя, укладені в результаті переговорів козацького посольства з московським урядом 13–27 березня 1654 р.

- 1) Військо Запорозьке зберігало широке самоврядування;
- 2) козацький реєстр становив 60 тис.;
- 3) збір податків на користь царської скарбниці доручався гетьманським урядовцям;
- 4) встановлювалися розміри платні козакам і старшині;
- 5) московський уряд обіцяв розпочати війну проти Польщі;
- 6) гетьман був зобов'язаний повідомляти царя про свої зовнішні контакти і не вступати без його дозволу в переговори з польським королем і турецьким султаном. Статтями й окремими царськими указами підтверджувалися права, привілеї та вольності Війська Запорозького, української шляхти, духовенства.

Берестейська унія — об'єднання Руської Православної Церкви з Католицькою в Речі Посполитій, проголошене на церковному соборі в Бересті 1696 року: утворилася нова Греко-Католицька Православна Церква (уніатська), яка визнавала верховенство Папи Римського, католицьку догматику, додержання візантійського обряду та юліанського календаря; як наслідок — розкол українського суспільства.

Берестейський мирний договір — договір, укладений між УНР та країнами Четверного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною) 9 лютого 1918 р. Основні положення: 1) Україна виходила з Першої світової війни; 2) визнавалася незалежність України; 3) кордони України встановлювалися довоєнні між Австро-Угорщиною та Росією; 4) Холмщина мала залишатися в складі України; 5) сторони взаємно відмовлялися від воєнних контрибуцій; таємна декларація між УНР та Австро-Угорщиною передбачала об'єднання Східної Галичини та Буковини в один коронний край (згодом ця угода буде анульована Австро-Угорщиною); додатковою умовою договору був пункт про надання Німеччиною та Австро-Угорщиною збройної допомоги УНР проти більшовиків.

Берлінська блокада — перша відкрита конфронтація СРСР зі своїми колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції, яка супроводжувалася закриттям дороги з Берліна на захід силами СРСР з 24 червня 1948 р. і тривала 324 дні. Стала

можливою через відсутність у післявоєнній угоді про статус Берліна конкретних зобов'язань СРСР щодо забезпечення транспортних зв'язків західних секторів Берліна із західними зонами окупації.

Берлінський мур — система укріплень завдовжки 46 км і 4 м заввишки, яка відділяла столицю НДР Берлін від Західного Берліна; збудований 13–19 серпня 1961 р. за наказом властей НДР, аби перешкодити втечам із країни; зруйнований у листопаді 1989 р. За 28 років його існування 5075 осіб подолали цю перешкоду і втекли на Захід, 79 осіб було вбито і 3245 було засуджено за спробу подолати мур.

Берлінський пакт (пакт трьох) — договір між Німеччиною, Італією, Японією 1940 р., що закріплював за сторонами поділ світу на сфери впливу.

Билини — народні епічні пісні про богатирів та їх подвиги.

Битва за Дніпро — наступальна операція у липні — грудні 1943 р. радянських військ проти німецької армії. Найважливіший момент — форсування Дніпра (вересень); визволено Лівобережну і частину Правобережної України з Києвом. Зірвано німецькі плани стабілізації фронту на Дніпрі.

“Біла революція” — комплекс реформ, які запропонував шах Ірану Мухаммед Реза Пехлеві в 1962 р. Вони були спрямовані на подолання феодальних пережитків і модернізацію країни. Була здійснена аграрна реформа, проводилася індустріалізація, розвивалася освіта та охорона здоров'я.

Білий рух — головна і найбільш активна складова антибільшовицького руху 1917–1920 рр. Основним політичним спрямуванням білого руху було відновлення “єдиної і неподільної Росії”, для чого за необхідне визнавалося встановлення військової диктатури; розв'язання важливих державних та соціальних питань відкладалося до закінчення громадянської війни. Головнокомандуючі білим рухом в Україні: А. Денікін, П. Врангель.

“Білі колонії” — території в Америці, Африці, Австралії, які освоювалися переселенцями з Великобританії і частково з інших європейських країн, де більшість населення становили білі переселенці.

Білоруська угода — документ, підписаний 7–8 грудня 1991 р. Президентом України Л. Кравчуком, Президентом Росії Б. Єльциним та Головою Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шуш-

кевичем у Біловезькій Пущі під Брестом (Білорусь), яким було оголошено розпуск СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав. Окрема угода була укладена щодо здійснення єдиного контролю над наявною в державах ядерною зброєю.

Білоцерківський договір — договір між польським урядом і Б. Хмельницьким, укладений 1651 року біля Білої Церкви після битви під Берестечком. Основні положення договору: 1) козацькою територією визначалося тільки Київське воеводство; 2) відновлювалася польська влада; 3) польській шляхті поверталися маєтності; 4) козацький реєстр становив 20 тис.; 5) гетьман позбавлявся права мати зв'язки з іншими державами.

Більшовизм — екстремістська течія в російському соціал-демократичному русі, синонім російського комунізму. Вирізнявся крайнім радикалізмом і віддавав перевагу революції перед будь-якими реформами, не бачив жодних прогресивних надбань у буржуазному суспільстві, тому зневажливо ставився до загальнолюдських цінностей. Пріоритетну роль у суспільстві віддавав партії, диктатурі пролетаріату та робітничому класу як його соціальній опорі. Характеризувався нетерпимістю до інакодумців, відмовою від компромісів, пошуку союзників. На II з'їзді РСДРП (серпень 1903 р., Лондон) під час виборів перемогли прихильники В. Ульянова (Леніна), які відтоді стали називати себе більшовиками РСДРП(б), а друга частина членів РСДРП — меншовиками РСДРП(м). З 1918 р. — РКП(б), після утворення СРСР — ВКП(б), з 1952 р. — КПРС.

Біржа — організаційно оформлений і систематично функціонуючий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами.

Біпатрид — людина, яка водночас має громадянство двох або більше держав.

Блискавична війна (бліцкриг) — принцип ведення війни фашистською Німеччиною проти СРСР, розрахований на швидке захоплення території за 2–2,5 місяці.

Блокада — система заходів, застосовуваних до держави, щоб порушити її зовнішні зв'язки і змусити виконати певні дії або утриматися від них.

Блок політичний (угода, союз) — об'єднання політичних партій, громадських організацій, груп людей задля узгоджених дій, досягнення спільних, переважно політичних цілей.

Богослов'я — вчення про Бога.

Бойкот — спосіб політичної боротьби, який полягає у висловленні протесту проти певних дій органів та представників влади шляхом повної або часткової відмови громадян скористатися правом участі в політичному житті.

Бонапартизм — одна з форм диктатури великої буржуазії, є її реакцією на прогресивні перетворення в обстановці демократичного процесу.

Борбисти — політична українська партія (березень 1919 р. — липень 1920 р.), що сформувалася на основі лівого крила Української партії лівих соціалістів-революціонерів (назва від газети “Борьба”).

Боротьбисти — УПП (травень 1918 р. — березень 1920 р.), що виникла внаслідок розколу УПСР. Назву отримала від газети “Боротьба”.

Бортництво — лісове бджільництво.

Бояри — великі землевласники, які належали до князівського двору та входили до складу військової дружини князя.

Братства — національно-релігійні громадські об'єднання місцян при православних церквах.

“Братство тарасівців” — підпільна організація, створена харківськими студентами — шанувальниками творчості Т. Г. Шевченка під керівництвом І. Липи влітку 1891 р. “Тарасівці” ставили за мету рішучі дії проти самодержавства та сприяти національному відродженню. Такі гуртки утворилися по всій Україні. “Товариство” мало свій статут, в якому висловлювалися вимоги цілковитої автономії для всіх народів Росії, а українська молодь закликала до боротьби за національну волю. В 1893 р. організація була розгромлена царською охранкою.

Брестський мир — мирний договір між Росією, з одного боку, та Четверним союзом — з іншого. Укладений у Брест-Литовському 3 березня 1918 р.

Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу — підписаний 9.02.1918 р. у Брест-Литовському. Перший міжнародно-правовий документ, який визначив міжнародний статус країни та її західні кордони. Крім того, між УНР та Австро-Угорщиною було підписано таємну заяву (8 лютого 1918 р.) і таємний додаток (4 березня 1918 р.), згідно з якими Підляшшя та Холмщина відходили до УНР, Галичина

і Буковина об'єднувалися в один край у складі Австро-Угорщини з наданням українцям широкої автономії, а в Криму мала утворитися мусульманська республіка. У відповідь УНР зобов'язувалася забезпечити права національних меншин у своїй країні. Після капітуляції Німеччини всі угоди було анульовано і Україна втратила міжнародне визнання як суверенна держава, протягом 1919–1920 рр. її землі були поділені між Росією, Польщею, Чехословаччиною та Румунією.

Брифінг (*інформаційна нарада*) — один з різновидів зустрічі працівників преси з офіційними державними та політичними діячами. Це, як правило, коротке інформування журналістів з якоїсь певної теми без подальшого її обговорення чи коментування.

Броварництво — виробництво пива, пивоварна промисловість.

Буддизм — одна з трьох (поряд з ісламом та християнством) світових релігій. Основні положення буддизму: життя — це страждання, людські страждання впливають з людських бажань, для того, щоб перестати страждати, треба позбавитись бажань. Виникла в Індії в V ст. до н. е. (назва за ім'ям засновника Будди).

Букринський плацдарм — один із плацдармів на правому березі р. Дніпро, в районі Великого Буcriна (80 км на південний схід від Києва), відвойований у вересні 1943 р. військами Воронезького фронту під час битви за Дніпро. Спроби наступу з нього на Київ у жовтні 1943 р. двічі завершувалися невдачею, що змусило перенести центр наступу на Лютизький плацдарм. Війська, що залишилися на Букрині, здійснювали допоміжний удар, відволікаючи на себе частину сил ворога.

Булава — кулясте потовщення на кінці палиці. Як правило, оздоблена коштовним металом і самоцвітами, символ влади кошового отамана, гетьмана.

Бунд (*союз*) — єврейська соціалістична організація. Створений на нелегальному з'їзді в жовтні 1897 р. у Вільні. В 1898 р. на I (установчому) з'їзді РСДРП у Мінську ввійшов до складу РСДРП як автономна організація, самостійна в питаннях єврейського робітничого руху.

Бунчук — довга палиця із золотою верхівкою (кулястої форми) на кінці, від якої відходять 2–3 кінські хвости. Важливий

атрибут гетьманської влади, військова регалія в козацькому війську.

Бургомістр — найвища посадова особа в управлінні середньовічного міста.

Буржуа — 1) за феодалізму в країнах Західної Європи — громадянин, бюргер, представник третього стану; 2) у капіталістичному суспільстві — представник буржуазії.

Буржуазія — соціальна верства, яка виникла в період пізнього середньовіччя і перетворилась на панівну під час буржуазних революцій. Виступаючи власником засобів виробництва, буржуазія експлуатувала найману працю.

Буржуазна революція — соціальна революція, основним завданням якої є ліквідація феодального суспільства, встановлення влади буржуазії, утворення буржуазної держави. Буржуазні революції відбувалися в країнах, де існував “третій” стан, який, спираючись на нагромаджений капітал, намагався одержати політичну свободу.

Буржуазні націоналісти — традиційний ярлик комуністичної системи, що стосувався тих, хто виступав за збереження національної мови, культури, звичаїв, історичних традицій рідного краю.

Бюджет — виражений у грошовій сумі план майбутніх доходів та видатків держави, який складається щороку.

Бюрократизація — посилення ролі чиновників, за допомогою яких імперські уряди управляли населенням, позбавляючи його будь-яких елементів самоврядування.

Бюрократія — система врядування, яка спирається на розгалужену та ієрархізовану структуру чиновницького апарату, діяльність якого формалізована і підпорядковується інструктивній регламентації.

В

Вайш'ї — члени однієї з чотирьох каст у Стародавній Індії, до якої входили купці, землероби, скотарі.

Валова продукція — показник, що характеризує загальний обсяг виробництва продукції національної економіки, окремих

промислових чи сільськогосподарських підприємств у грошовому обсязі.

Валовий збір с/г культур — показник, що характеризує загальний обсяг продукції землеробства, зібраної з усієї площі різних сільськогосподарських культур.

Валовий національний продукт (ВНП) — економічний показник, що обчислюється сумою вартості кінцевих товарів і послуг, виражений у ринкових цінах.

Вандали — германські племена, які жили на північних кордонах Західної Римської імперії.

Варвари — для греків — це всі іноземці, які не говорили по-грецьки.

Варшавська угода — договір між урядами Польщі та УНР, який підписали Ю. Пілсудський та С. Петлюра в ніч з 21 на 22 квітня 1920 р. Угода передбачала: 1) визнання польським урядом незалежності УНР; 2) частково визначено україно-польський кордон; 3) військова конвенція передбачала спільні польсько-українські дії проти більшовиків на території України. Денонсована Ризьким мирним договором 18 березня 1921 р.

Варшавське повстання — спроба Армії Крайової визволити столицю Польщі. Розпочалося 1 серпня 1944 р., атаки тривали до 4 серпня за підтримки місцевого населення. Спроба закінчилася поразкою. Червона Армія, що стояла на протилежному березі Вісли, не надала очікуваної широкомасштабної допомоги.

Варшавський Договір — військово-політичний союз радянського блоку як противага НАТО, заснований 1955 р. у Варшаві. Члени В. Д.: Албанія (до 1968), Болгарія, Чехословаччина, НДР, Польща, Румунія, Угорщина, СРСР, який контролював збройні сили і оборонну політику його членів. 1991 року — розпущений.

Вашингтонська конференція 1921–1922 рр. була проведена з метою обмеження морських озброєнь, розгляду проблем Далекого Сходу і басейну Тихого океану. Брала участь 9 держав (США, Великобританія, Японія, Китай, Франція, Італія, Бельгія, Голландія, Португалія). В. к. зафіксувала сприятливе співвідношення сил у цьому регіоні на користь США, держави брали зобов'язання дотримуватися принципів “відкритих дверей” та “рівних можливостей”.

Вашингтонські конференції — проведені керівниками США та Великобританії в період Другої світової війни. Перша відбулася 22 грудня 1941 — 14 січня 1942 р. і присвячувалася розробці англо-американської стратегії на 1942 р. у війні проти країн фашистського блоку. Ухвалила рішення про створення Комітету начальників штабів — вищого органу керівництва військовими силами США та Великобританії. Друга — 19 лютого 1942 р. — прийняла рішення про проведення десантної операції в Північній Африці і про відмову відкриття другого фронту в 1942 р. Третя — 12–25 травня 1943 р. — погодила плани дій союзників у Південній Італії та в Тихому океані. Відкриття другого фронту в Європі знову відклали.

“Веди” — збірник пісень та заклинань аріїв, звернених до богів.

Веймарська республіка — буржуазно-демократична республіка в Німеччині. Встановлена в результаті Листопадової революції 1918 р. Припинила своє існування в 1933 р. після встановлення фашистської диктатури.

Велес (Волос) — бог, покровитель достатку, скотарства і торгівлі в Київській Русі до прийняття християнства. У літописах згадується поряд із богом Перуном.

“Великий стрибок” — принцип розвитку господарства Китаю у 1958–1961 рр., спрямований на форсування економічного розвитку і побудову комуністичного суспільства. Головним засобом будівництва повинна була стати безкорислива праця й зрівняльний принцип розподілу матеріальних благ. У промисловості пропонувалося здійснення індустріалізації шляхом будівництва малих підприємств на основі примітивної технології. “В. с.” зазнав краху: виробництво сільськогосподарської продукції знизилося, розпочався голод у ряді регіонів Китаю, скоротилося промислове виробництво. Замість стрибка почалася криза.

“Великий терор” — холоднокрівна, продумана і глибоко злочинна акція радянської влади, розрахована на усунення з суспільно-політичного і культурного життя країни людей творчих, мислячих, здатних критично оцінити і порівняти дійсність з ідеалами соціалізму.

Великі держави (*Велика сімка*) — умовна назва наймогутніших держав світу, які виконують провідну роль на міжна-

родній арені. До країн великої сімки належать: США, Великобританія, Франція, Німеччина, Японія, Італія, Канада.

Великодержавність — авторитарно-диктаторські методи правління та способи організації національного життя, коли здійснювалися казармені, феодално-деспотичні способи національно-державного управління, при якому панівна нація вирішувала свої культурні, економічні, політичні завдання ціною інших націй, що живуть у цій державі.

Вельможі — найбільш знатні й багаті люди.

Вербалізація — надання словесної форми.

“Верденська м’ясорубка” — військова операція, проведена з 21 лютого по 18 грудня 1816 р. під французьким містом Верденом у роки Першої світової війни. Названа так через величезні втрати: Німеччина втратила до 600 тис. чол., Франція — 358 тис. чол.

Вердикт — рішення з приводу винності чи безвинності підсудного.

Версальський мирний договір — договір, який завершив Першу світову війну 1914–1918 рр. Підписаний 28 червня 1919 р. США, Великобританією, Францією, Італією, Японією та іншими країнами, з одного боку, та переможеною Німеччиною — з другого. Цей договір закріпив переділ світу на користь держав-переможниць. Німеччина повертала Франції Ельзас та Лотарингію, Польщі — Познань, частину Померанії та Західної Пруссії, вугільні шахти Саару були передані у власність Франції. Німеччина зобов’язувалася визнати незалежність Австрії, Польщі, Чехословаччини. Німецькі колонії були поділені між країнами-переможницями. Німеччина була змушена виплачувати репарації (розмір визначено на конференції 1921 р. 132 млрд золотих марок). Скасовувалася загальна військова повинність у Німеччині (мала не більше 100 тис. воїнів), генеральний штаб розпускався, заборонялося мати військово-повітряний та підводний флот, важку артилерію, танки. Військовий флот Німеччини був затоплений. Передбачалася 15-річна окупація військами Антанти лівого берега Рейну і демілітаризація 50-кілометрової ділянки на його правому березі.

Версальсько-Вашингтонська система — система імперіалістичного світу, встановлена державами-переможницями, насамперед США, Великобританією, Францією, Японією, після закінчення Першої світової війни. Основу цієї системи становили

Версальський мирний договір 1919 р. та інші договори й угоди, ухвалені на Вашингтонській конференції 1921–1922 рр.

Верф — місце, де будували та лагодили кораблі.

Весна народів — революційні виступи 1848–1849 рр. у Європі, які мали ліберальний та республіканський характер, започатковані лютневою революцією у Франції 1848 р. В Італії — спроби визволення з-під австрійського панування та прийняття в ряді держав конституцій. В Австрії — усунення К. Меттерніха та дарування конституції. В Угорщині — революція 1848–1849 рр. У Чехії — повстання в Празі. У Пруссії — скликання загальнонімецького парламенту. В Польщі — Великопольське повстання 1848 р. і збройний виступ у Кракові. В Галичині — утворення Головної руської ради. Придушені пруськими та австрійськими військами.

Вето право — заборона, яку накладає один орган державної влади на рішення другого державного органу. Виникла в Давньому Римі.

В'єтнамська війна — збройне втручання США в 1965–1973 рр. на боці Південного В'єтнаму в конфлікт між двома в'єтнамськими державами: прагнення Північного В'єтнаму, підтриманого комуністичними державами, приєднати Південний В'єтнам і встановити там комуністичний устрій, спонукало США до втручання. За Паризькою 1973 р. конференцією, американські війська припинили військові дії.

Вивезення капіталу — переміщення капіталу з країни, де перебуває власник цього капіталу, до інших країн для систематичного одержання додаткової вартості, а також з політичною метою.

Визнання — у міжнародному праві — акт, за яким уряд держави визнає нову країну.

Випищики — козаки, виключені з козацьких реєстрів (списків) урядом Речі Посполитої у XVII ст. (виписані козаки).

Вища рада народного господарства України (ВРНГУ) — орган, покликаний здійснювати фінансове, промислове та інше регулювання й контроль за станом і розвитком економіки загалом, її галузей, провідних підприємств. Була наступницею Промбюро та УРНГ. Діяла з 1923 по 1932 р.

Відродження — процес відновлення різних сфер (економічної, національної, духовної, культурної, релігійної, мовної та ін.) буття певного народу після їх занепаду.

Відтворювальне господарство — сукупність усіх видів діяльності людини, в якій основним джерелом її існування є вирощування культурних рослин та розведення свійських тварин і яке з плином часу стає основою для розвитку цивілізації.

Війна — організована збройна боротьба між державами, групами держав, класами або націями для досягнення певних політичних або економічних цілей, продовження політики насильницькими способами.

Військово-політичний союз — об'єднання двох або кількох держав з метою спільних дій у вирішенні політичних, економічних та військових проблем (НАТО, СЕАТО та ін.).

Військові поселення — поселення в Росії та на Слобожанщині, які з'явилися у процесі реформ Аракчеєва для створення резерву навчених військ без збільшення витрат на армію. Існували в 1810–1857 рр.

Війт — особа, яка очолювала місцеве управління або самоврядування в містах і селах України XV–XVIII ст. (на Лівобережжі й Слобожанщині ця особа називалася старостою). Ця посада проіснувала в селах до XVIII ст., а в містах — до скасування Магдебурзького права на початку XIX ст.

Віленське перемир'я — перемир'я між Росією та Річчю Посполитою 1656 р. (уповноважені Б. Хмельницького на переговори не були допущені). Основні рішення: 1) спільні воєнні дії проти Швеції та Бранденбурга; 2) відмова від укладення сепаратного миру зі Швецією; 3) обрання російського самодержця на королівський трон після смерті Яна Казимира. Залишилися невирішеними проблеми українських земель, погіршилися відносини з Чигирином, Москва втягувалася у стан міжнародної ізоляції, зміцніли позиції Речі Посполитої.

Вільна економічна зона — певна територія, де діють особливі пільгові економічні умови для іноземних та національних підприємств.

Вільне козацтво — добровільні військові формування, створювані за територіальним принципом на традиціях запорозького козацтва в 1917–1918 рр. У квітні 1917 р. на Звенигородщині сформований перший загін. 3–7 жовтня в Чигирині відбувся перший Всеукраїнський з'їзд вільного козацтва, на якому було ухвалено Статут і обрано Генеральну Раду на чолі з П. Скоропадським. Спочатку виконувало функції міліції: дотримання правопорядку в містах, боротьба з дезертирством і

бандитизмом. У січні 1918 р. брало участь у першій радянсько-українській війні на боці УНР. 5 квітня наказом міністра УНР розформоване.

Вільшанська угода — угода між гетьманом реєстрового козацтва Петром Сагайдачним і коронним гетьманом Речі Посполитої С. Жолкевським, укладена в жовтні 1617 р. в урочищі Суха Вільшанка поблизу Таращі. Основні умови: 1) реєстр — 1000 козаків (решта змушені повернутися під владу панів); 2) місце перебування реєстровців — Запорозжя; 3) основне завдання — несення прикордонної служби та виконання поліційних функцій в Україні; 4) старший реєстру обирався на козацькій раді та затверджувався королем; 5) заборонялися походи козаків на Крим і Туреччину, підтримання відносин з представниками інших держав; 6) реєстровцям гарантувалося право вільно господарювати без відбування феодальних повинностей, крім військової, мати власне адміністративне підпорядкування та судочинство. (Умови не були реалізовані через складні політичні обставини в Речі Посполитій.)

“Вісла” операція — комплекс заходів польського комуністичного уряду (за активної підтримки СРСР та Чехословаччини), що здійснювалися в кілька етапів з 28 квітня 1947 р. до кінця 1948 р., з примусової депортації українського населення зі своїх етнічних земель: Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, Надсяння, які увійшли до складу Польщі за рішеннями Потсдамської угоди. Офіційною причиною операції була допомога українського населення загонам УПА.

Віче — народні зібрання в давні часи, де вирішувалися питання війни і миру, громадського життя.

Вічний мир — договір між Московською державою та Річчю Посполитою, підписаний у Москві 6 травня 1686 р. Основні умови договору: 1) сторони зобов'язувалися не укладати сепаратного миру з Османською імперією; 2) підтверджувалися всі умови Андрусівського перемир'я (див.: Андрусівське перемир'я). Значення: 1) Московщина стала членом антитурецької “Священної ліги”, куди входили Річ Посполита, Венеція, Ватикан, Австрія; 2) остаточний міжнародний поділ України.

Влада державна — суверенна й універсальна влада на території певної держави, здатна забезпечити правовий, суспільний

та економічний порядок, який має законний характер, також виконує інші внутрішні й зовнішні державні функції.

Внутрішня політика — діяльність державних органів, установ і правлячих партій, спрямована на узгодження інтересів різних прошарків населення країни, можливе в певних умовах задоволення цих інтересів, на збереження існуючого ладу або цілеспрямоване перетворення його, на забезпечення взаємозв'язку, взаємодії окремих сфер суспільства на суспільний прогрес. Визначає діяльність суспільства у виробництві та розподілі, охороні порядку і громадській безпеці, соціальних відносинах, соціальному забезпеченні.

Воєвода — вождь, воєначальник, правитель у слов'янських народів.

Воєнна демократія — стан суспільства в період розкладу первіснообщинного ладу. При збережених залишках первісного колективізму й демократії посилювалася влада воєнних вождів.

Воєнний комунізм — 1) система політичних, економічних та ідеологічних заходів, на яких базувалася діяльність більшовиків, спрямована на націоналізацію всієї промисловості й торгівлі, заборона ринкових відносин та запровадження продрозкладки; 2) система заходів, спрямованих на переведення господарства з ринкових умов розвитку на соціалістичну основу розвитку шляхом насилля і диктату (середина 1918 р. до березня 1921 р.; в Україні з кінця 1918 р.).

Воєнно-промисловий комплекс (ВПК) — сукупність взаємопов'язаних та взаємозалежних промислових підприємств, науково-дослідних центрів, підрозділів збройних сил і державних установ і організацій, які забезпечують воєнні потреби держави.

Вождь — людина, що стояла на чолі війська.

Волость — нижча адміністративна одиниця в сільській місцевості Російської імперії. З 1861 р. — одиниця станового сільського самоврядування.

Волочна поміра — обмір та переділ землі у великокнязівських, а згодом у приватних маєтках Великого князівства Литовського, здійснені за “Уставою на волоки” 1557 р.

Волхви — у Київській Русі (дохристиянського періоду) слуги язичницького релігійного культу. Вважалося, що мали вплив на сили природи, вміли пророкувати майбутнє і лікувати людей.

Волюнтаризм — соціальна політика і практика, що характеризується нехтуванням об'єктивних законів історичного процесу, суб'єктивних бажань і довільних рішень осіб, які її здійснюють. М. С. Хрущову інкримінувалося небажання прислухатися до “колективної думки партії” — волюнтаризм.

Вольності Війська Запорозького — назва території останньої Запорозької Січі (Нової, або Підпільненської) на південь від річок Тясмин та Орель. Охоплювала сучасні Дніпропетровську, Запорізьку, Луганську, Херсонську, Миколаївську, Кіровоградську, Донецьку області. Включала в себе дев'ять адміністративних одиниць — паланок. У селах і слободах мешкали одружені козаки і селяни. В зимівниках-хуторах запорожці займалися багатогалузевим господарством. Адміністративним і військовим центром В. В. З. була Січ.

Вотум довіри чи недовір'я — рішення, виражене голосуванням. У політичному житті — рішення парламенту, що схвалює чи не схвалює політику уряду, а також окремих його членів. У разі винесення вотуму недовір'я уряду останній, як правило, подає у відставку

Вотчина — комплекс феодалної земельної власності (землі, будівлі, реманент) та пов'язаних з нею прав на феодално залежних селян. У Київській Русі існували князівські, боярські, монастирські й церковні вотчини, де використовували працю смердів та холопів. Права вотчинників були закріплені в “Руській правді”. У XVI–XVIII ст. в Польщі та Україні переважали вотчини, що отримали назву “фільварок”. Більша частина землі тут була зайнята підприємницьким панським господарством, що оброблялося кріпаками.

Всесвітня історія — історія, яка розповідає про шлях людства від найдавніших часів до наших днів.

Всеукраїнська загальна організація (ВУЗО) — підпільна організація, створена у 1897 р. з ініціативи В. Антоновича, О. Кониського, покликана об'єднати всіх українських активістів в імперії. Нараховувала близько 20 громад, чимало студентських груп та окремих осіб. У 1904 р. була трансформована в Українську демократичну партію (УДП).

Вульгаризація — зумисний чи випадковий неточний виклад вчення, поняття, факту чи процесу, внаслідок якого спотворюється його суть.

Г

Гадяцький договір — угода гетьмана І. Виговського з польсько-шляхетським урядом, укладена 16 вересня 1658 р. в Гадячі. Основні положення угоди: 1) українські землі у складі трьох воєводств — Київського, Чернігівського, Брацлавського — під назвою “Великого князівства Руського” поверталися до складу Речі Посполитої на правах автономії; 2) Велике князівство Руське повинно було мати власні судову й фінансову системи, свою власну монету; 3) військо мало нараховувати 30 тис. козаків і 10 тис. найманого війська; 4) церковну унію належало скасувати. Залишився нереалізованим.

Гайдамацький рух (слово “гайдамака” вперше вживається в документі 1715 р. Походить воно від турецького “гайде” — гнати, переслідувати, турбувати) — український національно-визвольний рух проти польського гніту в Правобережній Україні. Зародившись у першому десятилітті XVIII ст., гайдамацький рух з кожним роком зростав і поширився майже на всю територію Правобережної України, а частково й Лівобережжя та Слобожанщину. Вершиною його була Коліївщина — 1768 р.

“Галицько-руська матиця” — культурно-освітнє та літературно-видавничє товариство, засновано в 1848 р. з метою піднесення освіти народу та розвитку літератури й мистецтва на західноукраїнських землях. Згодом перейшла на москвофільські позиції.

Галузева система управління народним господарством — організація та координація роботи підприємств, що виробляють однорідну продукцію або виконують однорідні роботи. Здійснювалися галузевими міністерствами.

Гандизм — соціально-політична та релігійно-філософська доктрина, яка виникла в період боротьби Індії за незалежність і дістала назву за іменем свого засновника М. Ганді. Основні політичні принципи та характерні риси гандизму: досягнення незалежності Індії мирними засобами, об’єднання в боротьбі за незалежність індійців без поділу за релігійною, національною, класовою та кастовою ознакою.

Гвардія — добірна привілейована частина військ. Термін “гвардія” з’явився в Італії в XII ст., коли гвардійські війська виконували охоронні функції.

Гегемонізм — політика, побудована на прагненні пануван-
ня над іншими народами та країнами світу.

Гегемонія — керівна, домінуюча роль певної партії, соціаль-
ної групи чи особи щодо решти партій, груп чи осіб.

Генерал-губернаторство — адміністративно-територіальна
одиниця в Російській імперії 1775–1917 рр., до складу якої
входила одна або кілька губерній. Створювалася російським
урядом переважно для боротьби з національно-визвольним
рухом поневоленних народів або у воєнний час. У генерал-гу-
бернаторстві фактично запроваджувався стан військової дик-
татури на чолі з генерал-губернатором. Після ліквідації геть-
манства в Лівобережній Україні було створене Малоросійське
генерал-губернаторство, яке протягом 1764–1782 рр. очолю-
вав П. Румянцев. В Україні в різний час існували Харківське
(1775–1796 рр.) з Харківською та Воронезькою губерніями;
Київське (1832–1914 рр.) з Київською, Волинською і Подільсь-
кою губерніями; Новоросійське з Катеринославською, Таврій-
ською і Херсонською губерніями. У 1914–1917 рр. на терито-
рії Галичини та Буковини, окупованій російськими військами,
було створено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство.

Генеральна військова канцелярія (Г.в.к.) — центральна ус-
танова адміністрації українського гетьмана XVII–XVIII ст. Че-
рез Г.в.к. гетьмани здійснювали військову і цивільну владу.
Очолював канцелярію генеральний писар.

Генеральна військова рада — вищий політичний, військо-
вий і адміністративний орган у 1648–1750 рр. Обирала гетьма-
на, розглядала політичні, військові, фінансові, судові, адміні-
стративні справи.

Генеральна козацька старшина — вища центральна військо-
ва і цивільна адміністрація у другій половині XVII–XVIII ст.,
створена 1648 року Б. Хмельницьким. До неї входили генераль-
ний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генераль-
ний підскарбій, генеральний бунчужний. Усі ці посади були
виборними.

Генеральний обозний — перша особа після гетьмана. В осо-
бливих ситуаціях призначався наказним гетьманом. У Г.в.к.
вів військові справи, відав артилерією, засідав у Генеральному
суді.

Генеральний осавул — вища службова особа гетьманської адміністрації. До його обов'язків входило: нагляд за складом військ і спорядженням, ведення козацьких реєстрів, розслідування особливо важливих справ. Виконував обов'язки наказного гетьмана. Їх було два.

Генеральний писар — належав до генеральної старшини й очолював Г.в.к. Здійснював дипломатичну роботу (листування, прийом послів, підготовка угод, договорів, універсалів), готував питання для розгляду на козацькій раді, брав участь у роботі Генерального суду. Як правило, генеральні писарі були вихованцями Києво-Могилянської колегії, добре знали граматику, юриспруденцію, військову справу, володіли кількома іноземними мовами.

Генеральний підскарбій — вища службова особа гетьманської адміністрації, відав фінансами.

Генеральний секретаріат Української Центральної Ради — виконавчий орган, створений за рішенням Малої Ради від 15 червня 1917 р. і діяв до 11 січня 1918 р., IV Універсалом ЦР перетворений на Раду Народних Міністрів УНР.

Генеральний суддя — член генеральної старшини в українському козацькому війську. З кінця XVII ст. обирали двох генеральних суддів, які по черзі головували в Генеральному суді. Крім судових функцій вони виконували різні доручення гетьмана і старшинської ради, переважно військового та дипломатичного характеру.

Генеральний хорунжий — вища службова особа гетьманської адміністрації. Основні обов'язки: охорона головного прапора козацького війська, відав військовими справами, брав участь у засіданнях Генерального суду, дипломатичних переговорах.

Генеральні штати у Франції — найвищий станово-представницький орган у Франції XIV–XVIII ст., у якому були представлені духовенство, дворянство та заможні верстви городян.

Геноцид — цілеспрямовані дії, що мають за мету знищити будь-яку етнічну, расову або релігійну групу населення. Є грубим порушенням міжнародного права, найтяжчим злочином перед людством.

Генуезька конференція — міжнародна конференція 1922 р. з економічних та фінансових питань. В її роботі взяли участь

29 держав і 5 домініонів Великої Британії, від США був спеціальний спостерігач. РСФРР було висунуто вимоги інших країн визнати міжнародні борги, фінансові зобов'язання всіх колишніх російських урядів, взяти на себе відповідальність за всі збитки від дій радянського і попередніх урядів або місцевих властей. Делегація РСФРР, очолювана І. Чечеріним, погодилася обговорювати питання про борги та компенсацію колишнім іноземним власникам, зажадавши своєю чергою відшкодування збитків від іноземної інтервенції, визнання де-юре радянського уряду й надання йому фінансової допомоги. Нею було порушено проблему загального скорочення озброєнь. Жодне питання позитивно розв'язане не було.

Геополітика — течія в політиці й соціології, що обґрунтовує політичний та економічний розвиток держав їхнім географічним середовищем і розташуванням.

Геральдика — допоміжна історична дисципліна, вивчає походження, розвиток, юридичне значення гербів, закономірності їх графічного зображення.

Герб — офіційний знак держави, міста чи роду.

Герметичність (від імені єгипетського мудреця Гермеса, якому приписували уміння щільно закупорювати ємності). Непроникність стінок та з'єднань, що обмежують внутрішні об'єми приміщень, апаратів, машин, споруд, ємності для рідини та газів. Переносно — “закупорювання” душі, інтелекту.

Геронтократія — у Стародавній Греції — влада ради старійшин. У сучасній політичній мові — засилля престарілих політиканів, які узурпували у своїх руках владу.

Гестапо — політична поліція III Райху, створена 1933 року для боротьби з противниками гітлеризму. Під час Другої світової війни здійснювало політику терору і знищення в окупованих країнах. На Нюрнберзькому процесі визнане злочинною організацією, винною у масовому вбивстві людей.

Гетьман (*старший, головний*) — 1) з кінця XV до XVIII ст. — вищий воєначальник у ВКЛ та Польщі; великий гетьман (коронний і литовський) — головнокомандувач військ, польний гетьман (коронний і литовський) — його заступник; 2) в Україні XVII–XVIII ст. — воєначальник козацького війська, правитель України; 3) титул глави Української держави 1918 р. (П. Скоропадський).

Гетьман наказний — титул тимчасових заступників гетьмана в українському козацькому війську. Виконував усі обов'язки гетьмана. (Я. Самко — 1660–1663 рр., П. Полуботок — 1722–1724 рр.)

Гетьманщина — назва, якою визначають Українську козацьку державу другої половини XVII–XVIII ст. та її територію. Офіційна назва — Держава Війська Запорозького.

Гімн — хвалебна, урочиста пісня. Гімни бувають державні, релігійні, військові, на честь видатних подій, героїв. Державний гімн разом із гербом і прапором символізує державність країни.

Гімназій — державний виховний заклад у Стародавній Греції, де юнаки займались гімнастикою, здобували літературну, філософську, політичну освіту.

Гіпердемократія — ненормальна демократія, суб'єкти якої у своїх діях не знають жодних обмежень.

Гіперінфляція — надзвичайно швидке збільшення товарних цін та грошової маси в обігу, що призводить до різкого знецінення грошової одиниці, розладу платіжного обігу та порушення нормальних господарських зв'язків.

Гіпотеза — наукове припущення, яке висувається для пояснення тих чи інших явищ.

Гладіатори — у Стародавньому Римі раби, військовополонені, а інколи просто ті, що з власного бажання бились на арені цирку між собою або з хижими звірами.

Гласність — частина програми, що розроблялася владою під керівництвом М. Горбачова в СРСР, спрямована на ліквідацію цензури.

Глобалізм (*загальний, всесвітній*) — політична практика, зорієнтована на розв'язання локальних суспільних проблем з урахуванням їхнього зв'язку з проблемами зовнішніми, більш загальними, з передбаченням наслідків для світових процесів.

Глобальні проблеми людства — комплекс проблем, що зачіпають життєві інтереси всіх народів світу і потребують для свого розв'язання колективних зусиль світової громадськості (екологічні проблеми, гонка озброєнь, масові епідемії та ін.).

Глухівські статті — договір 1669 р. між Д. Многогрішним і представниками московського царя, укладений у Глухові. 27 статей договору і надалі обмежували українську автономію.

Основні положення: 1) московські воєводи лишалися тільки в п'яти містах: Києві, Ніжині, Чернігові, Острі, Переяславі; їхні функції зводилися до командування гарнізонами, вони не мали права втручатися у справи місцевого управління; 2) встановлювався козацький реєстр кількістю 30 тис. козаків; 3) гетьман мав право утримувати одну тисячу найманого війська — компанійців; 4) обумовлювалася обов'язкова участь українських делегатів у дипломатичних справах Москви, хоч заборонялася самостійна зовнішня політика; 5) податки мала збирати тільки козацька старшина.

Головна Руська Рада (ГРР) — орган громадського самоуправління українців, утворений 2 травня 1848 р. у Львові на хвилі піднесення революційного руху у Східній Галичині. До складу ГРР входило 30 постійних членів. Їй підпорядковувалося близько 50 “руських рад”, організованих у різних місцевостях Східної Галичини, загони селянської самооборони, гвардія. Своєю Маніфестом 10 травня 1848 р. проголосила галицьких українців частиною всього українського народу. Найбільших успіхів ГРР досягла в культурно-національних заходах. 1851 року припинила своє існування.

Головна українська рада (ГУР) — міжпартійна організація, утворена 2 серпня 1914 р. з представників трьох галицьких партій УНДП, УРРП, УСДП. ГУР очолив К. Левицький, до складу входило 15 осіб. Мета ГУР — виробити загальний напрямок української політики під час Першої світової війни і створити українські військові формування. В травні ГУР перетворено на Загальну українську раду (ЗУР).

Голокост — цілеспрямована політика нацистів Німеччини на фізичне винищення євреїв, циган та інших народів.

Голосування — безпосередній акт волевиявлення громадян під час виборів, який складається з ідентифікації виборця, отримання бюлетеня і власне голосування.

Гомін'ядан (національна партія) — народно-демократична, антифеодальна партія Китаю, заснована в 1912 р.

Гонка озброєнь — прискорене нагромадження засобів зброї та військової техніки і їх якісне вдосконалення.

Городові козаки — офіційна назва українських козаків Лівобережної України (друга пол. XVII — початку 80-х років, XVIII ст.). Мали власну землю, були звільнені від податків,

юридично вільні. Поділялися на кінних (брали участь у воєнних походах) і піших (несли сторожову), а у XVIII ст. з'явилася ще й незначна частина “тяглих”, які виконували різні повинності.

Гопліт — важко озброєний піхотинець грецької армії.

Госпрозрахунок — метод господарювання, що поєднує централізоване керівництво з певною господарсько-оперативною самостійністю підприємств, заміщення їх затрат власними прибутками, матеріальною зацікавленістю і матеріальною відповідальністю підприємств за результати своєї праці.

Готи — північно-німецьке плем'я, яке в III ст. н. е. переселилося з берегів Балтійського моря на береги Чорного моря.

“Грецький вогонь” — легкозаймиста суміш у бочках та горщиках. До її складу входили смола, сірка, нафта.

Громади — напівлегальні організації української інтелігенції культурницького і суспільно-політичного спрямування, що діяли в другій половині XIX — на початку XX ст. Виникли в умовах пожвавлення національного руху як вияв прагнень інтелектуальної еліти.

Громадянство — формальний політико-правовий статус особи, який визначає належність до певної держави, підпорядкованість її законам (підданство), надає людині певні юридичні, політичні, економічні тощо права.

Громадянська непокора — опір населення політиці влади, здійснюваний ненасильницькими засобами у межах конституції та чинного законодавства у формі відмови окремих громадян виконувати якесь рішення властей, бойкоту, обструкції.

Громадянське суспільство — суспільство, в якому суспільно-політичний розвиток відбувається на таких демократичних засадах: відповідальність держави перед людиною і суспільством; верховенство права; поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову; децентралізація влади і підтримка місцевого самоврядування; політичний, ідеологічний, економічний плюралізм.

Громадянські війни — організована збройна боротьба за державну владу між соціальними групами всередині держави.

Гроші — товар, що має властивість бути мірилом або виразником вартості всіх товарів.

Грошова емісія — випуск паперових грошей при недостатній кількості готівки та для покриття дефіциту державного бюджету, що зумовлює інфляцію.

Грошова реформа — здійснені державою перетворення в грошовому обігу.

Губернатор — найвища урядова особа в губернії, що призначалася царем.

Губернія — адміністративно-територіальна одиниця в царській Росії. Вперше запроваджена Петром I у 1708 р.

Гугеноти — прихильники кальвінізму у Франції.

ГУЛАГ (*Головне управління виправно-трудових таборів*) — з 1930 р. назва управління радянських органів безпеки, що відали комплексами таборів примусової праці в СРСР; назва стала широко зною завдяки книжці О. І. Солженіцина “Архіпелаг ГУЛАГ”.

Гуманізм — прогресивна течія західноєвропейської культури епохи Відродження, спрямована на утвердження поваги до гідності й розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей.

Гусарські полки — вид легкої кавалерії в російській та європейських арміях XVII–XX ст., у Польщі XVI–XVII ст. — важка кавалерія. У 1746 р. за наказом цариці Єлизавети регулярний гусарський полк було створено і на Слобожанщині.

Д

Дауеса план — репараційний план для Німеччини, розроблений міжнародним комітетом експертів під головуванням американського банкіра Дауеса. Був затверджений в 1924 р. і мав забезпечити продовження виплат Німеччиною репарацій державам-переможницям, полегшити проникнення американського капіталу в Німеччину. План був спрямований на відновлення військово-промислового потенціалу й зміцнення економічних і політичних позицій Німеччини. Автори плану Дауеса розраховували на посилення капіталістичної системи в усій Західній Європі, на те, що він сприятиме створенню антирадянської коаліції капіталістичних держав.

Двадцятип'ятитисячники — робітники, мобілізовані рішенням листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) для праці на селі під час суцільної колективізації. Очолювали кол-

госпи, сільради, МТС, партійні осередки, виконкоми різних рівнів.

Двовладдя — своєрідне нетривке переплетення двох влад.

Двоколір синьо-жовтий — атрибут державності України, колір державного герба та прапора. Вперше таке поєднання кольорів трапляється у корогвах Галицько-Волинського князівства (золотий лев на синьому тлі). У жовтні 1848 р. Головна Руська Рада у Львові ухвалила для українських земель герб Романовичів — золотого лева на блакитному полі та похідне від нього сполучення кольорів прапора. Такий двоколір був узаконений Центральною Радою й зберігся за часів Гетьманщини та Директорії, лише в різній послідовності кольорів. У Галичині в 1920–1939 рр. використовували як синьо-жовті, так і жовто-сині прапори. Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Верховна Рада затвердила атрибути української державності, в тому числі двоколір синьо-жовтий.

Дворянство — панівна суспільна верства феодального суспільства, що володіє основними засобами виробництва та експлуатує феодально залежних селян та ремісників.

Девальвація — офіційне зниження курсу національної валюти щодо валют інших країн або до міжнародних грошових одиниць.

Деградація — поступове погіршення, занепад, рух назад, виродження.

Дедукція — виведення за правилами логіки.

Дезавування (*зрікатися, відмовлятися*) — офіційне спростування дій та заяв певних посадових осіб у разі, якщо вони відхиляються від здійснюваного державою чи правлячими політичними силами курсу або перевищують свої повноваження.

Декадентство (*занепад*) — загальна назва кризових явищ у європейській культурі кінця XIX — початку XX ст., які стали виразником настроїв безсилля, безнадії, відчаю, несприйняття навколишнього світу. При цьому розвивається підкреслений індивідуалізм, оцінка себе носієм високої, але гнучкої культури. Декадентство — це не якийсь літературний напрямок чи один із мистецьких стилів, а поєднання погляду на дійсність як на предмет, не гідний відображення, з підкресленою увагою до внутрішнього світу людини.

Декларація — документ, офіційна заява від імені держави, уряду, партії, організації, яка проголошує основні принципи

зовнішньої та внутрішньої політики держави, різні програмні положення політичних партій і організацій.

Декларація незалежності — документ, прийнятий Другим Континентальним Конгресом 4 липня 1776 р., в якому проголошувалося відокремлення колоній від метрополії і утворення суверенної держави США.

Декларація про державний суверенітет України — документ, прийнятий Верховною Радою України 16 липня 1990 р., яким було проголошено наміри народу України самостійно вирішувати свою долю. Має 10 розділів: Самовизначення української нації; Народовладдя; Державна влада; Громадянство Української РСР; Територіальне верховенство; Економічна самостійність; Екологічна безпека; Культурний розвиток; Зовнішня і внутрішня безпека; Міжнародні відносини. Декларація заклала основи майбутньої незалежності.

Декласований — такий, що втратив зв'язок зі своїм класом, морально розклався і не має певних життєвих і політичних орієнтирів.

Декolonізація — процес визволення від колоніальної залежності.

Декрет — постанова, що має силу закону.

Делегат (посланець) — обраний або призначений представник спільноти або громадсько-політичної організації, наділений повноваженнями приймати рішення, що є обов'язковими для всіх, здійснювати, репрезентувати й захищати їхні інтереси на переговорах, нарадах, з'їздах тощо.

Демагогія — використання необґрунтованих обіцянок, свідомого перекручення фактів, лестоштів для залучення мас на свій бік, для створення популярності.

Демаркаційна лінія — межа, що розділяла війська, які уклали перемир'я.

Демілітаризація — роззброєння, ліквідація згідно з міжнародним договором військових споруд і укріплень на певній території, а також заборона мати на ній військову промисловість, розміщувати збройні сили.

Демографічні процеси — процеси, що відбуваються на поступальних етапах розвитку народу в його географічній структурі, просторовій динаміці, кількості, густоті його населення, віковому, статевому, етнічному та соціальному складі.

Демографія — наука про народонаселення.

Демократична держава — держава, в якій носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ, який здійснює цю владу безпосередньо (через вибори чи референдум) та через органи державної влади й місцевого самоврядування; визнаються права всіх громадян та участь у формуванні органів державної влади й контролю за їх діяльністю; громадяни мають рівні конституційні права і свободи і рівні перед законом; створюються умови для соціальної активності громадян, їх участі в розв'язанні суспільних проблем.

Демократія — форма політичної системи суспільства, побудована на визнанні народу як джерела влади. Передбачає виборність органів влади, розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову; підпорядкування меншості більшості; захист прав меншості, наявність політичних прав і свобод.

Демоніполізація — позбавлення державою прав диктувати умови виробництва підприємств-монополістів, розвиток альтернативних підприємств.

Демонстрація (*показую, поясню*) — масовий хід прихильників певної політичної сили, соціальної ідеї чи конкретної життєвої вимоги з метою їх висловлювання, поширення, здобуття умов для досягнення бажаної мети.

Демос — народ.

Демпінг — продаж товарів на зовнішніх ринках за цінами, значно нижчими від цін всередині країни або на світовому ринку. До демпінгу вдаються держави, монополії, фірми для завоювання ринків збуту й придушення конкурентів.

Денацифікація — заходи, спрямовані на ліквідацію нацистських організацій та партій.

Денаціоналізація — насадження мови пануючої нації, поглинання національних культур культурою панівної імперської нації.

Денонсація (у міжнародному праві) — відмова однієї із сторін, що підписали договір, від його виконання.

Департамент — назва адміністративно-територіальної одиниці у Франції та деяких інших країнах.

Депопуляція — вимирання, кількісне переважання показників смертності над показниками народжуваності.

Депортація — вигнання, насильницьке переселення окремих осіб або цілих народів як засіб кримінального або адміністративного покарання.

Депресія — фаза економічного циклу, що характеризується недовантаженням підприємств, безробіттям, млявою торгівлею тощо.

Депутат (*визначений, посланий*) — особа, уповноважена колективом для виконання відповідальних завдань, доручень поза сферою безпосередньої діяльності колективу, для репрезентування та відстоювання його інтересів.

Держава — форма організації класового суспільства як суверенного, історично сформованого, такого, що базується на певній переважній системі виробничих відносин; основний інститут політичної системи.

Держава загального благоденства — модель державного розвитку в індустріально розвинених країнах, яка передбачає досягнення високого рівня життя суспільства і характеризується передусім масовим споживанням і соціальним захистом. Її становлення припало на 40–50-ті, а розквіт — на 60-ті — початок 70-х років ХХ ст. “Держава загального благоденства” була приведена у відповідність до економічних можливостей, що послабило державне втручання і сприяло вільному розвитку конкуренції на ринку.

Державна Дума в Росії — представницька законодавча установа (1906–1917 рр.), створена царським урядом за маніфестом 17 жовтня 1905 р.

Державна мова — законодавчо затверджена мова офіційного спілкування в державі.

Державна премія України ім. Т. Г. Шевченка — в галузі літератури, журналістики і мистецтва (1961–1969 рр. — республіканська премія ім. Т. Г. Шевченка, з 1969 р. — Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, з 1992 р. — сучасна назва); присуджується щорічно 9 березня в день народження поета; перші лауреати О. Гончар і П. Тичина; 1997 року встановлена мала Шевченківська премія, перший лауреат О. Ульяненко.

Державна рада — вища законодавча установа Російської імперії.

Державна символіка — зовнішня атрибутика країни у формі знаків, символів, кольорів, яка репрезентує національно-державницьку ідею. Основними атрибутами державності є гімн, герб, прапор. 15 січня 1992 р. Верховна Рада України затвердила музичну редакцію Державного гімну (муз. М. Верби-

цького до тексту П. Чубинського “Ще не вмерла України”). 28 січня 1992 р. постановою ВР Держаним прапором України затверджено синьо-жовтий стяг. 19 лютого 1992 р. ВР затвердила тризуб як малий герб України та головний елемент великого Державного герба.

Державне політичне управління (ДПУ) — орган радянської держави, завданням якого була боротьба з політичною та економічною контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом, охорона кордонів республіки. В Україні створене 1922 року. З 1934 р. перетворено на НКВС.

Державний секретар — у деяких країнах відповідник міністра — член кабінету (Велика Британія) або віце-міністра (Німеччина, Франція); у США — міністр закордонних справ.

Державний устрій — організація держави, яка включає її політичну систему, а також основні положення, що стосуються взаємовідносин держави й особистості.

Деспотія — форма необмеженої законом самодержавної влади, що характеризується крайньою централізацією, жорстокістю та свавіллям монарха.

Десталінізація — система заходів, спрямована на ліквідацію наслідків сталінізму, започаткована після смерті Й. Сталіна.

Деструктивні процеси — руйнування, розклад існуючих економічних та політичних систем, що супроводжується зміною їх структури і характерних рис.

Деструкція (від лат. *destructia* — руйнування) — порушення або руйнування моральної структури чого-небудь.

Десятина — 1) десята частина прибутків, яку сплачувало церкві залежне населення в середньовіччі. Вперше встановлена київським князем Володимиром Святославичем; 2) міра земельної площі в Україні, Білорусії та Росії, відома з кінця XV ст. У XVIII ст. становила 1,0925 га. Через запровадження у 1918 р. метричної системи мір поступово вийшла з ужитку.

Дефіцит бюджетний — перевищення видатків над прибутками в рамках державного бюджету.

Дефляція — зниження середнього рівня цін.

Децентралізація — управлінська політична система, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоврядування з метою оптимізації практичного вирішення питань загальнонаціональної ваги, а також реалізації регіонально-локальних програм.

Де-юре — на підставі закону.

Джура — помічник козака, молодший воїн.

Дзайбацу — термін, який до 1945 р. використовувався в Японії для позначення монополій і фінансової олігархії.

Дивна війна — пасивний стан очікування Францією та Великобританією, незважаючи на оголошення ними війни проти Німеччини, яка окупувала тим часом Польщу. Тривала з 3 вересня 1939 р. до 10 травня 1940 р.

Дике поле — історична назва незаселеної території південноукраїнського степу. Виникла в XVI ст., коли відбувалася військово-трудова колонізація цього регіону козацтвом після монголо-татарської навали.

Диктат — нерівноправний договір, нав'язаний однією державою іншій.

Диктатура — нічим не обмежена влада особи, класу, групи людей, яка спирається на силу і певну державну структуру.

Дим — одиниця оподаткування в Київській Русі, а пізніше в Україні XV–XVIII ст. Ототожнювався з одним господарством нерозділеної або малої сім'ї. Податок, який збирався з диму, називався подимним або подимщиною.

Династія — ряд монархів з одного й того роду (сім'ї), які змінюють один одного на троні за правом спадкування або спорідненості.

Дипломат — службова особа, яка має повноваження для зносин з іноземними державами.

Дипломатія — офіційна діяльність глав держав, урядів та спеціальних органів зовнішніх зносин щодо здійснення зовнішньої політики й захисту прав та інтересів держави за кордоном; сукупність прийомів і методів, що використовуються в переговорах та зносинах з іноземними державами.

Директива — розпорядження, вказівка, установка керівного органу.

Директоріуми — місцеві виконавчі органи радянської влади на Закарпатській Україні (березень 1919 р.).

Директорія — 1) тимчасовий революційний орган, створений у ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на засіданні Українського Національного Союзу для керівництва повстанням проти гетьмана П. Скоропадського. Після перемоги — верховний державний орган УНР; 2) колегіальний орган виконавчої влади, який складається з кількох осіб.

Дисидент (від лат. *dissidens* — незгодний) — людина, що виступає проти існуючого державного (політичного) устрою чи загальноприйнятих суспільних норм певної країни. За визначенням сучасного українського вченого І. Іванченка, дисидентом може вважатись “особа, яка відкрито формулює політичні, релігійні та світоглядні погляди, що не відповідають офіційно визнаній лінії, певному загальноприйнятому тлумаченню”.

Дисидентство — складова частина руху опору в радянській тоталітарній системі, що почався в період хрущовської “відлиги” в Україні, спрямованого проти русифікаторського наступу тоталітарної держави на духовність українського народу, права і свободи людини в усіх сферах суспільного життя.

Дискредитація — умисне зганьблення, знеславлення.

Дискримінація (*розрізняю, розділяю*) — навмисне позбавлення або обмеження прав окремих громадян, певних соціальних груп чи громадських організацій, здійснюване за ознаками расової, національної або державної належності, майнового стану, політичних чи релігійних переконань, статі тощо.

Дискурс (від лат. *diskursus* — міркування, досвід, аргумент) — логічне, опосередковане міркування, досвід.

Дистрикт “Галичина” — адміністративна одиниця у складі генерал-губернаторства, утвореного з центральної частини Польщі в період німецької окупації під час Другої світової війни з центром у місті Львові. До нього входили українські області — Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська.

Дисфункція — порушення у функціонуванні (роботі, діяльності) будь-якої системи.

Диференціація — поділ, розчленування чого-небудь на окремі різнорідні елементи.

Діаспора (*розпорошення*) — перебування значної частини народу (етнічної спільноти) поза межами країни його походження на правах меншості. Виникає в результаті еміграції.

Дідич — поміщик, великий землевласник.

Дніпровські пороги — виходи на поверхню гранітів, гнейсів та інших порід у руслі Дніпра. Відомо 9 порогів: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець (Ревучий), Вовницький, Будило, Лишний, Вільний. Затоплені в 1927–1932 рр. при спорудженні Дніпрогесу.

Догматизм — метод мислення, який спирається на догми — положення, що сприймаються як незаперечні і незмінні без їх доведення і врахування мінливості обставин.

Договір — 1) форма, принцип і процес соціально-політичної взаємодії, здійснюваної на засадах рівності її учасників (держав, народних організацій, громадських об'єднань), паритетності їх стосунків, взаємного визнання прав з метою ухвалення спільних рішень; 2) документ, який засвідчує певні результати рівноправної взаємодії.

Доктрина — основоположний, керівний принцип діяльності держави у певній сфері суспільного життя.

Доктрина стримування — зовнішньополітичний курс США щодо СРСР. Автором доктрини стримування був Дж. Кеннан — американський дипломат, який у 1946 р. сформулював основні принципи у відносинах США та СРСР, згідно з якими уряд США повинен був дуже гостро реагувати на кожен спробу СРСР розширити сферу свого впливу, не втручаючись при цьому у внутрішні справи Союзу.

Доктрина Трумена — зовнішньополітична програма уряду США, яку запропонував президент Г. Трумен у 1947 р. Програма передбачала під виглядом надання термінової військової та економічної допомоги Греції й Туреччині втручання в їх внутрішні справи та перетворення території цих держав на військово-стратегічний плацдарм США проти СРСР та інших країн Східної Європи. Ця доктрина стала прямим актом політики “холодної війни”.

Домінантна сила — провідна ідея, основна ознака чи найважливіша складова чогось.

Домініон — самоврядна колонія.

Драгунські полки — вид кавалерії в європейських та російській арміях XVII–XX ст. Драгуни діяли як у кінному, так і пішому строю. За часів царювання Анни Іоанівни зі слобідських козаків було сформовано драгунський полк.

Дрібна буржуазія — клас дрібних власників, який існує переважно за рахунок власної праці.

Дрібнобуржуазні партії — політичні організації, які виражали інтереси та настрої дрібної буржуазії та селянства. В Україні на початку XX століття — УПРС, УСДП, боротьбисти.

Другий фронт — під час Другої світової війни військові сили союзників розпочали активні бойові дії: 1) кодова стратегічна операція “Оверлорд” — ознаменувала відкриття другого фронту на Півночі Франції 6 червня 1944 р.; 2) “Енвіл” — висадка союзницьких військ на Півдні Франції 15 серпня 1944 р.

Дружина — озброєний загін найближчих соратників князя в добу Київської Русі, які мали певні права та привілеї. Формувався на засадах особистої залежності від князя. З поглибленням феодалізації дружинники перетворювалися на земле-власників або адміністраторів.

Дуумвірат — соціальне правління двох найвищих службових осіб.

Дуче (*провідник*) — титул, прийнятий 1925 року Б. Муссоліні, лідером італійських фашистів; затверджений офіційно в 1938 р.

Е

Евакуація 1941–1942 рр. — комплекс заходів уряду СРСР, спрямований на переміщення у глибокий тил населення, промислових підприємств, матеріальних і культурних цінностей, які опинилися під загрозою німецької окупації. Керівництво цим процесом здійснювала Рада з евакуації, створена 24 червня 1941 р. До східних регіонів з України було евакуйовано Академію наук УРСР, понад 70 вищих навчальних закладів; вивезено найцінніші експонати музеїв. Перебазовано 550 великих підприємств, 4,5 тис. тракторів, 1370 комбайнів і автомобілів, вивезено 1746 голів худоби, 1,6 млн т зерна та 269,5 тис. т зернопродуктів. На нові місця виїхали близько 3,5 млн осіб, у тому числі висококваліфікованих спеціалістів.

Еволюція — процес поступових змін, суть яких полягає в спрощенні або ускладненні розвитку.

Егалітаризм — принцип зрівняння всіх людей у різних галузях, сферах життя суспільства, “зрівнялівка”.

Егалітарні тенденції — від егалітаризм.

Еквівалентні поняття — рівноцінні, рівносильні, рівнозначні.

Екзархат — окрема церковна адміністративно-територіальна одиниця, що має певну самостійність.

Економіка з централізованим плануванням (*командно-адміністративна*) — система господарських установ, центральна ланка якої — державні органи планування, які визначають ціни на продукцію та розподіляють ресурси. У цій системі засоби виробництва належать державі, а господарські рішення ухвалюють не виробники, а бюрократія.

Економічна політика — система економічних та організаційних заходів у сфері господарського життя, здійснюваних урядом всередині країни та на міжнародній арені в інтересах держави.

Економічний детермінізм (від лат. *determine* — обмежую) — марксистське пояснення “об’єктивного закономірного взаємозв’язку в економічному житті суспільства”. Всі явища матеріально-виробничої діяльності, згідно з марксизмом, взаємопов’язані і закономірно впливають одне на одного (виробництво, реалізація, постачання сировини, фінанси). Теорія економічного детермінізму недооцінює роль випадковостей у житті суспільства.

Економічний союз — об’єднання кількох самостійних держав у спільну економічну територію, де усунуто митні та інші перешкоди в торгівлі, переміщенні робочої сили, капіталів.

Економічні реформи — законодавчі зміни у системі господарської діяльності країни. Кінцева мета економічних реформ — приведення господарського механізму та виробництва у відповідність до нових вимог розвитку суспільства.

Експансія — загарбання державою чужих територій, економічне та політичне поневолення інших країн.

Експорт — вивезення за межі країни товарів, капіталів, цінних паперів.

Експлуатація — привласнення результатів чужої праці, неодмінний наслідок економічної діяльності людства.

Експропріація — примусове (платне чи безплатне) відчуження майна, яке здійснюється державною владою.

Екстенсивне землеробство — система господарювання, в якій збільшення валового обсягу продукції досягається лише при розширенні посівних площ.

Екстенсивний розвиток господарства — збільшення обсягів суспільного виробництва завдяки нарощуванню затрат праці, сировини, ресурсів та матеріалів.

Екстремізм — схильність до крайніх поглядів.

Електорат (*обираю*) — корпус виборців, сукупність громадян, які користуються активним виборчим правом, тобто право обирати когось до складу органу влади.

Елімінувати — усувати, ліквідувати.

Еліта — група вибраних (теоретично найкращих) людей з різних верств суспільства, що здійснюють державну владу або впливають на її здійснення.

Ембарго — заборона державою ввезення до своєї країни або вивезення з неї до якоїсь країни товарів, послуг, валютних та інших цінностей, засіб міжнародного тиску, примусу.

Еміграція — переселення, вимушене чи добровільне переміщення людей зі своєї Батьківщини в іншу країну з політичних, економічних, релігійних та інших причин.

Емісія (від лат. *emissio* — випуск, випромінювання) — випуск банкнот, паперових грошей чи цінних паперів державними установами та акціонерними товариствами.

Емпіризм (від грецьк. *empiria* — досвід) — напрям у теорії пізнання, який вважає чуттєвий досвід єдиним джерелом знань.

Емський акт 1876 р. — таємний законодавчий документ про повну заборону українського письменства, підписаний царем Олександром II у німецькому містечку Емс у травні 1876 р. За цим указом було заборонено не тільки друкувати, а й ввозити літературу українською мовою, що друкувалася за кордоном; показувати українські вистави, влаштовувати концерти українських пісень і декламацій. Переслідування національного руху: заборона діяльності громад, закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, газети “Київський телеграф”. Під тиском революційних подій 1905–1907 рр. царський уряд змушений був скасувати Емський указ.

Енеоліт (2–3 тис. до н. е.) — мідно-кам’яний вік, період в історії людства, коли воно освоїло перший метал — мідь.

Есе (від фр. *essai* — буквально спроба) — стислі наукові, критичні та інші нариси, які вирізняються вишуканістю форм.

Етатизм — підпорядкування державі усіх сфер життя суспільства, проникнення її в усі напрямки, на всі рівні, повне й цілковите підпорядкування буття всеохоплюючому, тотальному впливу держави.

Етика — вчення про мораль, її сутність, закони розвитку, місце в суспільному житті.

Етнічна група — стійка спільність людей, споріднених між собою мовою, територією проживання, культурою, звичаями.

Етнографія — наука, яка займається описанням культур різних народів.

Етнос — народ, який тривалий історичний час проживає на певній території, має свою культуру, традиції.

Ефеб — молодий афінянин, який проходив обов'язкове дворічне навчання.

Ефемерний (від грецьк. *ephemeros* — одноденний) — недовговічний, швидкоплинний.

Є

Єврейські гетто — замкнуті квартали проживання євреїв у 1939–1944 рр., які створювала німецька влада на окупованих III Райхом землях Польщі, СРСР, де загинуло 25 % людей через нестерпні умови, решту депортовано до таборів смерті.

Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС, “Спільний ринок”) — міжнародна організація, створена для посилення позицій європейської економіки на світовому ринку через координацію економічної політики її членів. Договір про заснування ЄЕС, підписаний Бельгією, Італією, Люксембургом, Нідерландами, Францією, ФРН у 1957 р., набрав чинності в 1958 р. У 1973 р. до ЄЕС приєдналася Великобританія, Данія, Ірландія, в 1981 р. — Греція, в 1986 р. — Іспанія та Португалія. В 1997 р. ЄЕС увійшло до складу Європейського Союзу.

Європейський Союз (ЄС) — союз держав — членів Європейських співдружностей, утворений згідно з Договором про Європейський Союз (так званий Маастрихтський трактат), підписаний 1992 року. Діє з 1993 р. Мета: створення економічного союзу (спільна зовнішня економічна політика, спільний ринок послуг, матеріальних благ, капіталу та праці), монетарного

(валюта ЕКЮ) і політичного (спільна зовнішня політика) союзу, а також запровадження спільного громадянства. Головні органи: Рада Європи (глави держав і урядів), Європейська Комісія, Рада Євросоюзу (міністри певного відомства), Європейський Парламент (за загальними виборами).

“Єжовщина” — кампанія тотальних репресій у СРСР 1936–1938 рр. з великими “чистками” і показовими політичними процесами. Назва походить від прізвища М. Єжова, призначеного наркомом внутрішніх справ СРСР замість Г. Ягоди у вересні 1936 р. Типовими ознаками “єжовщини” були офіційний дозвіл ЦК ВКП(б) органам НКВС здійснювати “методи фізичного впливу” (застосовувати тортури), подальше вдосконалення системи концтаборів і колоній, винищення людей за плановими списками (“лімітами”), етнічні чистки. Кількість обвинувачених збільшилася в 1937 р. порівняно з 1930 р. у 10 разів.

Єзуїти — члени католицького чернечого ордену “Товариство Ісуса”, заснованого в 1534 р. для зміцнення папської влади і боротьби проти Реформації.

Спархія — церковна адміністративно-територіальна одиниця на чолі з архієреєм (єпископом).

Спископ — вищий духовний чин у християнській церкві.

Єресь — релігійна течія, опозиційна або ворожа панівній церкві, відхилення від офіційного віровчення.

Єретик — у християнстві — людина, яка відступила від догм панівної церкви, послідовник єресі.

Ж

Жванецька облога 1653 р. — бойові дії козацько-татарського війська під проводом Б. Хмельницького проти польського війська на чолі з королем Яном Казимиром, оточеного в таборі під м. Жванцем. Тривала від 21 жовтня до 15 грудня 1653 р. Союзник Б. Хмельницького Іслам Гірей в односторонньому порядку погодився на переговори з королем і 16 грудня уклав з ним Кам’янецький договір, який урятував польську армію від катастрофи.

Жерці — “служителі богів “ при храмах.

Жид — термін, що тривалий час існував у літературній і побутовій мові українського народу для означення осіб єврейської національності. Запозичений з польської мови.

Житомирсько-Бердичівська операція 1943–1944 рр. — наступальна операція військ 1-го Українського фронту, проведена 24 грудня 1943 — 14 січня 1944 р. Прорив здійснено до 300 км уздовж фронту і до 100 км вглиб. Визволено Житомир, Новоград-Волинський, Біла Церква, Бердичів, Сарни. Було створено умови для остаточного визволення України.

З

Заангажованість (*наймати, запрошувати*) — поняття, яке означає змушеність представника якоїсь не власне політичної сфери (науки, мистецтва, освіти тощо) діяти в річищі певної ідеологічної доктрини або навіть обслуговувати суто партійні цілі та інтереси.

Загальна Українська рада (ЗУР) — українська політична організація, яка утворилася 5 травня 1915 р. у Відні. Виникла після розширення складу Головної української ради. Зміна назви пояснювалася тим, що ЗУР мала представляти інтереси не лише галицькі, а й загальноукраїнські. ЗУР нараховувала 21 представника, в тому числі трьох осіб з СВУ. Програма: необхідність створення незалежної держави на всій українській етнічній території. Українські землі, які входили до складу Австро-Угорщини, мали отримати національно-територіальну автономію й об'єднатися в один автономний край. У листопаді 1916 р. ЗУР втратила свій вплив.

Загальне виборче право — один з основних інститутів виборчого права, що передбачає участь всього дорослого населення у виборах без якихось обмежень.

Загінне полювання — форма привласнювальної діяльності первісної людини; полювання здійснювалося великою кількістю людей, які з допомогою галасу та вогню заганяли звіра у пастку.

Задунайська Січ — організація запорозьких козаків у гирлі Дунаю (1775–1828 рр.).

Закони 12 таблиць — один з найдавніших зводів давньоримського звичаєвого права. Ці закони були прийняті римлянами у 451–449 рр. до н. е.

Законодавча влада — система органів держави, які мають право приймати закони (у тому числі верховний законодавчий орган).

Закупи — категорія феодально-залежних селян в Київській Русі та Україні XIV–XVI ст. У Київській Русі так називали людей, які брали позику (купу) у феодала і за це виконували феодальні повинності. В Україні XIV–XVI ст. закупи — збіднілі селяни, яких феодали заманювали на свої землі і давали їм позику грошми, необхідним реманентом, збіжжям. До повернення позики закупи повинні були виконувати на користь землевласника феодальні повинності. Якщо впродовж 10 років борг не сплачувався, то закуп перетворювався на кріпака.

Закупівельна ціна — ціна, яку держава сплачує за сільськогосподарську продукцію, що її реалізують відповідно до державного плану фермерські та інші господарства.

Залізна завіса — термін, який використовувався в літературі та засобах масової інформації країн Заходу для характеристики держав із соціалістичними системами тоталітарного типу, що розглядалися як ізольовані (“закриті”) від решти світу. Вперше цей термін використав у 1945 р. міністр пропаганди фашистської Німеччини Геббельс для залякування населення європейських країн, на території яких ввійшли радянські війська. В 1946 р. цим терміном скористався Вінстон Черчілль, висловлюючи занепокоєння експансіоністською політикою СРСР у Центрально- і Південно-Східній Європі. З того часу термін “залізна завіса” поширився на Заході й використовувався фактично до розпаду СРСР у 1991 р.

Залізний вік — етап розвитку людства за історико-археологічною періодизацією, що тривав з початку I тис. до н. е., період використання зброї та знарядь праці, виготовлених із заліза.

Залога — озброєна група людей, яка охороняє кого-небудь, що-небудь.

Залозний шлях — торговельна магістраль з Києва до Тмутаракані. Назва — від густого лозняка вздовж лівого берега Дніпра, звідки починався шлях.

Запорозьке козацтво — українські козаки, які мешкали на південь від дніпровських порогів. Створили своєрідну республіку — Запорозьку Січ (XVI–XVIII ст.).

Західна Україна — 1) публіцистична назва Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР); 2) 1919–1939 рр. — назва всіх українських територій у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини; 3) назва, що вживалася для позначення всіх українських земель, приєднаних до УРСР у 1939–1940 рр.; 4) назва сучасного регіону України у складі Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей.

Західники — напрямок російської суспільної думки середини XIX ст., представники якого (на противагу слов'янофілам) виступали за розвиток Росії західноєвропейським шляхом.

Західнокарпатська операція — стратегічна наступальна операція 4-го та основних сил 2-го Українських фронтів, здійснена 12 січня — 18 лютого 1945 р. з метою розгрому фашистських військ у Західних Карпатах і виходу до Моравсько-Остравського промислового районів. У результаті операції радянські війська просунулися на 170–230 км і звільнили південні райони Польщі та значну територію Словаччини.

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) — українська держава, створена на західноукраїнських землях після розпаду Австро-Угорської імперії. Проголошена 13 листопада 1918 р. До складу ЗУНР увійшли Закарпаття, Галичина, Буковина.

Збирання — форма привласнювального господарства на перших стадіях розвитку людського суспільства; полягала у збиранні готових видів їжі (корені, плоди).

Збіжжя — жито, пшениця, просо.

Зборівський договір — угода між керівниками Визвольної війни та польським урядом від 8 серпня 1649 р. у м. Зборів після Зборівської битви. Основні положення договору: 1) зберігалися вольності Війська Запорозького; 2) встановлено 40 тис. козацький реєстр; 3) оголошувалася амністія всім учасникам війни; 4) Київський митрополит ставав членом сейму; 5) справа про греко-католицьку релігію повинна бути вирішена на сеймі; 6) католикам було заборонено відкривати єзуїтські школи у Києві; 7) у Київському, Чернігівському та Брацлавському

кому воєводствах влада переходила до гетьманської адміністрації; 8) польській шляхті поверталися всі її маєтності в Україні (це викликало нові народні повстання проти польської шляхти).

Збройні сили ООН — військові формування, за допомогою яких Рада Безпеки за статутом ООН може здійснювати примусові військові заходи з метою відновлення миру і безпеки, запобігання агресії.

Звичаєве право — обов'язкові для виконання звичаї, правила поведінки.

Звичай — усталений спосіб людської діяльності, який передається від покоління до покоління.

“Зелений клин” — найбільший Далекосхідний регіон компактного проживання українців, розміщений у басейні Амуру й узбережжі Тихого океану, утворений в другій половині XIX ст.

Земельні комітети — організації, утворені Тимчасовим урядом наприкінці травня 1917 р. для проведення аграрної реформи. Після повалення ТУ Центральна Рада поклала на них функції нагляду за поміщицькими господарствами, закликавши відкласти земельне питання до Українських Установчих Зборів, але низові комітети подекуди почали розподіл поміщицької землі і майна. З. к. продовжили свою діяльність і при більшовиках — січень — березень 1918 р. Ліквідовані гетьманом П. Скоропадським у квітні 1918 р.

Землеволодіння — володіння землею на певних правових засадах (користування особистою власністю), що зумовлювали відповідні права та обов'язки власника.

Земства — органи місцевого (земського) самоврядування, створені згідно із земською реформою 1864 р. в європейській частині Росії, в тому числі України, а в 1911 р. і в трьох правобережних губерніях — Київській, Волинській, Подільській. Це були загальностанові виборні органи з розпорядчими (земські зібрання) та виконавчими (земські управи) функціями. Контролювалися Міністерством внутрішніх справ та губернаторами, які мали право скасування земських рішень. Вибори до земств здійснювалися по куріях (розрядах) відповідно до станової, національної належності, віросповідання чи майнового цензу, що надавало перевагу дворянству. Займалися питанням місцевого господарства, медицини, частково народної освіти, ветеринарної служби, місцевого зв'язку, страхування. Скасовані у 1918 р.

Зимівник — назва хутора у запорозьких козаків, де вони жили і господарювали у період між військовими діями. Виникли на початку XV ст.

Зимові походи Армії УНР — військово-партизанські рейди її з'єднань у тилах Червоної та Добровольчої армій. Перший похід під керівництвом М. Омеляновича-Павленка тривав від грудня 1919 р. до 6 травня 1920 р. Пройшли з боями понад 2500 км на Єлисаветградщині, а з лютого 1920 р. — від Київщини та Полтавщини до Одещини. Похід завершився з'єднанням частин, що брали в ньому участь, із частинами Армії УНР, що наступали проти радянських військ разом із польською армією згідно з квітневим 1920 р. договором між УНР і Польщею. Другий похід відбувся у листопаді 1921 р. Мета його — скоординувати повстанський рух в Україні, використавши його для повалення радянської влади. Похід здійснювала так звана Українська повстанська армія, що складалася з добровольців з інтернованих у Польщі вояків Армії УНР (Ю. Тютюнник). Мети не досягли.

Злука українських земель — акт проголошення об'єднання Наддніпрянської Великої України і ЗУНР в єдину незалежну УНР. Відбувся 22 січня 1919 р. на Софійському майдані. Після проголошення злуки назва ЗУНР замінена на “Західноукраїнська область Української народної республіки”, якій забезпечувалася територіальна автономія. Акт на практиці залишився нереалізованим.

Змішана (пропорційно-мажоритарна) виборча система — виборча система, за якої частина мандатів представницького органу (як правило, половина) розподіляється в одномандатних виборчих округах, а решта за пропорційним принципом представництва у багатомандатних округах.

Знаряддя праці — пристрій або предмет, завдяки якому людина використовує свою діяльність в особистих інтересах.

Знать — у первісному суспільстві люди, які мали владу і користувались загальною повагою.

ЗНП (загальнонаціональний прибуток) — створена вартість у всіх галузях матеріального виробництва за певний період, переважно за рік.

Зовнішня політика — загальний курс держави у міжнародних справах, спрямований на регулювання відносин з іншими країнами і народами відповідно до її принципів і мети.

Золота орда — середньовічна імперія під владою монголо-татарських ханів. Заснована Батиєм у 40-х роках XIII ст. За часів свого розквіту охоплювала Східний Сибір від р. Об, більшу частину Середньої Азії, території Східної Європи до Дністра. На початку XVI ст. припиняє своє існування як цілісна держава.

Зрошувальні (іригаційні) системи — система збирання і розподілу води. Перші зрошувальні системи з'явилися в Стародавніх Месопотамії та Єгипті.

I

Іго — ярмо, поневолення.

Ігумен — титул настоятеля (управителя) монастиря у православній церкві. Настоятельки жіночих монастирів називалися ігуменями.

Ідеалізм — загальна назва філософських вчень, які констатують, що дух, свідомість, мислення — первинне, а матерія, природа — вторинні.

Ідеологія — система ідей і поглядів (політичних, правових, філософських, моральних, релігійних, естетичних), що виражає корінні інтереси певної соціальної групи; суспільна свідомість.

Ідол — предмет, який був об'єктом релігійного поклоніння.

Ієрархія — розташування службових (світських чи духовних) звань, чинів згідно з їх підпорядкованістю.

Ізоляціонізм — зовнішньополітична доктрина невтручання США у справи держав поза межами Американського континенту.

Ікона — зображення Ісуса Христа, Божої Матері, святих.

Ілоти — корінні жителі Мессенії, підкорені спартанцями.

Іманентний — внутрішньо притаманний предметам або явищам, який впливає з їх природи.

Імміграція — в'їзд громадян однієї держави в іншу, що поселяються на тривале або постійне проживання в ній.

Імператив — 1) переносно — веління, настійна вимога; 2) категоричний імператив — в етиці німецького філософа

Канта — безумовне моральне веління, притаманне розуму, вічне й незмінне, лежить в основі моралі.

Імператор — титул глави держави. Вищий ранг порівняно з королем, царем.

Імперіалізм — 1) прагнення держав до великодержавного статусу, до розширення впливу на райони, які їм не належать; 2) історична епоха, яка характеризується домінуванням у світі кількох великих держав, започаткована в останній чверті XIX ст.; 3) згідно з марксистською теорією, найвища стадія капіталістичної суспільної формації.

Імперія — велика держава, що має колоніальні володіння (колонії).

Імпічмент — спеціальні правила (процедура) притягнення до відповідальності вищих посадових осіб держави (президента, міністрів) у разі порушення ними законів.

Імпорт — ввезення до країни товарів, капіталів, цінних паперів.

Імунітет (*звільнення, свобода*) — привілей юридичної недоторканості кандидата у депутати на час проведення ним передвиборної кампанії або депутата на період строку дії мандата.

Інавгурація — урочиста церемонія вступу на посаду глави держави з виголошенням, як правило, присяги та програми дій.

Інвентарна реформа — система заходів, здійснених царським урядом Росії в 1847–1848 рр. з метою уніфікації повинностей та розмірів земельних наділів залежних селян. За селянами були закріплені всі земельні наділи, якими вони володіли на початку реформи. Пізніше встановлено стандартний середньостатистичний розмір наділів, а лишки угідь відходили у власність поміщиків. І. р. регламентувала також умови відробітків за землю. Реформована й сама панщинна система. Розміри її встановлювалися з урахуванням майнового стану кожного селянського господарства, заборонялося перенесення обумовлених робіт з одного тижня на інший, знижувалися натуральні побори, було покладено край переведенню тяглових селян до категорії дворових людей.

Інвестиції — довготривалі вкладання капіталу в економіку з метою отримання прибутків.

Інгредієнт — складова частина складної сполуки або суміші.

Індійський національний конгрес — політична партія в Індії, заснована 1885 року, керувала рухом за незалежність. Згодом правляча парія в незалежній Індії (до 1977 р., 1980–1989 рр., 1990 р.).

Індукція — виведення шляхом від фактів до гіпотези (загального твердження).

Індульгенція — у католицькій церкві — грамота, свідоцтво про повне або часткове “відпущення гріхів”.

Індустріалізація — 1) процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях господарства, особливо у промисловості й створення потужної оборонної промисловості; 2) система заходів, вжитих ВКП(б) у 20–30-х роках, що мала на меті модернізувати промисловість. XIV з’їзд ВКП(б) у грудні 1925 р. проголосив курс на індустріалізацію.

Індустріальне суспільство — етап розвитку суспільства, коли основна маса населення зайнята працею на промислових підприємствах (мануфактурах, заводах, фабриках) — в індустрії.

Індустрія — промисловість.

Інквізиція — судово-слідча організація католицької церкви, створена в XIII ст. для боротьби проти ересі. Методами роботи її були шпигунство, катування, залякування; чинила розправу над передовими мислителями і вченими.

Інкorporація (включення, об’єднання) — включення однієї території до складу іншої або об’єднання в єдине ціле двох чи більше автономних компонентів.

Інспірований — викликаний підбурюванням, підштовхуванням, навіюванням, переконанням.

Інтегративний — процес, який веде до об’єднання в єдине ціле.

Інтеграція — економічне або політичне об’єднання.

Інтеграція економічна — процес зближення економік ряду країн, їх співпраця.

Інтелігенція — соціальна група суспільства, що професійно займається розумовою працею.

Інтенсивне землеробство — система господарювання, за якої збільшення валового обсягу продукції досягається за рахунок додаткового використання засобів виробництва та праці на одиницю земельної площі, а також завдяки використанню досягнень науково-технічного прогресу.

Інтенсивний — напружений, посилений, такий, що дає найбільшу продуктивність.

Інтенсивний розвиток економіки — шлях розвитку, коли збільшення обсягів суспільного виробництва відбувається за рахунок впровадження досягнень науково-технічного прогресу, підвищення рівня організації й управління, ефективного використання технічних, матеріальних і людських ресурсів.

Інтервенція — втручання (військове, політичне, економічне) однієї держави в справи іншої або в її відносини з третіми державами.

Інтернаціонал — назва великих міжнародних об'єднань партій та організацій.

Інтернування — затримання з тих чи інших причин громадян іншої держави та обмеження їхніх деяких прав на вільному пересування в межах цієї держави.

Інфляція — збільшення маси паперових грошей, що викликає їх знецінення, підвищення цін, зниження валютного курсу, падіння реальної заробітної платні.

Інформаційне суспільство — найрозвиненіша людська цивілізація, яка настає внаслідок інформаційно-комп'ютерної революції й базується на інформаційній технології, “інтелектуальних” комп'ютерах, автоматизації та роботизації всіх сфер і галузей економіки та управління, єдиній найновішій інтегрованої системі зв'язку. Це забезпечує кожній особі (закріплюється законодавчими актами) будь-яку інформацію і знання й зумовлює радикальність в усій системі суспільних відносин (політичних, правових, духовних та ін.). Завдяки цьому забезпечується найбільший прогрес і свобода людини, можливість її реалізації.

Інфраструктура — сукупність економічних галузей та видів діяльності, що обслуговують як виробничу, так і невиробничу сфери економіки (транспорт, зв'язок, комунальне господарство, загальна й професійна освіта, охорона здоров'я тощо), які забезпечують умови для нормального функціонування суспільства.

Іпостась — філософське поняття, що поширилося від релігійного догмату Святої Трійці, де Бог виступає в трьох іпостасях, тобто дійсностях або особах: Бог-Отець, Бог-син, Бог-Дух Святий. У сучасній мові вживається ще на означення якихось граней, відтінків одного і того ж явища, предмета тощо.

Ірраціональний — позасвідомий, недоступний розумінню.

Іслам — одна з трьох світових релігій. Основні положення ісламу: віра в єдиного Бога — Аллаха та його посланця Мухаммеда, в потойбічний світ, вчення про цілковиту залежність усього існуючого від волі Аллаха.

Істеблiшмент — правляча еліта, керівні кола якоїсь країни.

Історія — наука, що вивчає, як жили різні народи, які події відбувалися в їхньому житті, як і чому життя людей змінилося і стало таким, як тепер.

Італійське “економічне диво” (1953–1970 рр.) — стрибок в економічному розвитку Італії, який був зумовлений: 1) сприятливими зовнішніми та внутрішніми чинниками; 2) збільшенням іноземних інвестицій (за планом Маршалла); 3) ефективним використанням досягнень НТР; 4) структурною перебудовою економіки; 5) державною політикою щодо приватного підприємництва при збереженні демократичних форм правління.

К

Кадети (*Конституційно-демократична партія, з січня 1906 р. — Партія народної свободи*) — ліберально-демократична партія в Російській імперії. Утворилася в жовтні 1905 р. Соціальний склад — інтелігенція, земські діячі, буржуазія. Програма: встановлення в країні конституційного ладу, демократичних свобод, наділення безземельних і малоземельних селян землею; встановлення 8-годинного робочого дня; культурне самовизначення, свобода мов, політична автономія для Королівства Польського та Фінляндії при збереженні “єдиної і неділимої Росії”. Після Лютневої революції вона зайняла провідне становище в Тимчасовому уряді, вела активні приготування виборів до Установчих Зборів. Після Жовтневого перевороту партія кадетів була офіційно проголошена партією ворогів народу. З перемогою більшовиків партія зійшла з історичної сцени.

Кальвіністська церква — один із напрямків протестантизму, що виник у Швейцарії в XVI ст. Не визнає бідність як ознаку святості, засуджувала щедрість як ознаку марнотратства, ви-

правдовувала скупість, вимагала старанної праці заради накопичення багатства. Кальвіністи забороняли ігри й танці, носіння святкового одягу. Як і католики, переслідували й знищували своїх ворогів.

Кам'яний вік — ранній період історії людства, коли люди використовували камінь, кістку, ріг, дерево для виготовлення знарядь праці. Кам'яний вік ділиться на палеоліт (давній к. в.), мезоліт (середній к. в.), неоліт (новий к. в.).

Канцлер — глава уряду в Німеччині, Австрії.

Капище — місце поклоніння богам, де ставилися зображення богів-ідолів, зроблених з каменю чи дерева.

Капітал — сума накопичених матеріальних благ, результат минулого (попереднього) і засіб для подальшого (майбутнього) виробництва.

Капіталізм — суспільно-економічний лад (формація), що базується на поділі праці, приватній власності на засоби виробництва, експлуатації найманої праці (в сучасній науці цей термін частіше замінюється на термін “індустріальне суспільство з ринковою економікою”).

Капіталовкладення — кошти, що спрямовуються на відтворення основних фондів — будівництво, розширення і реконструкцію підприємств, здійснення технічного прогресу в галузях народного господарства, на спорудження житлових будинків, шкіл, лікарень, інших об'єктів соціального призначення.

Капітуляція — припинення опору збройних сил або частини їх на умовах, запропонованих переможцем чи погоджених внаслідок переговорів.

Кардинал — найвища після Папи Римського особа в католицькій церкві.

Карибська криза — різке загострення міжнародного становища в 1962 р. внаслідок спроби розмістити на Кубі радянські ракети, що викликало морську блокаду острова військовими силами США. Світ опинився на межі третьої світової війни. Завдяки прямим контактам керівників СРСР та США цей конфлікт “холодної війни” вдалося погасити.

Карпатська Січ — напіввійськова організація, утворена 9 листопада 1938 р. у м. Хусті для військового вишколу учасників українського національного руху і для оборони Карпатської України. Комендантом обрано Д. Климкуша. Бої з добре

озброєними та підготовленими військами Угорщини 13–14 березня 1939 р. були трагічними для “К. С.”, Закарпаття було окуповане Угорщиною.

Карпатська Україна — автономна територіально-адміністративна одиниця у складі Чехословаччини. Утворена 8 жовтня 1938 р. під назвою Підкарпатська Русь. Першим прем’єр-міністром був Андрій Бродій, якого замінив Августин Волошин. 30 грудня 1938 р. була запроваджена нова назва краю — Карпатська Україна. 14 березня 1939 р. проголошено її незалежність.

Карпатсько-Ужгородська операція 1944 р. — складова стратегічної Східнокарпатської операції. Проведена 9 вересня — 28 жовтня 1944 р. військами 4-го Українського фронту (генерал армії І. Петров) з метою перейти Східні Карпати та оволодіти районом Мукачеве — Ужгород — Чоп. Успішне її завершення забезпечило розвиток наступу на Будапештському напрямку.

Картель — форма монопольного об’єднання, учасники якого укладають між собою договір про регулювання обсягів виробництва, умов збуту і найму робочої сили з метою одержання монопольного прибутку. Члени картелів зберігають виробничу та комерційну самостійність і діють переважно в одній виробничій галузі.

Карткова система — система розподілу продуктів, товарів та послуг за картками, що диференційовано видаються державою різним категоріям населення.

Касты (варни) — групи людей з чітко визначеними правами й обов’язками в Індії. Належність до касты спадкоємна.

Католицизм — один з основних (поряд з православ’ям та протестантизмом) напрямів у християнстві. Основні особливості католицизму: визнання того, що Святий Дух виходить не тільки від Бога-Отця, а й від Бога-Сина, віра в існування пекла, раю та чистилища, а також у святість Папи Римського як намісника Христа на землі.

Каторга — тяжке ув’язнення, виснажлива праця.

Каудильйо — офіційний титул глави держави в Іспанії за правління генераліссимуса Ф. Франко. Каудильйо був наділений необмеженими повноваженнями вищого державного, політичного та військового керівництва. У ряді країн Латинської Америки каудильйо — глава держави, який запроваджував особисту диктатуру.

Квантунська армія — японське військове угруповання років Другої світової війни. В 1945 р. була розгромлена військовими силами СРСР під командуванням маршала А. Василевського під час Маньчжурської операції.

Кварцяне військо — постійне регулярне військо Речі Посполитої, на утримання якого витрачалася чверть (кварта) прибутків із державних маєтностей.

Квестори — у Стародавньому Римі посадові особи, які допомагали консулам у фінансових справах.

Кворум — встановлена правилами процедури, регламентом якогось органу чи установи найменша кількість учасників зборів, засідань керівних та представницьких органів, конференцій, з'їздів тощо, необхідна і достатня для того, щоб почати роботу форуму, колективного органу або прийняти правомірне рішення на ньому.

Квота — мінімум голосів (за пропорційної виборчої системи), необхідний для отримання на виборах одного мандата. На квоту ділиться кількість отриманих партією голосів і таким чином визначається кількість завойованих нею мандатів.

Керзона лінія — умовна назва кордону, який мав бути встановлений між Польщею, з одного боку, та Україною і Білоруссією — з другого, після завершення Першої світової війни і розпаду Російської імперії. Назва за ім'ям автора пропозиції англійського дипломата Дж. Керзона. В основу К. л. було покладено етнічний принцип. 8 грудня 1919 р. Верховна Рада Антанти визнала К. л. як східний кордон Польщі. Поразка радянської Росії у війні з Польщею (1920 р.) дала змогу останній відсунути за Ризьким мирним договором (1921 р.) кордон на схід від К. л., захопивши західноукраїнські землі. Після закінчення Другої світової війни згідно з рішенням Кримської конференції (1945 р.) було встановлено новий кордон між СРСР та Польщею, який в основному збігається з К. л. Після розпаду СРСР він залишився державним кордоном між Польщею та Україною, між Польщею та Білоруссією.

Керченсько-Ельбигенська десантна операція 1943 р. — бойові дії військ Північнокавказького фронту (з 20 листопада 1943 р. — Окрема Приморська армія), сил Чорноморського флоту і Азовської військової флотилії. Відбувалася з 31 жовтня — 11 грудня 1943 р. з метою визволення Керченського пів-

острова. Операція не досягла мети, але радянські війська захопили плацдарм у районі Керчі, який відіграв велику роль у здійсненні Кримської наступальної операції 1944 р.

Києво-Могилянська академія — навчальний заклад, започаткований об'єднанням Київської братської школи та Лаврської школи київським митрополитом П. Могилою і утворенням Київської колегії 1632 р., що дістала назву Києво-Могилянської колегії. Царськими указами 1694 та 1701 р. за гетьманування І. Мазепи було визнано її статус як академії. Тривалий час Києво-Могилянська академія була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи, доступним для всіх станів населення України. У 1817 р. була закрита. Її функції перебрали Київська духовна академія та Київський університет.

Київська наступальна операція — операція радянських військ, проведена в жовтні — листопаді 1943 р. силами 1-го Українського фронту (до 20 жовтня — Воронежського, командувач М. Ватутін) з метою розгрому київського угруповання німецько-фашистських військ і визволення Києва. Наприкінці вересня 1943 р. радянські війська вийшли до Дніпра і оволоділи плацдармами на лінії Вишгород — Лютіж та в районі Великого Букрина. Наступ з Букринського плацдарму забезпечити успіх не міг, тому наступ було перенесено на Лютізький плацдарм. 3 листопада війська 38-ї армії та 5-го гвардійського танкового корпусу прорвали оборону ворога. 6 листопада 1943 р. було визволено Київ, 7 листопада — Фастів, 12 листопада — Житомир і створено при цьому умови для визволення Правобережної України.

Київська оборонна операція — операція військ Південно-Західного фронту, яка здійснювалася з 7 липня по 26 вересня 1941 р. з метою відбиття наступу німецько-фашистських військ на Київському напрямку. На першому етапі (липень) зрвано спроби захопити Київ одним ударом. На другому етапі (30 липня — 15 серпня) зуміли зупинити новий наступ на південно-західних околицях міста і відкинули ворога на попередні рубежі. На третьому етапі ворог прорвав фронт на південному та північному сході від Києва та оточив значну частину військ Південно-Західного фронту. За наказом Ставки 19 вересня Київ був залишений. Ця операція сприяла зриву здійснення фашистського плану блискавичної війни.

Кіш — слово тюркського походження, зокрема у татар воно означало військову ставку, місцерозташування вождя.

Клас — велика, відносно однорідна група людей, об'єднана відношенням до виробництва і розподілу суспільного продукту.

Класовий антагонізм — у марксизмі форма суперечностей, яка характеризується непримиренністю суспільних інтересів певних соціальних верств.

Клейноди — символи влади військової старшини на Запорізькій Січі. До клейнодів належали короґва (прапор), бунчук, булава, литаври та печатка.

Клерикали — прихильники домінування церкви в політичному та культурному житті.

Клерикалізм — система поглядів, що прагне посилення ролі церкви у політичному й духовному житті суспільства і здійснює свою діяльність засобами втручання політичних партій, що перебувають при владі.

Кліо — у грецькій міфології муза — покровителька історії.

Клір — у християнській церкві — сукупність служителів церкви; те саме, що й духовенство.

Князь — вождь племені. В Київській Русі старший із князів називався Великим князем, інші — удільні.

Коаліційний уряд — уряд, утворений з представників різноманітних партій, громадських організацій на основі договору між ними.

Коаліція — 1) угода між партіями для спільного створення уряду й участі в його роботі; 2) угода між державами для ведення спільних дій (операцій, боїв).

Кодекс — єдиний законодавчий акт, що систематизує певну галузь права (наприклад, цивільний кодекс, кримінальний кодекс тощо).

Козак — 1) вільна озброєна людина; 2) новий суспільний стан XVI–XVIII ст.

Колaboraціоністи — особи, що співпрацювали з фашистськими загарбниками в окупованих ними країнах під час Другої світової війни.

Колегіум — середній або вищий навчальний заклад.

Колективізація — 1) центральна ланка аграрної політики більшовицького режиму у 30-х роках, спрямована на переведення селянських господарств із приватнокапіталістичного на

колективно-соціалістичний спосіб виробництва; 2) один із напрямків радянської модернізації (1928–1939 рр.) сільського господарства, спрямований на усупільнення землі й утворення великих колективних сільських господарств.

Колективний сюзеренітет — спільне управління Давньоруською державою найбільш сильними й авторитетними князями з династії Рюриковичів за доби роздробленості (30-ті роки XII — перша половина XIII ст.). Ідея колективного сюзеренітету полягала в тому, що група основних князів вважала себе колективними власником “Руської землі”, частину якої кожен з них вимагав у київського князя для себе, зобов’язуючись захищати її від половецьких ханів. Державні проблеми розв’язувалися цими князями на загальних з’їздах.

Коліївщина — народно-визвольне гайдамацьке повстання на Правобережній Україні проти панування Речі Посполитої 1768–1769 рр. Основними причинами коліївщини були: посилення соціально-економічного гноблення, релігійні й національні утиски та колонізаторська політика Речі Посполитої.

Коломацькі статті — україно-московська угода 1687 р., укладена на козацькій раді, що відбулася біля р. Коломак при обранні гетьманом І. Мазепи. 22 статті обмежували й навіть певною мірою ліквідували самостійну економічну, соціальну та зовнішню політику України. Основні положення: 1) гетьман позбавлявся права усувати з керівних посад козацьку старшину без царського дозволу; 2) передбачалося розміщення в гетьманській столиці — м. Батурині московського стрілецького полку; 3) козацьке військо обмежувалося 30 тис.; 4) обмежувалося право гетьмана розпоряджатися землею; 5) козацьке військо повинно було брати участь у всіх військових експедиціях Московії; 6) українським купцям заборонялося торгувати у Московській державі, а також вести торгівлю з Кримом; 7) заборона міжнародних відносин України. Листи й документи від сусідніх держав наказувалося, не розпечатуючи, надсилати до Москви; 8) вимога злиття російського народу з українським шляхом заохочення змішаних шлюбів. Влада гетьмана зводилася до поліційних функцій — стежити і сприяти виконанню численних царських заборон.

Колоніальна політика — політика підкорення й експлуатації за допомогою військового, політичного та економічного під-

порядкування народів, країн і територій переважно з населенням іншої національності, як правило, менш розвиненим в економічному відношенні. Колоніальна політика будувалася на принципах уніфікації, бюрократизації, денационалізації.

Колонія — 1) територія або країна, позбавлена незалежності, що перебуває під владою іншої держави-метрополії; 2) поселення громадян якоїсь держави в іншій країні з метою господарського освоєння певних територій.

Комбіди (*комітети бідноти*) — організації сільської бідноти; створювалися як осередки радянської влади на селі, за винятком територій, де діяли Ради чи ревкоми, що утворилися в процесі ліквідації правління Директорії. Сільські комбіди обиралися у складі трьох осіб на загальних зборах чи сходках, волосні — у складі 5–7 чоловік на волосних з'їздах. Головними завданнями їх були: зміцнення революційного порядку в селах; допомога військкоматам у проведенні мобілізації до Червоної Армії, забезпечення армії та промислових центрів країни продовольством, здійснення аграрних законів радянської влади. Діяли до утворення комітетів незаможних селян.

Комерціалізація торгівлі — орієнтація торгівлі не на дотації держави та закупівлю товарів, а на одержання прибутку за рахунок поліпшення рівня обслуговування населення.

Комітет державної безпеки (КДБ) — спецслужба СРСР в 1954–1991 рр., наступниця радянських органів державної безпеки — ВНК (1917–1922 рр.), ОДПУ (1922–1934 рр.), НКДБ (1934–1946 рр.), МДБ (1946–1954 рр.). Основне призначення КДБ — забезпечення існування комуністичного тоталітарного режиму в СРСР. Після розпаду СРСР загальносоюзна спецслужба (з жовтня 1991 р. — Міжреспубліканська служба безпеки) поділилася на незалежні відомства нових держав.

Комітети незаможних селян (*комнезами*) — організації незаможних селян України в 1920–1933 рр., утворені з ініціативи ЦК КП(б)У. До комнезамів приймали бідноту й середняків, що мали до трьох десятин землі і звільнялися від хлібної розкладки. Вони не були органами державної влади як комбіди, мали широку соціальну базу. Їх завдання полягало в сприянні Радам і волосним виконкомам у здійсненні земельної та продовольчої політики радянського уряду, у культосвітній роботі на селі, в організації допомоги Червоній Армії у боротьбі з селянськими

виступами, в “ліквідації куркульства як класу”, в масовій колективізації сільського господарства. З перемого колгоспного ладу існування комнезамів стало недоцільним, тому постановою ВУЦВК від 8 березня 1933 р. вони були ліквідовані.

Компроміс — угода на основі взаємних поступок.

Комсомол — скорочена назва суспільно-політичної організації Комуністична Спілка Молоді (повна назва — Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді — ВЛКСМ). Створений у 1918 р. як Російська комуністична спілка молоді, з 1926 р. — ВЛКСМ. Формально самостійний, фактично повністю підпорядкований КППС орган. Шефствував над спорудженням найважливіших господарських об'єктів (всесоюзні комсомольські ударні будови). Очолював Всесоюзну піонерську організацію. Його членами була майже вся молодь СРСР віком від 14 до 28 років.

Комунізм — 1) соціальна ідеологія, сформульована К. Марксом і Ф. Енгельсом, котрі основним фактором історичного розвитку вважали класову боротьбу, рушійною силою — соціальною революцію; вони вважали комунізм кінцевою стадією історичного процесу, яка має настати після фази диктатури пролетаріату та етапу соціалізму; 2) соціальний устрій визначений як вища безкласова стадія соціалістичного суспільства; мав ліквідувати всі форми відчуження релігії, відмінність між розумовою та фізичною працею, а також привести до зникнення держави та здійснення принципу — від кожного за можливостями, кожному за його потребами.

Комуністичний Інтернаціонал (*III Інтернаціонал, Комінтерн*) — міжнародна організація комуністичних партій 1919–1943 рр. У перші роки діяльності основним завданням Комінтерну була підтримка революційних рухів у світі. Після приходу до влади Сталіна наприкінці 20-х років Комінтерн став політичним зряддям СРСР. Скомпрометував себе пацифістською пропагандою після підписання в 1939 р. СРСР договору з Німеччиною (пакту Ріббентропа — Молотова).

Комюніке (*повідомляю*) — 1) офіційне повідомлення про хід та підсумки переговорів між державами чи громадськими діячами, уповноваженими делегаціями тощо; 2) узгоджена з усіма учасниками переговорів спільна заява про досягнуті результати переговорів, про розходження позицій і проблеми, які залишилися нерозв'язаними.

Конвенція (договір) — угода, міжнародний договір з якогось одного спеціального питання, що визначає права й обов'язки держав у певній окремій галузі (наприклад, конвенції з морського права, із захисту авторських прав, із заборони бактеріологічної зброї).

Конгрес — 1) представницька нарада, з'їзд; 2) у деяких країнах — назва парламентів, у тому числі США.

Конкістадори — учасники іспанських загарбницьких походів у Південну та Центральну Америку наприкінці XV–XVI ст. Походи конкістадорів супроводжувалися винищенням і поневоленням місцевого населення. Переносно — завойовники, грабіжники, загарбники.

Конкордат — юридична угода між Ватиканом і певною державою, зазвичай із більшістю католицького населення; унормовує церковно-державні відносини і визнає компетенцію сторін у цій сфері.

Конкуренція — процес, учасники якого, виходячи з власних інтересів, намагаються представити на вільному ринку привабливіші, ніж в інших, пропозиції ціни, якості, умов поставки та інших чинників, які можуть позитивно вплинути на рішення про здійснення трансакції.

Конотопські статті — угода між І. Самойловичем та царським урядом, укладена 17 червня 1672 р. Містила 10 пунктів, які повторювали Глухівські статті 1669 р. із подальшим обмеженням прав України: 1) гетьманові заборонялося без царського указу й Старшинської ради висилати посольства до іноземних держав; 2) заборонялося підтримувати відносини з Дорошенком; 3) гетьманові заборонялося позбавляти старшину посад, карати без згоди Старшинської ради або вироку військового суду.

Консенсус (згода, одностайність) — спосіб прийняття колегіальних рішень шляхом узгодження позицій сторін, досягнення погодженості думок, вибір прийнятних для всіх формулювань.

Консерватизм — теорія, що намагається поєднувати прогрес у суспільстві з незмінними традиційними цінностями (сім'я, праця, мораль, любов до Батьківщини, право, закон, свобода).

Консолідація — зміцнення, згуртування, об'єднання.

Конституційна монархія — форма державного правління, за якої державна влада поділена між монархом і виборним законодавчим органом влади (парламентом).

Конституція — основний закон держави, що визначає державний та суспільний устрій, принципи та порядок утворення органів влади, виборчої системи й основних прав і обов'язків громадян. Конституція є основою всього законодавства держави.

Конструктивізм — від слова “конструювати”; соціальний конструктивізм — спроби конструювання соціальної дійсності.

Консули — у Стародавньому Римі дві вищі посадові особи, які обиралися на один рік. Володіли найвищою владою.

Контреліта — еліта опозиційних сил, яка бореться за владу і виступає проти панівної еліти.

Контрибуція — примусові грошові або натуральні стягнення з переможеної держави або з населення у період окупації.

Контрреволюція — активна боротьба скинутих класів і соціальних груп проти поширення революції з метою її придушення і відновлення колишніх порядків.

Конфедерація — форма державного устрою у вигляді тимчасового союзу суверенних держав, які, зберігаючи свою незалежність, об'єдналися на договірних засадах, щоб досягти певних спільних цілей.

Конференція — збори, нарада представників держав, наукових, громадських, навчальних та інших організацій для обговорення певних проблем та питань.

Конфесія — релігійне об'єднання, що має своє віровчення, культ і організацію.

Конфіскація — примусове й безоплатне забирання майна, цінностей на користь держави.

Конформізм (*подібний, відповідний*) — пристосовництво, пасивне беззаперечне прийняття існуючих порядків, панівних ідей та цінностей, стандартів поведінки, норм і правил, безумовне поклоніння перед авторитетами.

Конфронтація — зіткнення, протистояння між державами.

Концентрація — збільшення економічної потужності суб'єктів господарювання, відома у формі концентрації капіталу, концентрації виробництва, концентрації праці. Ці три форми концентрації привели до перетворення вільного ринкового капіталізму XIX ст. у сучасний державно-монополістичний капіталізм.

Концентрація виробництва — збільшення кількості великих підприємств і зосередження на них великої кількості за-

собів виробництва, робочої сили та продукції. Умовою концентрації виробництва є концентрація капіталу.

Концепт (*розуміння, думка*) — загальне поняття: сукупність фундаментальних ідей, пов'язаних між собою єдиною філософією, поєднаних в єдину філософську систему.

Концерн — одна з найбільш розвинених форм монополістичних об'єднань, яка характеризується спільністю власності і контролю. Підприємства, що входять у концерн, підпорядковуються контролю фінансових магнатів, які очолюють його.

Концесія — договір, угода про передачу в експлуатацію на певних умовах належних державі ділянок землі, покладів корисних копалин, підприємств великим національним або зарубіжним монополіям.

Кооператив — добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певними видами господарської діяльності.

Кооптація (*дообрання*) — введення до виборного органу нових членів без додаткових виборів. Як правило, кооптація затверджується на наступних зборах організації.

Корейська війна — один із конфліктів холодної війни. Війна, викликана агресією Північної Кореї проти Південної Кореї 1950–1953 рр. Військову допомогу Південній Кореї надала ООН (переважно США); рятуючи Північну Корею від поразки у протистоянні з військами ООН, втрутилася КНР; після кількох місяців кривавих боїв фронт стабілізувався в червні 1951 р. в районі 38-ї паралелі; розпочаті тоді ж переговори закінчилися 1953 р. підписанням договору про перемир'я.

Коренізація — напрямок національної політики більшовицької партії з середини 20-х до середини 30-х років. Проголошена XII з'їздом ВКП(б) у квітні 1923 р. з метою здобуття центральним керівництвом визнання з боку республік. Суть коренізації — заохочування розвитку національних культур в інтересах зміцнення більшовицького режиму. Здійснювалася шляхом підготовки, виховання й висування кадрів корінної національності передусім у партійний апарат і державні органи та формування національної за формою, але інтернаціональної за суттю соціалістичної культури.

Коригувати (*виправляти*) — підправляти, уточнювати хибно викладені критичні міркування.

Король — глава держави, найвищий (після імператора) монархічний титул.

Корпоративізм — система влади, за якої одержавлені об'єднання (корпорації) контролюють інститути громадянського суспільства.

Корпоратизація — процес створення товариств, спілок, об'єднань на основі комерційних, виробничих та інших інтересів.

Корпорація — акціонерне утворення, яке об'єднує різноманітні галузі промислового виробництва під єдиним фінансовим контролем.

Корпорації транснаціональні — товариства капіталів, які здійснюють економічну діяльність принаймні у двох країнах і створюють інтегровану, міжнародну систему господарських зв'язків, підпорядковану власній стратегії.

Корпус миру — організація, фінансована урядом США, створена 1961 року президентом Дж. Кеннеді для надання допомоги менш розвиненим країнам у галузі охорони здоров'я, підготовки кадрів, охорони довкілля; діє у понад 60 країнах, в тому числі в Україні; працюють винятково добровольці (близько 6 тис. осіб).

Корсунь-Шевченківська операція — частина стратегічного наступу 24–17 лютого 1944 р. військ 1-го (генерал армії М. Ватутін) і 2-го (генерал армії І. Конєв) Українських фронтів з метою оточення та знищення угруповання ворога на Корсунь-Шевченківському виступі. Оточення завершилося 28 січня 1944 р. Впродовж операції ворог втратив 55 тис. убитими і понад 18 тис. полоненими, велику кількість бойової техніки.

Корупція — злочин, який ґрунтується на прямому використанні посадовою особою прав, наданих їй за посадою, з метою особистого збагачення; підкупність і продажність державних, політичних, громадських діячів, службовців, урядовців.

Космополітизм (від космополіт — “громадянин світу”) — 1) теорія і практика, яка вважає особу представником усього людства, здатною користуватися всіма надбаннями людства, орієнтуватися на них і примножувати; 2) теорія, що проповідує байдуже ставлення до історії батьківщини, свого народу, національної культури.

Кочівники — люди, які змінюють місце проживання разом зі своїм житлом.

Кошовий отаман — особа, яку козацька рада обирала на один рік. Кошовому належала вища військово-адміністративна влада у Запорозькій Січі. Знаком його влади була булава.

Країна — частина території, що має відповідні кордони, користується державним суверенітетом.

Країни, що розвиваються — умовна назва держав Азії, Африки, Латинської Америки, які в другій половині ХХ ст. звільнилися від колоніального гноблення і мають на меті прискорення економічного розвитку, поліпшення добробуту населення. Індустріальна відсталість є їх характерною рисою.

Кревська унія — державно-політичний союз Польського королівства і Великого князівства Литовського, оформлений 14 серпня 1385 р. у м. Крево. За умовами унії Владислав II Ягайло, одружившись з Ядвігою, спадкоємицею польського престолу, і одержавши польську корону, повинен був здійснити: 1) повернення у католицтво Владислава II та всіх мешканців Литви; 2) обернути на користь Польщі великокнязівську казну; 3) інкорпорувати Великого князівства Литовського до складу Польської держави.

Кредит — позика на строк грошей чи інших цінностей за умови їх повернення. За надання кредиту стягується плата — відсоток.

Кредо (*вірю, вірую*) — 1) у католицькій церкві — сповідь, символ віри; 2) переконання, погляди, основа світогляду, його головні орієнтири.

Креоли — нащадки іспанських і португальських поселенців у Латинській Америці.

Криза — переломний момент, тяжкий перехідний стан, розклад, занепад, загострення всіх політичних, економічних, соціальних суперечностей.

Кримська (Ялтинська) конференція — зустріч керівників країн антигітлерівської коаліції — Сталіна, Рузвельта, Черчілля, що відбулася в Ялті 4–11 лютого 1945 р. Рішенням конференції визначено: 1) воєнно-політичні плани щодо остаточного розгрому блоку фашистських держав; 2) вироблено лінію на післявоєнний світовий устрій; 3) розглядалося питання демілітаризації та денацифікації Німеччини; 4) ухвалила рішення про створення ООН та Ради Безпеки при ній; 5) прийнято “Декларацію про визволену Європу”; 6) передбачалося визначення

польсько-радянського кордону вздовж лінії Керзона з невеликими поправками; 7) досягнуто угоди щодо вступу до ООН України та Білорусії як рівноправних членів поряд з СРСР.

Кримське ханство — кримськотатарська держава, що існувала у 1449–1783 рр. на землях Кримського півострова, у пониззях Дніпра, Приазов'я та Прикубанья.

Кришталева ніч — погром німецьких євреїв 9–10 листопада 1938 р., організований гітлерівцями на всій території Німеччини; започаткувала період загострення переслідувань євреїв у III Райху.

Кріпацтво, кріпосне право — система аграрних відносин, за яких можновладець є власником землі, наданої селянинові у володіння чи безпосереднє користування, і неповним власником виробника на ній. Особиста залежність від феодала, як правило, юридично закріплювалася державною владою.

Круглий стіл — політичний компроміс у Польщі 1989 р. між ПОРП (Польською об'єднаною робітничою партією) і представниками Солідарності; програма еволюційних змін політичного та економічного устрою Польщі; полегшив перехід влади до опозиції та падіння комуністичної системи.

Крути — залізнична стація між Бахмачем і Ніжином, поблизу якої 16(29) січня 1918 р. відбувся бій сотні I Військової школи ім. Б. Хмельницького та сотні Помічного Студентського Куреня з більшовицькими військами (6 тис. червоногвардійців та матросів), які наступали на Київ. 27 студентів та гімназистів захоплено в полон і розстріляно. Вночі бійці розібрали залізничну колію і затримали на кілька днів наступ червоної гвардії. 28 загиблих урочисто поховано у Києві на Аскольдовій горі. За радянських часів могили полеглих зруйновано. Тепер на місці останнього бою і на могилі встановлено пам'ятні знаки.

Кубинська революція — 1956–1959 рр. партизанська війна під проводом Ф. Кастро з диктатурою Ф. Батісти. Під час війни було повалено диктат Батісти та взято курс на початок теперішньої комуністичної диктатури Ф. Кастро.

Кубізм — авангардистська формалістична течія в європейському образотворчому мистецтві початку ХХ ст.; прагнучи виявити геометричну структуру об'єму, кубісти розкладали предмет на плоскі грані або уподібнювали його з найпростішими тілами: кулею, конусом, кубом.

Культ — поклоніння богам, особлива система релігійних ритуалів.

Культ особи — єдиновладдя тоталітарного типу, часто релігійного характеру, що означає сліпе поклоніння “вождю”, раболіпство.

Культура — досягнення людей у матеріальному і духовному житті.

Культурна революція — 1) політична кампанія 1966–1976 рр., організована Мао Цзедуном з метою прискорення комунізації Китаю. Проведення чистки комуністичної партії Китаю, що дало змогу Мао Цзедуну здобути становище харизматичного лідера, але хаос у державі змусив його в 1968–1969 рр. загальмувати кампанію. Після смерті Мао в 1976 р. керівництво партії офіційно відмовилося від культурної революції; 2) один із напрямків радянської модернізації (1928–1940 рр.), спрямований на втілення соціалістичних принципів у розвиток культури, формування нової соціалістичної інтелігенції та зміну свідомості на основі марксизму-ленінізму.

Кумир — 1) статуя язичницького божества; 2) предмет захоплення, шанування

Кумулятивний розвиток (накопичений) — суспільний розвиток, у процесі якого накопичуються ті чи інші якості.

Кургани — поховання (могили) скіфської знаті.

Курінь — хата, де проживали козаки, а також війська, а пізніше адміністративно-територіальна одиниця. Всього на Січі нараховувалося близько 38 куренів (10 куренів становили сотню).

Курінь січових стрільців — одна з найкращих військових частин армії УНР під час українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Сформований у грудні 1917 — січні 1918 р. із стрільців і старшин Галицько-Буковинського куреня січових стрільців. Особовий склад нараховував близько 600 бійців. 6(19) січня 1917 р. командантом куреня став Є. Коновалець, а начальником штабу — А. Мельник. 10 березня 1918 р. К. с. с., який значно розширив свій склад за рахунок добровольців, було розгорнуто у полк Січових стрільців.

Курфюрсти — у Священній Римській імперії — князі, за якими у XIII ст. було закріплено право обрання імператора.

Куявія (Куябія) — державне утворення у східнослов'янських племен VIII–IX ст. Згадується у працях арабських та перських

географів IX–X ст. поряд з Артанією і Славією. Більшість істориків вважають Куябію політичним об'єднанням слов'янських племен у Подніпров'ї, центром якого була Куяба (Київ).

Л

Лабіринт — споруда із заплутаними переходами.

Лавники — члени лавних судів у Речі Посполитій, які діяли в Україні з XVII до другої половини XIX ст. у містах, що мали магдебурзьке право. Лавники (засідателі) обиралися з представників заможної міської верхівки в кількості 17–13 чоловік. Під головуванням вїйта вони розглядали цивільні та кримінальні справи міщан, а також населення підлеглих місту так званих міських сіл.

Лавра — назва найбільших і найвпливовіших чоловічих монастирів, які підпорядковувалися вищому церковному органу країни. Відомі з IV–VI ст. (Палестина, Греція). В Україні статус Лавра мають два великі монастирі — Києво-Печерська лавра (з 1598 р.) і Почаївська лавра (офіційно з 1833 р., хоча цей термін вживався ще у XVIII ст.).

Латини — латинські племена, які заселили Центральну Італію. На початку I тис. до н. е. вони об'єдналися в латинський союз.

Латифундія — велике приватне землеволодіння, де застосовувалася напівфеодална форма праці залежного населення.

Легальність (закон) — дозвіл, відповідність чинним законам, прийнятність якогось політичного явища чи події попри те, що вони можуть комусь не подобатися. Настає внаслідок здійснення встановлених процедур легітимації — дотримання законів і регламентів, офіційної реєстрації у відповідних державних органах.

Легітимація — визнання чи підтвердження законності певного права чи повноваження.

Лейборизм — політична течія, в основу якої покладено принцип захисту праці, компроміс між працею і капіталом (найманим робітником і власником). Організаційно базується на профспілках.

Лейтмотив — основний мотив, який повторюється у музичному творі, провідна тема.

Ленд-ліз — система передачі США у позику або в оренду озброєння, боєприпасів, сировини, продовольства та інших матеріальних ресурсів країнам антигітлерівської коаліції під час Другої світової війни.

Литовський статут — кодекс права Великого князівства Литовського, Руського, Жомойтського, прийнятий у трьох редакціях у 1529, 1566, 1588 р. Увібрав основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального та процесуального права князівства. Статут декларував: 1) рівність громадян незалежно від соціального стану та походження, віросповідання; 2) відповідальність суддів перед законом; 3) заборона перетворення вільних людей у рабів; 4) запроваджував привілеї князів, магнатів та шляхти, у тому числі право на закріпачення селян.

Лібералізація — система заходів, спрямованих на звільнення від жорстоких обмежень, державного регулювання, контролю; політика ідеологічної свободи.

Лібералізація політичних структур — система заходів, спрямованих на створення умов для рівної, вільної діяльності політичних партій, організацій різних орієнтацій.

Лібералізація цін — зняття жорстких правил формування цін та їхнє погодження з державою, дозвіл на утворення вільних цін, що формуються ринком.

Лібералізм — політична течія, яка має на меті ліквідацію або пом'якшення різних форм державного та суспільного примусу щодо особи, відстоює шлях мирного, реформаторського здійснення соціальних перетворень.

Ліберальна демократія — система державного управління, побудована на засадах конституційного ладу, що забезпечує широкі політичні права людини, захищає ринкове підприємство.

“Ліві” — політичні партії, що відстоюють інтереси найманих робітників. Практика “лівих” веде до розширення державного сектору в економіці, збільшення соціальних витрат.

Лівобережна Україна — історико-географічна назва частини українських земель: Чернігівської, Полтавської, Київської, Черкаської, Сумської областей. Напівофіційна назва — Геть-

манщина, у документах офіційного характеру називалася Малоросією.

Ліга арабських держав — міжнародна організація, заснована 1945 року в Каїрі (Єгипет); тепер до неї належить 21 арабська держава, а також Організація визволення Палестини; має численні спеціалізовані установи й організації, резиденція — Каїр.

Ліга Націй — Міжнародна організація співробітництва між державами та народами (1919–1946 рр.), попередниця ООН; була утворена на Паризькій конференції і мала статут, що нараховував 26 статей.

Лідер — глава, керівник держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, якоїсь громади.

Лікей (*лицей*) — давньогрецька філософська школа, розміщувалася на околиці Афін. Заснований у 335 р. до н. е. Аристотелем, проіснував майже вісім століть.

Лінія Мажино — система французьких довготривалих укріплень на кордоні з Німеччиною, Люксембургом і частково з Бельгією. Будувалася і вдосконалювалася з 1929 по 1940 р. Протяжність 400 км, глибина оборони — 6–8 км. Назва від імені французького військового міністра А. Мажино.

Лінія Маннергейма — система довготривалих укріплень на Карельському перешийку за 32 км від Ленінграда. Була побудована в 1927–1939 рр. урядом Фінляндії за участі німецьких, англійських, французьких та бельгійських військових спеціалістів. Протяжність 130 км, глибина оборони — до 90 км. Назва від імені державного і військового діяча К. Маннергейма.

Літопис — хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений їх сучасником.

Лобізм — захист інтересів тієї чи іншої групи людей чи партій, здійснюваний завдяки тискові на членів законодавчого органу.

Локаут — одночасне закриття підприємств їхніми власниками і масове звільнення робітників та службовців, щоб примусити їх відмовитися від вимог і страйків.

Лояльність (*вірний, чесний, відданий*) — ознаки громадянськості, що полягає у згоді й умінні триматися в межах законності, у “правовому полі”, дотримуватися встановлених норм, правил, вимог та настанов влади.

Люблінська унія — угода про об'єднання між Польщею та Великим князівством Литовським 1569 р. і утворення держави Річ Посполита. Основні положення угоди: 1) король Речі Посполитої є виборним і одночасно обіймає два престоли — польський королівський та литовський великокнязівський; 2) Річ Посполита має спільний сейм, зовнішню політику та грошову систему; 3) ВКЛ зберігало державну автономію, в тому числі окремі закони, виконавчу та судову влади, військо, фінансову систему, “руську мову”; 4) українська шляхта зрівнювалася в правах з польською та литовською; 5) під юрисдикцію Польщі переходили українські землі — Брацлавщина, Волинь, Київщина, Підляшшя, Поділля.

Людське стадо — колектив найдавніших людей.

Люмпени (*пролетаріат*) — декласовані (позбавлені власності) верстви суспільства.

Лютеранська церква — одна з протестантських церков, що виникла за часів Реформації в XVI ст. в Німеччині. В її основі лежало вчення Мартіна Лютера: заперечення папської влади, ікон, дорогих обрядів, скорочення кількості релігійних свят. Лютеранська церква була офіційно визнана в Німеччині Аугсбурзьким релігійним миром 1555 р.

Лютеранські угоди — 1) договір 1929 р. між Апостольською столицею та італійським урядом про утворення держави — міста Ватикан; 2) конкордат, що регулює церковні відносини на території італійської держави. Ці угоди залагодили конфлікт між папами та італійською державою (так зване римське питання, що вирішувалося з 1870 р., тобто від завоювання Риму та ліквідації Папської області).

Лютізький плацдарм — територія на правому березі Дніпра, в районі м. Лютіжа, звільнена у вересні 1943 р. військами Воронежського фронту. В жовтні з цього плацдарму війська 38-ї армії завдали допоміжних ударів, щоб визволити Київ. На початку листопада звідси було розпочато головний наступ на Київ силами танкового угруповання, переведеного з Букринського плацдарму.

Лютнева революція в Росії 1917 р. — революційні події, які завершилися падінням монархії в Російській імперії, проголошенням республіки та утворенням Тимчасового уряду на чолі з Г. Львовим.

Львівський собор УГКЦ — псевдоцерковний собор українських греко-католицьких священників, що відбувся 8–10 березня 1946 р. на вимогу комуністичного режиму в умовах терору КДБ. Проти волі віруючих і всупереч церковним канонам ухвалив рішення про скасування Берестейської унії 1596 р., повний розрив із Ватиканом і воз'єднання з Російською православною церквою. Віруючі та більшість священників не визнали канонічності собору, розпочавши рух за збереження своєї церкви підпільно (“катакомбна церква”). УГКЦ була легалізована лише після проголошення незалежності України.

Львівсько-Сандомирська наступальна операція — стратегічна операція, проведена 12 липня — 29 серпня 1944 р. військами 1-го Українського фронту (маршал І. Конєв) на території західних областей України з метою розгрому групи армій ворога. 18 липня радянські війська прорвали оборону в напрямках Луцьк — Сокаль — Рава-Руська і Тернопіль — Золочів — Львів, розгромили під Бродами 8 німецьких дивізій і 29 липня — 3 серпня форсували Віслу. Захопили плацдарм на південь від Сандомира. Внаслідок операції було завершено визволення України і розпочато визволення східної частини Польщі.

М

Маастрихтський договір — договір, підписаний між членами Європейського Союзу 6 лютого 1992 р. у м. Маастрихт (Нідерланди). Він передбачав створення не пізніше 1999 р. у Західній Європі політичного, економічного і валютного союзу. Співтовариство планує запровадити єдине європейське громадянство, що змусить держави-учасниці поступитися частиною національного суверенітету на користь Європейського парламенту.

Мавзолей — монументальна похоронна споруда.

Магдебурзьке право — середньовічне міське право, за яким міста звільнялися від управління та суду великих землевласників і створювали виборні органи місцевого самоврядування.

Магістрат — узагальнена назва органів станового міщанського самоврядування і суду за Магдебурзьким правом. Суд

складався із пожиттєво обраних присяжних — лавників і голови — війта, а до самоврядування входили радці, очолювані бурмістром. В Україні були відмінності: головою самоврядування фактично був війт, який призначався (іноді затверджувався) державною владою або феодальним власником міста.

Магнати — наймогутніші землевласники, здебільшого князі.

Мажоритарна виборча система — система виборів, за якої до уваги беруться лише голоси, подані за кандидата, що одержав більшість голосів у конкретних виборчих округах.

Майорат — неподільні земельні володіння, які переходять шляхом успадкування до найближчої за ступенем спорідненості з попереднім власником особи.

Макіавеллізм — стиль політичної діяльності, який характеризується домінуванням політизованості й зятятості корпоративного егоїзму, переконання, що для досягнення мети всі методи доцільні, а доблесть політика полягає в умінні ними скористатися. (Термін “макіавеллізм” використовується як синонім політичної аморальності, штукарства.)

Маккартизм — явище, притаманне внутрішній політиці США в 1950–1954 рр., спрямоване на придушення комуністичного руху та переслідування осіб з ліберальними переконаннями, вияв атмосфери холодної війни.

Мала рада — орган УЦР, створений у квітні 1917 р., діяв між її пленарними засіданнями і виконував підготовчі та законодавчі функції в цей час. Мала рада готувала проекти усіх найважливіших політичних, економічних та військових рішень, які пізніше затверджувалися на сесії ЦР (скликалася раз на місяць, в разі потреби скликалася надзвичайна сесія ЦР). Мала рада нараховувала 40 представників від політичних фракцій УЦР, Президії ЦР і рад робітничих, селянських і солдатських депутатів та 18 членів від національних меншин.

“Малиновий клин” — регіон компактного проживання українців на Кубані (на південний схід від Ростовської області). Утворився від кінця XVIII до кінця XIX ст. внаслідок переселення спочатку запорозьких козаків, а потім і українських селян. За часів Російської імперії та СРСР українське населення краю зазнало значної русифікації.

Малоросійська колегія — орган державної структури Російської імперії, заснований указом Петра I 16 травня 1722 р.

для управління Гетьманщиною. Діяла у складі президента, шести членів присутності, прокурора, канцеляристів. Усі члени колегії призначалися імператором або Сенатом із російських офіцерів і цивільних службовців. Перебувала в Глухові. Діяльність Малоросійської колегії започаткувала реальний процес ліквідації української державності. Припинила свою діяльність у 1727 р.

Малоросійська друга колегія — вищий виконавчо-розпорядчий орган влади в системі малоросійського генерал-губернаторства, створений 10 листопада 1764 р. після остаточної ліквідації гетьманства. Перебувала в місті Глухові. До складу колегії входили: чотири російські урядовці, четверо українців з генеральної старшини. Президентом призначено графа П. Румянцева, який одночасно був і генерал-губернатором. Діяльність колегії була спрямована на остаточну ліквідацію залишків політичної автономії України.

Малоросійське товариство — таємна громадсько-політична організація в 1820 р. на Лівобережжі України, очолена предводителем дворянства Переяславського повіту В. Лукашевичем. Мета товариства: домогтися піднесення освітньо-культурного та політичного рівня народних мас, згуртування їх навколо ідеї ліквідації кріпацтва й обмеження самодержавства, здобуття незалежності України. Програмний документ — “Катехізис автономіста”. Члени товариства зазнали репресій у 1826 р., але були звільнені, бо не було доведено існування їх організації.

Малоросія (*Малоросійський край*) — офіційна назва Правобережної та Лівобережної України (Гетьманщини) в законодавчих актах і розпорядженнях царського уряду після Березневих статей.

Мальтузіанство — система поглядів, що одержала назву від її автора — Т. Мальтуса (1766–1843). Мальтузіанці вважають, що становище трудящих, рівень їхнього добробуту визначається станом народонаселення. Його суть полягає в тому, що обсяг засобів існування зростає повільніше, ніж народжуваність.

Мандат — 1) наказ, доручення, повноваження бути представником інтересів громади, захищати їх, виступати від їх імені, надане депутату виборцями шляхом подання голосу за нього на виборах; 2) термін дії наданих повноважень, строк скликання представницького органу.

Мандатні (підмандатні) території — загальна назва колишніх колоній Німеччини та деяких володінь Туреччини, що перейшли після Першої світової війни (за мандатом Ліги Націй) під управління країн-переможниць.

Маніпулятор — у політиці це людина, схильна до махінацій, підтасовок з метою ідеологічного та духовно-психологічного впливу на масову свідомість задля нав'язування певних дій.

Маніфест — акт верховної влади, політичних партій, громадських організацій тощо у формі урочистого звернення до народу в зв'язку з певною політичною подією.

Маніфестація — публічний масовий виступ для вираження, проголошення людьми прихильності якійсь ідеї, солідарності, співчуття або протесту з приводу якоїсь події, для інформування органів влади та широкої громадськості про свої проблеми й висловлення вимоги їх розв'язати.

Манускрипт — назва античних і середньовічних рукописних книг.

Мануфактура — одна з ранніх форм капіталістичної промисловості, при якій зберігається реміснична техніка, але виробництво вже базується на кооперації й технічному поділі праці серед робітників.

Маньчжурія — історичне найменування території сучасної північно-східної частини Китаю. У 1932–1932 рр. захоплена Японією, яка створила маріонеткову державу Манчжоу-Го — плацдарм для агресії на СРСР та Китай.

Маньчжурська операція — операція проти Квантунської Армії Японії 9–19 серпня 1945 р., проведена Радянською Армією. Вона прискорила капітуляцію Японії.

Марія Терезія (13.05.1717–29.11.1780) — ерцгерцогиня австрійська (1740–1780 рр.), королева Чехії та Угорщини, імператриця (1765–1780 рр.) Священної Римської імперії з династії Габсбургів. Дочка цесаря Карла IV. Поклала початок реформам у дусі політики освіченого абсолютизму.

Мартиролог — перелік жертв переслідувань.

Маршалла план — програма господарської допомоги США Європі після Другої світової війни; представлена 1947 року Дж. Маршаллом, реалізована в 1948–1952 рр. у 15 європейських державах (у тому числі в Західній Німеччині і Югославії) й Туреччині; відкинута СРСР і підпорядкованими йому країнами Центральної та Східної Європи.

Масонство — наднаціональний релігійно-етичний рух, альтернативний до державних структур та державної ідеології, батьківщиною якого була Англія XVIII ст. У масонстві проповідання морального вдосконалення поєднується зі спеціальною обрядовістю і таємничістю. Особи, що належать до масонів, об'єднані принципами рівності й братерства, а їхньою метою є моральне вдосконалення і мирний шлях людства до солідарності та загального добробуту. Виступають проти шовінізму, правової нерівності, нетерпимості й застосування сили у міжлюдських взаєминах. Масонські організації — закриті, але не таємні.

Матеріалістичне розуміння історії — одна з ідей марксистсько-ленінської філософії, згідно з якою матеріальне виробництво є головною характеристикою життєдіяльності людей, що визначає також і все суспільне життя.

Матріархат — форма життя родової общини, за якої особливою шаною користується жінка-мати.

Мафія — таємна злочинна організація, що діє методами шантажу, насильства, вбивства. Ґрунтується на беззастережному підпорядкуванні, круговій поруці й нещадному терорі, яка проникає у всі сфери суспільної діяльності.

Махновщина — повстанський рух 1918–1921 рр. у південній Україні під проводом Н. Махна, спрямований спершу проти німецьких окупантів та гетьманату, згодом проти директорії УНР, білогвардійців, більшовиків; махновці боролися проти будь-яких форм обмеження політичної та господарської свободи селянства, ідеологами махновщини були анархісти. Придушена більшовиками.

Машинно-тракторні станції (МТС) — організації, які зосереджували сільськогосподарську техніку і виконували механізаторські роботи в колгоспах та радгоспах. Проіснували до березня 1958 р.

Меджліс — вищий законодавчий орган у багатьох мусульманських країнах.

Мезоліт — середній кам'яний вік (X–VI тис. до н. е.), перехідний період від палеоліту до неоліту.

Меморандум — документ, пам'ятна записка з викладом поглядів на те чи інше питання.

Менталітет — типові характерологічні особливості того чи іншого народу, що сформувалися впродовж всієї його історії та передаються з покоління в покоління.

Меркантилізм — напрямок економічної діяльності урядів європейських держав у XV–XVIII ст., що полягав у захисті власних мануфактур, стимулюванні зовнішньої торгівлі, переважанні експорту товарів над імпортом, збільшенні кількості золота всередині держави. Джерелом збагачення у цей період вважалося не виробництво, а торгівля і грошовий обіг.

Меса — католицька церковна служба.

Метеки — чужинці, переселенці.

Метиси — нащадки шлюбів індіанців з європейцями в Латинській Америці.

Метрополія — пануюча держава, якій належить залежна країна.

Меценат — римський політичний діяч I ст. до н. е. Щедро підтримував письменників і поетів. У переносному значенні “меценат” — покровитель мистецтва і літератури.

Миротворчі сили ООН — військові сили, які формуються відповідно до потреби Генеральною Асамблеєю ООН чи Радою Безпеки ООН у рамках так званої операції з підтримання миру; складаються з національних військових контингентів держав — членів ООН.

Мито — 1) грошова плата, що стягується певними державними органами з громадян, організацій, установ за надання їм послуг або вчинення яких-небудь дій; 2) грошовий податок, яким оподатковуються товари, що перевозяться через державні кордони.

Митрополит — другий після патріарха сан у православній церкві, глава великої єпархії.

Мідуей — атол у Тихому океані в північно-західній групі Гавайських островів, захоплений США в 1867 р. Під час Другої світової війни поблизу Мідуея відбулася велика морська битва між японцями та американським флотом (4–6 червня 1942 р.).

Міжнародні монополії — союзи великих промислових, торговельних, транспортних компаній чи банків різних країн або окремі великі компанії, які контролюють виробничі та інші господарські підприємства за межами країни свого базування і мають на цьому ринку монопольної позиції у виробництві, реалізації та закупівлі певних товарів і послуг.

Мілітаризм (*мілітаризація*) — політика нарощування військової могутності з метою підготовки до загарбницьких воєн, боротьби проти національно-визвольних рухів.

Міриади — незліченна кількість.

Мітинг (*збори*) — публічні збори з метою обговорення нагальних проблем суспільно-політичного життя, скликані для здобуття прихильності населення до якоїсь ідеї, яка на мітинг перетворюється на вимогу.

Міф — фантастичне оповідання про богів.

Міщанство — суспільний стан за доби середньовіччя і нового часу, до якого належало населення міст і містечок. Основні сфери занять — ремесла, промисли, сільське господарство, торгівля. Virізнялося суспільно-політичною активністю, зробило помітний внесок у культуру українського народу.

Моджахеди — в ісламі учасники джихаду (священної війни); у ХХ ст. моджахедами називали членів військових організацій, що боролися за визволення мусульманських країн з-під колоніальної залежності або іноземної окупації, партизанів (в Алжирі, Афганістані).

Модернізація — оновлення, удосконалення, надання сучасного вигляду економіці, культурі, суспільству.

Мозаїка — зображення з кольорового каменю, керамічних плиток, смальти.

Молодотурки — політичний рух в Османській імперії на межі ХІХ і ХХ ст., що ставив за мету повалення султанської влади, здійснення в Туреччині політичних реформ за європейським зразком; після утворення таємної організації “Єдність і прогрес” 1908 року здобули владу, яку утримували до 1918 р.

Монархія — форма державного правління, за якої найвища державна влада цілковито (абсолютна, необмежена монархія) або частково (обмежена, конституційна монархія) зосереджена в руках однієї особи — монарха.

Монета — грошовий знак. Назва виникла від імені римської богині Юнони Монети, при храмі якої розташовувався монетний двір — місце карбування монети.

Монетаризм — теорія і практика управління економікою, що базується на обмеженні грошової маси в обігу.

Монетарна політика — процес встановлення державою обсягів випуску грошових знаків та їх наповнення реальними

цінностями (золотом, дорогоцінним камінням, нерухомістю, оборотними коштами тощо).

Монотеїзм — віра в існування єдиного Бога, що є головним предметом релігійної шани (християнство, юдаїзм, іслам), протилежність політеїзму.

Монополія — 1) структура ринку, на якому присутній лише один постачальник певних товарів і послуг; 2) право на винятковий продаж, надане чи продане державою підприємству або особі; 3) підприємство, єдиний постачальник певних товарів і послуг; 4) монополія державна — заборона здійснення певного різновиду економічної діяльності недержавними суб'єктами господарювання.

Монро доктрина — програма закордонної політики США, сформульована в 1823 р., основою якої було невтручання європейських держав у справи Америки і відповідно невтручання США в європейські справи, тобто це були основні засади ізоляціонізму й панамериканізму.

Мораль — сукупність норм і принципів поведінки людей у суспільстві; одна з основних форм суспільної свідомості.

Моральні цінності — явища духовного характеру, які можуть задовольнити потреби людини, суспільства, служити їх інтересам і цілям.

Мораторій (*такий, що затримує, уповільнює*) — процес відстрочки, затримки набуття чинності початку виконання якогось договору, закону або вимог, відкладання певних дій.

Москвофільство (*русофільство*) — суспільно-політична течія в Галичині, Буковині та Закарпатті у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст., яка ставила за мету приєднання Західної України до Росії. В основу москвофільства покладено концепцію слов'янофільства, викликаного бажанням українців вирватися з-під влади Австро-Угорщини.

Московські статті — україно-російський договір, укладений гетьманом І. Брюховецьким 11 жовтня 1665 р. в Москві з урядом Олексія Михайловича. Основні положення: 1) управління військово-адміністративним і фінансово-господарським життям України передавалося в руки царських воєвод, за винятком лише козацького стану; 2) московські залоги отримували право перебувати майже в усіх великих містах; 3) збирання податків покладалося на московських воєвод, а збори повністю мали надходити до царської казни; 4) вибори гетьмана могли

відбуватися лише з дозволу царя та за присутності царського представника; 5) гетьманський уряд позбавлявся права на проведення самостійної зовнішньої політики; 6) Українська православна церква (Київська митрополія) підпорядковувалася московському патріархові.

Мулат — нащадки змішаних шлюбів представників негроїдної та європеїдної рас.

Муніципалітет — виборний орган місцевого, переважно міського самоврядування у багатьох країнах, до компетенції якого входять переважно питання комунальних послуг, міського транспорту, благоустрою тощо.

Мусульманство — див.: Іслам.

Мусульманська ліга — політична партія, заснована в 1905 р. у британській Індії; до 30-х років діяла спільно з Індійським національним конгресом. У 1940 р. розпочала діяльність з метою виокремлення з Індії мусульманської держави. В 1947 р. мети досягнуто — утворено Пакистан.

Мюнхенська угода — договір про поділ Чехословаччини. Підписаний 29 вересня 1938 р. прем'єр-міністром Франції Е. Даладье, прем'єр-міністром Великобританії Н. Чемберленом, фашистськими диктаторами Німеччини А. Гітлером та Італії Б. Муссоліні. Ця змова передбачала передачу Німеччині Судетської області і прикордонних районів з Австрією, а також задовольнила територіальні претензії Польщі та Угорщини. Це акт політики “умиротворення” Німеччини.

Мюнхенський путч — невдала спроба А. Гітлера і генерала Е. Людендорфа 8–9 листопада 1923 р. захопити владу в Німеччині.

Н

Надзвичайний стан — особливий правовий режим, який передбачає обмеження політичних свобод громадян та посилення повноважень органів державної влади. Надзвичайний стан запроваджується в країні у конституційному порядку на всій території або на окремих її частині, якщо для цього склалися поважні причини — стихійне лихо, масові заворушення, антиурядові виступи тощо.

Найманці — озброєні громадяни якоїсь країни, що беруть участь у бойових діях на території іншої держави на боці якоїсь із сторін без належних легітимних на те підстав. Міжнародними угодами і законами багатьох країн найманство кваліфікується як злочин.

Намісник — представник центральної влади в римській провінції.

Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі (НБСЕ) — у 1973–1975 рр. нарада 33 держав Європи (без Албанії), Канади та США, що стосувалася загальної безпеки й співробітництва в Європі, закінчилася підписанням в Гельсінкі Заключного Акта, в якому зазначалися основні принципи співіснування держав: 1) суверенна рівність держав; 2) непорушність кордонів; 3) мирне врегулювання спірних проблем; 4) повага до прав і свобод людини. З 1977 р. періодично відбувалися зустрічі НБСЕ; у 1994 р. прийнято назву Організація з питань безпеки й співробітництва в Європі.

Народне господарство — історично сформована сукупність галузей виробництва. Цей термін часто вживається як синонім до понять “економіка країни”, “національна економіка”.

Народне ополчення — в період радянсько-німецької війни добровільні військові та воєнізовані формування з осіб, які не підлягали першочерговому призову з мобілізації. В Україні було сформовано два ополченських корпуси та вісім дивізій.

Народний рух України (НРУ) — політична організація, заснована 1989 року як масовий рух. Спочатку мав повну назву Народний рух за перебудову; 1990 року відкрито виступив за вихід України з СРСР, усунення комуністичної партії СРСР від влади, консолідував опозиційні сили: з 1992 р. — політична партія.

Народний секретаріат (УНР) — перший радянський уряд України як альтернатива Центральній Раді. Створений у Харкові за постановою ЦВК радянської України і затверджений 17 грудня 1917 р. Проіснував до 19 квітня 1918 р.

Народний фронт — форма об’єднання різних верств населення для боротьби проти фашизму і війни за демократію, національну незалежність.

Народники — діячі революційно-визвольного руху, носії народницької ідеології, що панувала серед різночинної інтелігенції Росії та України у 60–90-х роках ХІХ ст. Назва поясню-

ється тим, що в центрі уваги вони ставили народ, який хотіли загітувати на здійснення соціальної революції.

Народні збори — у Стародавніх Греції (“еклексія”) та Римі (“коміції”) верховний орган державного управління, який складався з громадян міста-держави.

Народовці — діячі культурницького, згодом політичного руху, що виник на початку 1860-х років серед української інтелігенції в Галичині на противагу рухові москвофілів. Народовці сповідували традиції національного відродження в дусі демократизму. Пропагували живу народну мову в літературі та школі. Видатними діячами були В. Барвінський, Ю. Романчик. Радикальну течію представляли М. Павлик, О. Терлецький, І. Франко. Заснували: український професійний театр у Львові (1864), культурно-освітню організацію “Руська бесіда” (1861), “Просвіти” (1868), Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка (1873). У 90-х роках народовці заснували чотири політичні партії: Руська радикальна партія (1890), Українська соціал-демократична партія (1899), Національно-демократична партія (1899), Християнсько-суспільна партія (після 1896).

Натуральне господарство — форма (етап) розвитку економіки, коли продукт виробляється для власного споживання, а не на продаж.

Науково-технічна революція (НТР) — сучасна форма технічного прогресу, що зумовлює докорінні зміни виробництва внаслідок застосування наукових досягнень. Її характерними рисами (ознаками) є: освоєння нових видів енергії, виготовлення та застосування штучних матеріалів, автоматизація виробництва з використанням електронно-обчислювальних машин, приладів та устаткування.

“Нахтігаль” — один з українських батальйонів, створений в 1941 р. з ініціативи ОУН(Б) під егідою німецького генштабу з підтримки Абверу як прообраз української національної армії (українська внутрішня назва “Дружина Українських Націоналістів”. Командиром був Р. Шухевич. Батальйон перебував у Львові під час ухвалення Акта 30 липня 1941 р. У серпні був роззброєний і припинив своє існування. Із розформованих батальйонів “Роланд” і “Нахтігаль” було сформовано батальйон охоронної поліції, який мав забезпечувати охорону шляхів сполучення в Білорусії. 1 грудня 1942 р. був остаточно розформований.

Нацизм (*націонал-соціалізм, гітлеризм*) — політичний рух (з 1919 р.), ідеологія, державний режим у Німеччині (так званий III Райх). Нацизм як світоглядний напрям та ідеологія був поєднанням елітарних та расистських (насамперед антисемітських) концепцій, що намагалися обґрунтувати права Німеччини на завоювання інших народів та панування над світом; демократичним інститутам протиставляв культ вождя. Суспільний рух, керований А. Гітлером, який у 1933 р. встановив у Німеччині тоталітарний режим, що спирався на монополію націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини; відкидав християнство; терор проти супротивників поєднував з масовою демагогією. Нацизм під час Другої світової війни служив обґрунтуванням масових убивств людей; періодично відроджувався у Німеччині крайній націоналістичний рух.

Націоналізація — перехід власності (безкоштовно або за гроші) з приватних рук до держави.

Націоналізм — психологія, ідеологія та політика в національному питанні, основою яких є визнання пріоритету національних особливостей у суспільному розвитку, перебільшена оцінка значення ролі власної народності, нації, аж до ідеї національної винятковості і вищості.

Націоналіст — людина, що бореться за права своєї нації, за її державність.

Національний прибуток — новостворена в сфері матеріального виробництва вартість або частина сукупного (валового) суспільного продукту, що залишається після спожитих засобів виробництва.

Націонал-соціалісти (*нацисти*) — члени німецької Націонал-соціалістичної робітничої партії (НСРП), яка діяла в Німеччині в 1919–1945 рр.

Нація — стійка історична спільність людей, що характеризується спільною територією, культурою, мовою, побутом, традиціями. Нація — це етнос, що утворив незалежну державу.

Неандерталець — первісна людина, яка жила 100 тис. років тому.

Недѳмка — борг селян перед державою. Несплачені своєчасно в повному обсязі податки, інші обов'язкові платежі.

Нейтралітет — 1) міжнародно-правовий статус держави, яка не бере участі у війні, що відбувається між іншими держа-

вами, зберігає зі сторонами, що воюють, мирні відносини, не надає жодній з них якоїсь допомоги. 2) невтручання у справи ворогуючих сторін.

Ненасильницька тактика боротьби (*неспівробітництво і громадянська непокоря; сат'яграха — завзяття в істині*) — тактика боротьби М. Ганді, якій притаманний компроміс, прагнення вирішити окремі конфлікти з британською владою шляхом переговорів і угод на основі взаємних поступок. Методи здійснення: 1) відмова від титулів, наданих британцями; 2) бойкотування урядових установ, навчальних закладів; 3) організація мирних демонстрацій, політичних страйків; 4) відмова від сплати податків (в окремих випадках).

Неокейнсіанство — теорія і практика розвинених країн 80–90-х років ХХ ст., суть якої полягає у відносинах між громадянами і державою, що веде до вмілого використання влади й утримання її, зменшення втручання держави в економіку.

Неолібералізм — політична течія, що утворилася в 30-х роках ХХ ст. і за своєю суттю є оновленим варіантом економічного лібералізму; основні ознаки: активне втручання держави в економічне життя, поєднання вільної конкуренції з формами державного регулювання економіки.

Неоліт — новий кам'яний вік (VI тис. до н. е. — IV–III тис. до н. е.). Поява племен землеробів та скотарів.

Неофашизм — сучасний політичний рух, який пропагує політику й ідеологію фашизму.

Німецька окупація в Україні — 1941–1944 рр., поліційно-військова система адміністрації III Райху на окупованій території УРСР під час радянсько-німецької війни. Україну поділено на зони окупації: Райхскомісаріат (райхскомісар Е. Кох), дистрикт Галичина (приєднаний до Ген. губернаторства), прифронтова зона, південно-західні райони приєднано до Румунії (Трансїстрія). Внаслідок тотального терору знищено майже 4 млн цивільного населення, близько 2,4 млн вивезено на примусові роботи до Німеччини (остарбайтери), зруйновано і пограбовано народне господарство; частина населення чинила збройний опір окупантам у складі підпілля, партизанського руху, в УПА.

Німецьке економічне диво — бурхливе економічне піднесення в Німеччині в 50-х роках, викликане господарськими рефор-

мами у повоєнній Німеччині (1948–1952 рр.), які супроводжувалися динамічним зростанням матеріального рівня життя людей (добробут для всіх). Помітний внесок у здійснення реформ зробив міністр народного господарства ФРН (з 1949 р.) Людвіг Ерхард. Вражаючі успіхи країни стали можливими завдяки: 1) працьовитості, таланту й цілеспрямованості німецького народу; 2) наявності значної кількості дешевої робочої сили; 3) вдалій валютній реформі Людвіга Ерхарда, сприяттю розвитку приватного підприємництва та нових промислових галузей; 4) обмеженим витратам на озброєння; 5) допомозі за планом Маршалла.

Німецький Райх — скорочена назва німецької держави: I Райх (Старий Райх) — назва Священної Римської імперії німецького народу (962–1806), II Райх — імперія Гогенцоллерів (1871–1918); III Райх — гітлерівська Німеччина.

Ніч довгих ножів — вбивство 30 червня 1934 р. з ініціативи А. Гітлера групи його противників усередині гітлерівського руху, перших керівників СА, за нібито організований ними державний переворот.

Ніштадтський мир — шведсько-російський мирний договір, яким завершилася Північна війна 1700–1721 рр. До Росії відійшли Лівонія, Естляндія, Інгерманландія (Іжорська земля), частина Карелії та ін. Росія повернула Швеції Фінляндію.

Нобелівська премія — щорічна міжнародна премія, названа на честь її засновника Альфреда Нобеля. Присуджується за найвидатніші досягнення в галузі фізики, хімії, фізіології та медицини (з 1901 р.); з економіки (з 1969 р.), за літературні твори, за зміцнення миру.

Нова економічна політика (*неп*) — система заходів більшовиків, спрямована на перехід від політики “воєнного комунізму” до еквівалентного обміну продукцією між містом і селом на основі ринкових відносин (1821–1928 рр.). Мала односторонній характер, бо поширювалася лише на соціально-економічну сферу діяльності, не доповнена політичними реформами.

Нова східна політика ФРН — система зовнішньополітичних договорів, за якими визнавалися кордони у Східній Європі; встановлювалися міжнародні відносини з НДР; досягнуто домовленості про статус Західного Берліна. Здійснювалась урядом В. Брандта з 1969 р.

“Новий курс” — система заходів уряду США в 1933–1938 рр., здійснених з метою пом’якшити суперечності, які виникли під час кризи 1929–1933 рр. Пов’язаний з діяльністю президента Рузвельта.

Ножиці цін — співвідношення цін на товари, які купують і продають працівники сільськогосподарського сектору; є одним із показників, які свідчать про зміну рівня цін та купівельну спроможність сільськогосподарських продуктів.

Номарх — намісник фараона, що управляв номом.

Номенклатура — владна еліта, яка з’являється внаслідок призначення на керівні посади; в СРСР та інших комуністичних державах перелік посад, призначення на які вирішували виключно партійні органи; позаправова інституція, регульована конфіденційними внутрішніми наказами; одна з фундаментальних основ комуністичної системи здійснення влади; концепція номенклатури, розроблена М. Джиласом.

Номі — області в Стародавньому Єгипті.

Нормалізація — політика врегулювання українсько-польських відносин, здійснена шляхом порозуміння між проводом Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО) і польським урядом у 1935–1938 рр. В основу нормалізації покладена угода про участь українців у виборах до вищих законодавчих органів Польщі.

Норманська теорія — наукова концепція, що стверджує скандинавське (норманське) походження Русі (держави і назви); сформована у XVIII ст. німецькими істориками, які жили і працювали у Російській імперії, — Г. З. Баєром, Г. Ф. Міллером і А. Л. Шльоцером; розвинена М. Погодіним, А. Куніком та ін. Антинорманісти (М. Грушевський, Б. Рибаків, М. Брайчевський та ін.) заперечували істотну роль норманів (варягів) в утворенні Київської Русі й доводили слов’янське походження назви Русь; дискусія триває й донині, проте більшість фахівців погоджуються з концепцією слов’яно-скандинавської взаємодії у формуванні Руської держави.

Ноу-хау — сума технічних і технологічних знань, необхідна для виготовлення певного виробу; об’єкт міжнародної торгівлі.

Нюрнберзький процес — суд над головними нацистськими злочинцями, який відбувався з 20 листопада 1945 р. до 1 жов-

тня 1946 р. Для цього було створено Міжнародний трибунал з представників держав — переможниць у Другій світовій війні. Вперше судили не тільки особистості, а й злочинні організації, створені ними, а також самі людиноненависницькі ідеї, які вони реалізовували на практиці. 12 злочинцям було винесено смертну кару через страту (Геринг, Ріббентроп, Кейтель, Кальтенбруннер, Розенберг, Франк, Фрик, Штрейхер, Заукель, Йодль, Зейсс-Інкварт і заочно Борман); Гес, Функ і Редер були засуджені до довічного ув'язнення.

О

Облігація — цінний папір, який дає власнику прибуток у вигляді процентів від його вартості або можливості виграти.

Обмін — діяльність людей у господарському житті. Обмін передував торгівлі.

Обряд — символічні дії, здійснювані з нагоди найважливіших подій у житті людини, сім'ї, народу.

Обструкція — демонстративна дія, спрямована на зрив якогось заходу.

Община — об'єднання людей, характерне для багатьох епох (родові, сімейні і сусідські). Особливість: спільне володіння знаряддями праці та іншим майном і повне або часткове самоуправління.

Одержавлення — перехід власності з приватних рук до держави, посилений контроль держави над формами суспільного життя.

Одеська радянська республіка — протидержавне формування, що виникло в січні 1918 р. після захоплення влади більшовиками в Одесі і території Херсонської та Бессарабської губерній. Владу в республіці здійснював Раднарком.

Оксамитова революція — події 17–27 листопада 1989 р., які ознаменували падіння комуністичного режиму у Чехословаччині: розпочалася після студентської демонстрації в Празі, грубо розігнаної міліцією; масові громадські протести, а особливо загальний страйк 27 листопада 1989 р., змусили керівництво комуністичної партії Чехословаччини відмовитися від монополії на владу.

Окупація воєнна — тимчасове збройне захоплення однією державою частини або всієї території іншої держави, переможеної у війні, і встановлення там фактичної влади.

Олігархія — “влада небагатьох” — політична система, за якої країною управляє невелика група людей.

Олімпіада — 1) відрізок часу тривалістю 4 роки в Стародавній Греції, використовувався як одиниця літочислення; 2) те саме, що й Олімпійські ігри.

Олімпійські ігри — загальноприйняті святкування і змагання на честь бога Зевса, які проводилися в Олімпії (Стародавня Греція) з 776 р. до н. е.

Опозиція — протидія певних політичних сил офіційному курсу правлячих кіл держави.

Опортунізм — співробітництво, пристосуванство, угодовство, компроміс із ворогом.

Опричнина — система заходів, спрямованих на зміцнення царської влади в Московській державі у XVI ст.

Опришок (*винищувач, порушник*) — опришками ставали здебільшого селяни, які бралися за зброю, щоб позбутися визиску панів-чужинців. Застосовуючи тактику партизанської війни, вони діяли невеличкими загонами у Галицькому Прикарпатті, Буковині та Закарпатті. Перші джерельні свідчення про опришків з'явилися у XVI ст.

Оракул — 1) священне місце (де люди радяться з богами); 2) жрець чи жриця, які говорили від імені богів.

Орда — 1) об'єднання кількох кочових племен під владою одного хана; 2) військо в тюрксько-монгольських державах.

Організація американських держав — регіональна організація 31 країни Західної півкулі. Кубу виключено з неї в 1962 р. Створена в 1948 р. на IX Міжамериканській конференції в Боготі (Колумбія). Найвищий орган — щорічна Генеральна Асамблея міністрів закордонних справ.

Організація визволення Палестини — об'єднання палестинських організацій (найбільші — Рух за національне визволення Палестини, Народний фронт визволення Палестини, Демократичний фронт визволення). Виникла в 1964 р. для відновлення прав палестинського народу, створення незалежної палестинської держави. В 1964 р. створено Армію визволення Палестини, яка підпорядковується Виконкому ОВП. Найви-

щий орган ОВП — Національна рада Палестини (НРП) — приблизно 480 членів. 15 листопада 1988 р. НРП проголосила створення держави Палестина. Лідером ОВП був Я. Арафат.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) — універсальна міжнародна, міждержавна організація, створена 26 червня 1945 р. на підставі Хартії Об'єднаних Націй, підписаної на конференції в Сан-Франциско, для підтримання миру й розвитку дружніх відносин між народами. Фундаментальні принципи: суверенна рівність держав, невтручання в їх внутрішні справи, розв'язування суперечностей мирним шляхом, дотримання державами міжнародних зобов'язань, колективна участь членів організації в операціях ООН. Головні органи: Генеральна Асамблея (ГА), Рада Безпеки (РБ), Секретаріат (обирається на 5 років), Міжнародний суд, Економічна та Соціальна Рада. Штаб-квартира у Нью-Йорку. Членів-засновників — 51 держава (в тому числі Україна), на 1998 р. — 185 держав-членів.

Організація Північноатлантичного договору (НАТО) — міжнародна політична організація, створена в 1949 р.; союз колективної оборони. До 1990 р. із західного краю була головним елементом конфронтації і противником Варшавського договору. Головний орган: Рада НАТО (на рівні глав держав і урядів або міністрів), генеральний секретар, комітет планування оборони (міністри оборони), Військовий комітет (начальники штабів), 3 регіональні командування. Члени НАТО: Бельгія, Данія, Франція, Голландія, Ісландія, Канада, Люксембург, Норвегія, Португалія, США, Великобританія, Італія, від 1952 р. — Греція, Туреччина, від 1982 — Іспанія.

Організація українських націоналістів (ОУН) — українська політична організація, заснована в 1929 р. у Відні внаслідок об'єднання УВО, Легії українських націоналістів, Союзу української націоналістичної молоді та Групою української національної молоді. Очолив ОУН Є. Коновалець. Політичне підґрунтя — ідеологія інтегрального націоналізму: а) пріоритет волі над розумом; б) нація — абсолютна цінність; в) мета — незалежність, для досягнення якої придатні всі засоби; ідеологія тоталітарного характеру, на її формування вплинули твори Д. Донцова та італійський фашизм (відрізняється від фашизму: а) виникла в середовищі пригнобленої нації; б) боротьба за незалежність; в) не посягала на території інших держав). До 1939 р. діяльність ОУН спрямована проти Польщі: пропаганда,

бойкот, саботажні та терористичні акції. 1940 р. — розкол на прибічників С. Бандери — ОУН(Б) та А. Мельника — ОУН(М). На початку Другої світової війни обидві фракції орієнтувалися на Німеччину. 30 червня 1941 р. ОУН(Б) проголосив у Львові Акт відновлення Української держави, після чого С. Бандера та частина його однодумців були ув'язнені нацистами. З кінця 1941 р. ОУН(Б) вела боротьбу на два фронти — проти СРСР та проти Німеччини, від 1943 р. — збройну (УПА). 1943–1944 рр. — спроби змін в ідеології ОУН(Б), відходу від тоталітаризму й національної винятковості, утворення всеукраїнського представницького органу — УГВР (Українська головна визвольна рада). До середини 50-х підпільна мережа ОУН-УПА знищена радянськими і польськими органами безпеки та військами. В еміграції подальші розколи: ОУН(М), Закордонні частини ОУН(Б), в 1956 р. за кордоном виникла ОУН. Після проголошення незалежності України ОУН(Б) і ОУН(М) діють в Україні, зокрема бандерівці заснували Конгрес українських націоналістів.

Оренда — форма взаємовідносин, за якої особа чи група осіб одержує в користування від власника землю, засоби виробництва на визначений строк за визначену орендним договором плату.

Орендар — людина, яка бере в тимчасове користування за плату майно чи землю.

Орендувати — брати в тимчасове користування за плату майно, землю, знаряддя праці тощо.

Освічений абсолютизм — політика ряду європейських монархічно-абсолютистських держав у другій половині XVIII ст., зумовлена ідеологією Просвітництва. Знайшла свій вияв у проведенні реформ з метою модернізації суспільних відносин (ліквідація станових привілеїв, обмеження кріпосної залежності селян, лібералізації суду і судочинства, поширення освіти, звуження впливу церкви тощо). Водночас політика освіченого абсолютизму мала деспотичні риси, не завжди відповідала ідеям Просвітництва. Цю політику в Україні здійснювали імператори Марія Терезія, Йосип II, Катерина II.

Основні виробничі фонди (засоби) — активи, які не призначені для продажу, а використовуються заново для виробництва продукції. До цієї категорії активів належать земля, будівлі, машини, обладнання, пристрої тощо.

“Оссолінеум” (*Львівський інститут Оссолінських*) — культурно-освітня установа, заснована в 1817 р. у Львові Ю. М. Оссолінським — польським просвітником, бібліографом, істориком, літературознавцем.

Остарбайтери — офіційна назва, вживана у фашистському третьому Райху стосовно робітників, вивезених зі східних окупованих територій.

Остракізм — у Давніх Афінах процедура голосування.

Острозька академія — перша українська школа вищого рівня. Заснована у 1576 р. в м. Острозі князем Костянтином Острозьким. Перший ректор — Герасим Смотрицький. При ній діяли друкарня і науково-літературний гурток. Була відомим центром антиколоніального спрямування.

Охлократія — домінування в політичному житті суспільства впливу натовпу, юрби, “маси”; один із способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.

П

“Паблік рилейшнз” — сфера суспільної діяльності, стиль роботи, основою яких є вміння налагодити контакт з людьми, взаємний зв’язок політика, уряду, корпорації, агенції тощо з людьми.

Пагуошський рух (*Пагуошська конференція з питань науки та світових проблем*) — рух учених на захист миру, за атомне роззброєння та послаблення міжнародного напруження. Виник у 1955 р. з ініціативи А. Ейнштейна, Ф. Жоліо-Кюрі, Б. Рассела. Нобелівська премія миру 1995 р.

Пакт — міжнародний договір, як правило, великого політичного значення.

Пакт Ріббентропа — Молотова — договір про ненапад між СРСР та Німеччиною, укладений міністрами закордонних справ Й. фон Ріббентропом та В. М. Молотовим 23 серпня 1939 р. Частиною пакту був додатковий таємний протокол про межі сфер інтересів Німеччини та СРСР у Центральній та Східній Європі, в тому числі у Польщі (СРСР домігся права окупувати території Західної України та Західної Білорусії).

Паланка — адміністративно-територіальна одиниця (округ) у Новій Січі, виникнення якої зумовлене збільшенням населення на Запорозжжі й ускладненням функцій управління і суду. Напередодні ліквідації Нової Січі у ній було вісім паланок. Населення паланок — переважно козаки, але були тут і посполиті (селяни). Очолював паланку призначуваний кошом полковник із військово-адміністративними та судовими функціями, а поселення — отаман.

Палеоліт — давній кам'яний вік (близько 1 млн 800 тис. років тому назад — 8 тис. до н. е.).

Панамериканизм — політичний рух з метою зближення та співпраці американських держав; започаткований у Південній Америці в першій половині XIX ст. С. Боліваром, після його смерті занепав; відродився наприкінці XIX ст. у США як рух на захист Америки від європейських держав і для співпраці американських держав під егідою США, натхненний доктриною Монро; у XX ст. модифікував мету і форми діяльності; з 1948 р. втілює Організація американських держав.

Панславизм — назва ідейних течій різного політичного забарвлення у XIX ст., що мали на меті об'єднання слов'ян (перебували у складі Російської імперії).

Пантеон — 1) у Давньому Римі “Храм усіх богів”; 2) поховання видатних людей; 3) сукупність усіх божеств релігії, де існує багатобожжя.

Панча шила (*п'ять принципів*) — засади порозуміння між Китаєм та Індією в 1954 р.; обидві держави взяли зобов'язання взаємної поваги територіальної цілісності та суверенітету, невтручання у внутрішні справи, ненападу, рівності та взаємної поваги і мирного співіснування; 1955 року на конференції держав Азії та Африки в Бандунзі Панча шила визнано основою міжнародних відносин.

Панщина (*відробіткова рента*) — обов'язкові роботи селян на пана. Форма залежності селянина від землевласника, прикріплення до землі, неповна власність на землю, обмеження дієздатності та ін. Виникла у Західній Європі в пізній період Римської імперії. В Україні поширена з XI–XVI ст., скасована: у Східній Галичині в 1848 р., на Правобережжі — у 1861 р.

Папа Римський — глава греко-католицької та католицької церков і правитель держави Ватикан.

Папірус — болотна рослина, яку використовували як матеріал для письма.

Парадигма (*приклад, зразок*) — наукова теорія, втілена у системі понять, які відображають істотні риси дійсності; вихідна концептуальна схема, модель постановки проблем та їх вирішення.

Парафія — нижча церковно-адміністративна організація, що об'єднує віруючих (парафіян), яких обслуговують церковнослужителі одного храму.

Парафіяльні школи — початкові школи при церковних парафіях.

Парафування — попереднє підписання міжнародного договору ініціалами осіб, які брали участь у його розробці.

Парламент — найвищий виборний орган державної законодавчої влади.

Парламентська криза — блокування діяльності законодавчого органу, внаслідок чого той виявляється неспроможним приймати колегіальні рішення. Настає внаслідок бойкотування парламентських слухань якоюсь із фракцій або ж через рівновагу сил у парламенті, що унеможливорює отримання необхідної для прийняття рішення кількості голосів.

Парламентська республіка — форма республіканського державного устрою, в якій уряд формується (повністю або частково) парламентом і підзвітний йому.

Партизанський рух — один із напрямків руху опору в Україні в 1941–1944 рр. Основною формою партизанського руху були збройні дії партизанів та бойових груп антифашистського підпілля, що спиралися на підтримку мирних жителів. Керівництво партизанським рухом, організованим компартією, здійснював Український штаб партизанського руху. Під його керівництвом перебувало понад 100 тис. партизанів. Партизанами було знищено до півмільйона солдатів та офіцерів ворога та їх підсобників, підірвано 5 тис. залізничних ешелонів, пошкоджено понад 2 тис. залізниць та шосейних мостів, надано допомогу регулярним частинам Червоної Армії при звільненні міст, селищ та інших опорних пунктів ворога (особливо під час Курської битви — операція “рейкова війна”). Комуністичний і націоналістичний рухи опору перебували у конфліктних стосунках, що послаблювало загальнонародний характер опору в Україні.

Партикуляризм (*частковий*) — відстоювання якихось “часткових” (приватних) інтересів, позицій тощо.

Партія — політичне об’єднання певної соціальної спільноти, створене для захисту інтересів цієї групи, здійснення практичної роботи щодо задоволення її політичних та інших інтересів.

Патерналізм — політика піклування держави, фірми, власника про найманих працівників; система пільг і привілеїв для них.

Патриції — у Стародавньому Римі корінне населення, яке становило римський народ. Згодом патриціями почали називати представників аристократичних родів.

Патріарх — глава православної церкви, “першим серед рівних” патріархів вважається Константинопольський патріарх.

Патріархат — 1) така форма життя родової общини, коли чоловіку належить головна роль у господарстві, сім’ї, суспільстві; 2) найбільша територіально-адміністративна одиниця в православній церкві.

Пацифізм — світогляд, який відкидає насилля, антивоєнний миротворчий рух, що виступає проти будь-яких війн.

Пацифікація (*умиротворення*) — офіційна назва репресій проти українського населення, здійснюваних польським урядом на західноукраїнських землях у 30-х роках ХХ ст.

Пеон — селянин, сільськогосподарський робітник, перетворений внаслідок кабальної залежності від поміщика на боргового раба.

Первіснообщинний лад — такий порядок життя, за якого люди об’єднувалися в табун або родову общину, де панувала рівність.

Пергамент — матеріал для письма. Спеціально оброблена теляча шкіра. Назва походить від міста Пергам у Малій Азії, де вперше було використано матеріал.

Перебудова — політичний курс реформаторської частини радянського керівництва, що реалізовувався в СРСР у 1985–1991 рр. Його суть полягала у спробі шляхом “революції згори” здійснити систему модернізації суспільства, необхідність якої була зумовлена, з одного боку, зовнішніми вимогами (загрозою поразки у змаганні систем, наростанням реального відставання СРСР від провідних західних країн за ключовими

економічними показниками тощо), з іншого — загостренням внутрішніх проблем у державі (занепад економічного розвитку; посилення застійних явищ у політичній сфері; утвердження ідеологічного диктату в культурі, яке викликало протидію громадськості; загострення боротьби реформаторської та консервативної течій у керівництві державою та ін.).

Переяславські статті — україно-російський договір, укладений у Переяславі 17 жовтня 1659 р. між гетьманським урядом Ю. Хмельницького та царським урядом, які являли собою фальсифікат договору 1654 р. Основні положення договору: 1) московські воєводи діставали право прибути із залогами не тільки до Києва, а й до Переяслава; 2) гетьманському уряду заборонялося провадити самостійну зовнішню політику; 3) заборонялося без царського дозволу переобирати гетьмана, оголошувати війну, посилати полки на допомогу сусіднім державам; 4) гетьман втрачав право самостійно призначати і звільняти генеральну старшину й полковників; 5) місцеве населення повинно було утримувати московські військові залоги; 6) право кожного українця скаржитися в будь-якій справі безпосередньо представникам царського уряду, обминаючи гетьмана; 7) Київський митрополит повинен був визнати верховенства московського патріарха; 8) новообрана старшина повинна була скласти присягу на вірність російському царю. Українська держава втрачала самостійність і набувала статусу адміністративної автономії у складі Росії.

Петиція — письмове колективне звернення до органу державної влади.

Петрогліфи — наскельні малюнки та написи з доісторичних часів.

Північна Буковина — історична назва території сучасної Чернівецької області України на пограниччі з Румунією та Молдавією. Назву отримала від букових лісів. З IV ст. цю територію заселяли анти, тиверці, уличі. У X–XI ст. землі належали Київській Русі, з XII до XIV ст. — у складі Галицько-Волинського князівства. Згодом виокремлюється Шипинська земля, яка з 1349 р. належала Польщі, а потім Австрії та Австро-Угорській імперії. З лютого 1918 р. буковинське народне віче ухвалило входження П. Б. до складу УНР. З 11 листопа-

да 1918 р. до 28 червня 1940 р. територія перебувала в складі Румунії, після чого перейшла до складу СРСР і з 7 серпня 1940 р. стала Чернівецькою областю УРСР. У роки війни з 8 липня 1941 р. до квітня 1944 р. перебувала у складі Румунії. З 1944 р. знову в складі УРСР як Чернівецька область.

Північна війна — 1700–1721 рр., війна Швеції (Карл XII) проти Данії, Саксонії (Август II Сильний) і Росії (Петро I), а також з 1715 р. — Ганновера й Пруссії; спершу перемоги Карла XII над російськими і саксонсько-польськими військами, 1704 р. — інтронізація Станіслава Лещинського в Польщі, 1706 р. — захоплення Саксонії; 1708–1709 рр. — союз Карла XII з гетьманом І. Мазепою, похід на Лівобережну Україну; 1709 р. — поразка Карла XII під Полтавою; захоплення росіянами Лівонії та Фінляндії; 1719–1720 рр. — Стокгольмські договори Швеції з Ганновером і Пруссією, 1721 р. — Ніштадтський мир з Росією; наслідки: кінець великодержавної ролі Швеції, входування Росії в коло великих європейських держав, обмеження автономії Гетьманщини.

Підкоморські суди — станові шляхетські судові установи у Великому князівстві Литовському та Україні з другої половини XIV ст.; вирішували межові суперечки; в Україні ліквідовані під час Хмельниччини в 1648–1657 рр.; відновлені в Гетьманщині судовою реформою К. Розумовського (1763 р.), існували до 1783 і 1796–1840 рр.

Підляшшя — історична назва сучасної Південно-Східної Польщі. Це територія дреговичів, бужан, ятвягів. У ранньому середньовіччі входило до складу Київської Русі. В XIV ст. увійшло до Великого князівства Литовського. За Люблінською унією 1569 р. перейшло до Польщі. Після третього поділу Польщі (1795 р.) частина П. перейшла до Пруссії, а частина — до Австрії. В 1807 р. Підляшшя розділено між Росією та Варшавським герцогством, а за Ризьким миром (1921 р.) відійшло до Польщі.

Підпілля комуністичне — сукупність створених з ініціативи компартії організацій опору німецьким окупантам, які діяли нелегально в населених пунктах. Їх діяльність була спрямована на масово-агітаційну роботу з мобілізації зусиль населення на зрив економічних планів окупантів шляхом саботажу, диверсій та підготовки до бойової взаємодії з радянськи-

ми військами. Сприяли ефективності збройної партизанської боротьби.

Підпілля націоналістичне (українське) — рух опору нацистському окупаційному і радянському тоталітарному режимам, який очолили українські націоналісти. Керівною силою була ОУН. Підпілля провадило широку політико-виховну та агітаційно-пропагандистську роботу, організацію збройних акцій проти окупантів, підготовку матеріальної та кадрової бази партизанської боротьби. Наслідком цієї діяльності стало утворення в жовтні 1942 р. УПА.

Підприємництво — самостійна, ініціативна, систематична діяльність на власний ризик, пов'язана з виробництвом продукції, виконанням робіт, наданням послуг і заняттям торгівлею з метою одержання прибутку.

Пілігрим — віруюча людина, яка мандрувала святими місцями; те ж саме, що й прочанин.

Піраміда — монументальна архітектурна споруда; використовувалася для поховань.

Пірнач — невеликих розмірів булава з глибокими рівчачками на сферичній частині. Ознака влади козацького полковника.

План “Барбаросса” (від прізвища німецького імператора Фрідріха I) — кодова назва плану агресивної війни фашистської Німеччини проти СРСР. Остаточо був затверджений 18 грудня 1940 р. Основною стратегічною ідеєю плану було роз'єднання основних сил Радянської армії та розгром їх частинами. Політичне завдання плану полягає в цілковитій ліквідації СРСР, перетворенні корінного населення на рабів, винищенні та виселенні значної частини населення та заміні його німецькими колоністами. Україна мала перетворитися на аграрну колонію, що забезпечуватиме Німеччину продуктами харчування та сировиною. Для цього тут передбачалося встановити жорстокий окупаційний режим. Розгром Німеччини засвідчив цілковиту необґрунтованість розрахунків гітлерівських стратегів.

План Маршалла — програма 1947 р. відновлення та відбудови Європи після Другої світової війни шляхом надання їй американської допомоги. Назва від імені Дж. Маршалла — генерала американської армії, одного з ініціаторів утворення НАТО. План був спрямований на підтримку позицій демокра-

тії в західній Європі, на встановлення залежності від США. У здійсненні плану взяли участь 17 держав.

Плебеї — у Стародавньому Римі — вільне населення, яке не входило в родову общину і не мало права на землю, а також політичних прав.

Плебісцит — один із видів всенародного обговорення, опитування; у міжнародних відносинах — визначення державної належності всієї або частини спільної території на основі волевиявлення населення шляхом всенародного голосування.

Плем'я — об'єднання кількох родів, які жили в одній місцевості, говорили однією мовою, мали спільні звичаї. Справами племені керувала рада старійшин.

Плюралізм — ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного та соціального розвитку, що базується на існуванні багатьох незалежних начал політичних знань і розуміння буття.

Плюралізм політичний — поділ влади серед значної кількості політичних та громадських інститутів. Форма демократії, за якої політична влада здійснюється між політичними партіями та організаціями, які борються й урівноважують одна одну. У широкому розумінні — свобода політичних переконань та їх обстоювання.

Податок — збір на користь держави.

Поденник — вільна, але бідна людина, найнята на тимчасову роботу.

Поділ праці — спеціалізація трудової діяльності людини.

Поділи Польщі — загарбницькі зовнішньополітичні акції Австрії, Пруссії, Росії щодо Польщі. Проведені у 1772, 1793, 1795 р. Їх зміст полягав у розподілі земель Польщі між собою та припиненні існування Польщі як держави. Росія заволоділа землями Правобережної України.

Полемічна література — церковно-теологічна і публіцистична література, яка набула особливого розвитку у XVI–XVII ст. в Україні та Білорусії і стала яскравим явищем української культури. Спрямована проти спроб інших конфесій поширити свій вплив на православне населення. Видатні полемісти: Г. Смотрицький, І. Вишенський, С. Зизаній, Л. Баранович, І. Галатовський.

Поліархія — система правління, за якої збільшуються шанси рівної участі в управлінні суспільством.

Поліс — столиця разом з областю в Стародавній Греції.

Політика — мистецтво управління суспільними процесами та відносинами між соціальними групами. Сукупність форм і методів діяльності, мистецтво регуляції відносин між громадянами та державою, що веде до вмілого використання влади й утримання її.

Політика економічна — вплив держави на перебіг господарських процесів; охоплює макроекономічну політику, спрямовану на утримання або відновлення зовнішньої та внутрішньої рівноваги, та мікроекономічну політику, спрямовану на зміни галузевої структури економіки, структури доходів і поведінки окремих груп суб'єктів господарювання.

Політика неприсданна — відмова держав від участі у військово-політичних блоках та угрупованнях.

Політика соціальна — цілеспрямована діяльність держави та інших організацій у галузі формування умов життя і праці людей, а також суспільних відносин. Мета: забезпечення соціальної безпеки. Соціальна політика охоплює: політику в галузі народонаселення і родини, зайнятості та освіти, доходів і видатків, забезпечення житлом, культури й охорони праці, соціального забезпечення й охорони здоров'я, боротьби із соціальними патологіями, соціального планування; також наука про цілеспрямований вплив на існуючий уклад соціальних відносин і трансформацію умов життя населення.

Політика стримування (*доктрина стримування*) — тривалий напрямок закордонної політики США під час холодної війни, сформульована Дж. Кеннаном, започаткована 1947 року президентом Г. Труменом (доктрина Трумена). Мета: уповільнення експансії комунізму, зокрема шляхом надання допомоги державам, які зазнали радянської загрози, створення військових баз і пактів.

Політична еліта — група політиків, військових, експертів, які займають найвище становище в політичній структурі суспільства та беруть участь у процесі формування й прийняття державних рішень.

Політична криза — провал реалізації визначеної політики і втрата правлячою групою суспільної підтримки.

Політична культура — знання, системи цінностей, взірці поведінки, що лежать в основі дій різних суб'єктів (правлячої групи, масових рухів, партій, керівників, які внаслідок свого поса-

дового чи іншого становища регулюють відносини між людьми в межах певної держави або відносини з іншими державами).

Політична філософія — сфера духовної діяльності людей, де формуються й реалізуються світоглядні нормативи і цінності, основи суспільно-політичного життя; тобто політична філософія вивчає духовні основи політики.

Полк — військова адміністративно-територіальна одиниця. Кількісний склад полку змінювався, так само як і кількість сотень у полках.

Полонізація — процес насадження польської мови і католицького віросповідання серед українського населення (Польща — Полонія).

Полотно — груба льняна тканина.

Понт Евксинський — назва греками Чорного моря.

Популізм — прийняття рішень, що базуються не на глибокому осмисленні соціально-економічної та політичної ситуації, а зорієнтовані на задоволення миттєвих запитів населення, психологічних потреб натовпу.

Посадник — адміністративна особа князівського правління.

Посполиті селяни — загальна назва селян Лівобережної та Слобідської України у другій половині XVII–XVIII ст. Їхніми панами були як козацька старшина, так і російське та чужоземне дворянство.

Постіндустріальне суспільство — нова стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну традиційному індустріальному в 60–70-х роках XX ст., де основна маса населення зайнята у сфері послуг, посилюється фактор знань, інформації, використання відновлюваних видів енергії, захист довкілля.

Потсдамська конференція (*Берлінська конференція*) — конференція глав урядів великих держав — переможниць у Другій світовій війні: Й. Сталіна, Г. Трумена, В. Черчілля (пізніше К. Етілі). Відбулася у передмісті Берліна 17 липня — 2 серпня 1945 р. Конференція обговорила проблеми післявоєнного мирного устрою Європи, прийняла рішення про демілітаризацію Німеччини, знищення німецьких монополій, покарання військових злочинців, систему чотиристоронньої окупації Німеччини і чотиристороннє управління Берліном, про репарації, про західні кордони Польщі.

“Праві” — політичні партії, що відстоюють інтереси власників. Політика “правих” призводить до приватизації державного майна, зменшення соціальних витрат.

Правління гетьманського уряду — колегіальний орган адміністративно-політичного управління гетьманщиною, створений за вказівкою російського уряду в 1734 р. після смерті гетьмана Д. Апостола. До складу “П. г. у” увійшли троє росіян і троє українців. Формально в основу діяльності покладено принципи рівності, але фактично головою був князь О. Шаховський, а після нього — князь І. Баратинський. Вони діяли відповідно до таємних інструкцій царського уряду. Правління припинило свою роботу в 1750 р.

Правобережна Україна — офіційна назва частини України в 1667–1793 рр., що охоплювала територію сучасних Київської, Черкаської, Кіровоградської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької, Рівненської та Волинської областей. Цей термін з’явився після Андрусівського перемир’я 1667 р., коли Лівобережна Україна з Києвом і зоною в 30–40 верст навколо нього залишилися в складі Російської держави, а територія на захід від Дніпра відійшла до Польщі.

Правова держава — суверенна, демократична держава, в якій панує принцип верховенства права; дотримання закону всіма громадянами, повага особи, забезпечення недоторканості її прав і свобод; панує пріоритет прав людини; взаємна відповідальність держави і громадянина; незалежність правосуддя та презумпція невинності.

Православ’я — один з основних (поряд із католицизмом та протестантизмом) напрямів у християнстві. Основні особливості православ’я: визнання того, що Святий Дух відходить тільки від Бога Отця, віра в пекло і рай тощо.

Президент — глава держави з республіканською формою правління.

Президентська республіка — форма республіканського державного устрою, в якій уряд формується (повністю або частково) президентом і підзвітний йому як главі уряду та держави.

Приватизація (денаціоналізація) — перехід власності (безкоштовно або за гроші) з державного підпорядкування в приватну власність.

Привласнювальне господарство — спосіб життєдіяльності первісної людини, коли основним засобом її існування було по-

лювання, рибальство, збирання. Тобто присвоєння та споживання людиною готових продуктів природи. Причому люди кидали свої “кормові” території, не намагаючись їх поліпшити.

Принцип бікамералізму — принцип двопалатної структури парламенту.

Принципат — форма правління в Стародавньому Римі, за якої формально зберігалися республіканські інститути (сенат, консули), але реально влада належала одній людині — принцепсу (першому в списку сенатору).

Притулок політичний — надання державою можливості уникнути переслідування на її території особам, які є громадянами інших держав, якщо вони зазнають утисків у себе на батьківщині через свої політичні погляди, позиції чи дії.

Пріоритет прав людини — принциповий концептуальний підхід, що повною мірою відповідає міжнародним документам, в яких основним об’єктом правового захисту є сама людина як найвища соціальна цінність, її права та свободи.

Провінція — територія поза Італією, яку підкорили собі римляни в результаті війн або дипломатичних дій.

Прогрес — поступальний розвиток по висхідній лінії, перехід від нижчого до вищого, досконалішого стану.

Прогресуючий ірраціоналізм — дедалі швидше накопичення ірраціональних засад у суспільній думці, масовій свідомості людей.

Продовольчий податок — фіксований натуральний податок із селянських господарств, введений в період запровадження непу на підставі постанови X з’їзду РКП(б) 1921 р. замість продрозкладки. Розглядався як головний стимул реставрації ринкової економіки і піднесення сільськогосподарського виробництва. В Україні фактично запроваджений лише після жнив 1922 р. У травні 1923 р. за рішенням XII з’їзду РКП(б) на селі було запроваджено єдиний прямиий сільськогосподарський податок, який з 1924 р. почав стягуватися виключно у грошовій формі.

Продрозкладка — система державних заготівель сільськогосподарських продуктів, встановлених радянською владою в 1918–1921 рр., за якою насильницьким шляхом вилучалися у селян “залишки” хліба і встановлювалися “тверді ціни” на них.

Продуктивність праці — ефективність праці в процесі виробництва.

Прожитковий мінімум — показник мінімуму засобів існування, необхідних для підтримання життєдіяльності працівника і відновлення його робочої сили.

Прозорі кордони — метафоричне позначення певної умовності кордонів між членами СНД, демаркація яких спочатку не супроводжувалася впровадженням таких неодмінних ознак будь-якого державного кордону, як контрольно-пропускні пункти, митниці, торговельні квоти тощо, а здійснювалася для територіального розмежування повноважень органів влади різних суб'єктів Співдружності. Це кордони, які не заважали пересуванню й спілкуванню людей, здійсненню гуманітарних та господарських зв'язків.

Прокуратор — управляючий провінцією і збирач податку в Римській імперії.

Пролетаріат — 1) у Стародавньому Римі — найбідніші жителі, звільнені від податків і військової служби. Під кінець існування республіки пролетаріат здобув значний вплив на політичне життя в період виборчої боротьби, користуючись роздачею безкоштовної їжі та відвідуючи дармові ігри; 2) згідно з марксистською теорією, один із двох основних класів капіталістичного суспільства, який складається із найманих робітників, позбавлених власності на засоби виробництва і змушених продавати робочу силу.

Промбюро (*Організаційне бюро з відбудови промисловості України*) — регіональний орган, що відав питаннями відродження промислових галузей економіки України. Діяло у 1919–1920 рр. під керівництвом В. Чубаря. Реорганізоване в Українську раду народного господарства (УРНГ).

Промисловий переворот — процес у розвитку продуктивних сил суспільства, який уособлює перехід від мануфактурного до машинного виробництва.

Пропозиція — обсяг товарів і послуг, який виробники готові продати за певну ціну.

Пропорційна виборча система — порядок проведення виборів, коли голосування здійснюється за багатомандатними виборчими округами та партійними списками, а його результати визначають кількість мандатів партії, яка пропорційно відповідає кількості здобутих нею голосів.

“Просвіти” — самодіяльні національно-культурні, економічні та освітні українські товариства в Україні в 1868–1939 рр. Між “Просвітами” Наддніпрянщини та Галичини існували певні відмінності. Функцію культурної та економічної консолідації на протигагу польської експансії виконували “Просвіти” Галичини, які виникли в 1868 р. У Наддніпрянщині виникли в роки революції 1905–1907 рр. і разом з національною спрямованістю виконували й інтернаціональні функції, особливо у великих промислових багатонаціональних містах, тому сприяли пом’якшенню міжнаціональних суперечностей. До 1923 р. наддніпрянські “Просвіти” були знищені. В 1939 р. така ж доля спіткала і галицькі “Просвіти”.

Просвітництво — громадський рух у ХІХ — на початку ХХ ст., що був невід’ємною складовою формування модерної української нації, став засобом впливу національної інтелігенції на селянство та робітників, маючи на меті прищепити любов до своєї історії, культури, мови, допомогти легше увійти в нові умови економічного життя. На початку ХХ ст. характерна політизація просвітництва.

Протекторат — форма залежності, за якою одна держава, протектор, бере на себе здійснення зовнішніх відносин іншої держави (протегованої), захист її території і, фактично, ставить під свій контроль її внутрішні справи.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції.

Протестантизм — один із трьох основних напрямків християнства (поряд з католицизмом і православ’ям), що з’явився за часів Реформації в ХVІ ст. Виник як антифеодальний, антикатолицький буржуазний релігійний напрямок. Первісні форми: лютеранство, кальвінізм, англіканство.

Профспілки — форми об’єднань найманих робітників з метою захисту економічних інтересів.

Пуритани — послідовники кальвінізму в Англії в ХVІ–ХVІІ ст., які вимагали “очищення” офіційної церкви від старих католицьких обрядів.

Путч — державний переворот (або його спроба) шляхом виступу ворогів існуючої влади із залученням військових підрозділів. Путч здійснюється вузьким колом змовників і, як

правило, призводить до встановлення військово-авторитарного режиму.

“П’ята колона” — назва ворожої таємної агентури, що використовується для розкладання тилу тієї або іншої країни.

Р

Рабство — форма експлуатації людини, яка виникла в процесі розкладу первісного ладу.

Рада Безпеки — міжнародна організація, створена в 1949 р. Мета: пропаганда принципів парламентської демократії і прав людини, сприяння співпраці, а також суспільному й економічному розвитку держав-членів. Члени: спочатку 10 західно-європейських держав; у 1995 р. — 39 держав; основний орган: Парламентарні Збори (делегатії парламентів держав).

Рада Безпеки ООН — один з основних органів ООН, що відповідає за міжнародну безпеку і мир. Структура — 15 членів (до 1965 — 11), в тому числі 5 постійних: Китай, Франція, Росія, США і Великобританія. Непостійних членів обирають Загальні Збори на дворічний період.

Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ, 1949–1991 рр.) — економічна організація комуністичних країн, створена з метою економічної інтеграції держав радянського блоку. Інтеграційні ефекти були дуже низькими.

Ради — представницькі органи влади, що виникли за часів середньовіччя в Україні як органи самоврядування у містах. У роки російського самодержавства зникли. В 1905 р. сформувалися ради нового типу, які представляли робітників та селян і намагалися здійснювати від їхнього імені політичну владу.

Радикал — 1) члени політичних партій, які у своїх програмах вимагають реформ у рамках існуючого ладу; 2) прихильники корінних перетворень, рішучих заходів у вирішенні різноманітних питань.

Радикалізм — політичний напрямок, що базується на вимогах докорінних і рішучих змін у суспільстві. 1) застосування корінних, рішучих дій і заходів при розв’язанні якихось питань; 2) політична течія, яка виникла в ХІХ ст. Його при-

хильники вимагали рішучого здійснення демократичних реформ. Для цього вони готові були вдатися до сили у боротьбі з владою.

Раднаргоспи (*Ради народного господарства* — РНГ) — державні органи територіального управління промисловістю та будівництвом у Росії, згодом в СРСР у 1917–1932 та 1957–1965 рр. У 1932–1957 рр. управління промисловістю здійснювали галузеві наркомати, з 1946 р. — міністерства зосереджені в Москві. Створені в 1957 р. РНГ, покликані забезпечити перехід від галузевого до територіального принципу управління, ліквідовані в 1965 р. На території УРСР було утворено 11 раднаргоспів (11 економічних районів). Мета — децентралізація.

Радянсько-німецька війна (*Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.*) — складова частина Другої світової війни. Розпочалася 22 червня 1941 р. нападом на СРСР Німеччини та її сателітів (Румунія, Фінляндія, Угорщина). 1941–1942 рр. — перевага Німеччини, окупація України, Білорусі, Балтійських республік, частини Росії, кінець 1942–1943 рр. — корінний перелом у війні на користь СРСР (Сталінградська, Курська битви, битва за Дніпро); 1944–1945 рр. — наступ Червоної Армії (звільнення від німецьких окупантів території СРСР та визволення від фашистів країн Центральної Європи. 8 травня 1945 р. — повна і беззаперечна капітуляція Німеччини.

Радянсько-фінська війна — “зимова війна”, “мала війна” (1939–1940 рр.), викликана претензіями радянського уряду на територіальні зміни та військову співпрацю, що були відхилені Фінляндією. 30 листопада 1939 р. — агресія СРСР проти Фінляндії; прорив фінської оборони в лютому 1940 р. на лінії Маннергейма; 12 березня 1940 р. — Московський мир: Фінляндія втратила Західну Карелію та віддала в оренду півострів Ханко для радянської військової бази.

Расизм — політична ідеологія і практика, теоретичною основою якої є антинаукова система поглядів, за якою нації докорінно відрізняються одна від одної, а тому повинні посідати різне місце, мати різні права у світовій ієрархії.

Ратифікація — затвердження органами верховної законодавчої влади держави міжнародного договору (укладеного повноважними представниками договірних сторін), що надає договору юридичної сили.

Ратуша — орган місцевого самоврядування в Європі, у тому числі і в Західній Україні в XIV ст. З поширенням Магдебурзького права перетворені на магістрати. Як органи місцевого самоврядування в українських містах зберігалися до 1785 р., коли були замінені міськими думами.

Рахункова палата — контрольний орган Верховної Ради за виконанням бюджету держави.

Раціоналізація — характерна риса сучасного суспільного життя, підпорядкування розрахунку, вимірювання та контролю всіх аспектів людської діяльності.

Раціоналізм — розсудливе ставлення до дійсності, переконання в безмежній силі людського розуму, його здатності пізнавати світ.

Реабілітація — визнання особи (групи осіб), що була неогрунтовано притягнута до кримінальної відповідальності, невинною.

Реакція політична — активна протидія прогресові в суспільному житті з метою збереження та зміцнення старих, віджилих порядків. Виявляється в активній боротьбі з революційно-демократичними рухами, шантажі, переслідуванні інакодумців, політичному терорі, придушенні всього прогресивного, масовому насиллі в політичному та економічному плані щодо основної маси населення. Завжди має яскраво виражений агресивний характер.

Реалізм — напрям у літературі та мистецтві, що ставить основною метою правдиве, об'єктивне відображення дійсності.

Реваншизм — агресивна, войовнича політика певних сил, які зазнали політичної чи військової поразки і всіма засобами намагаються повернути втрачені позиції.

Революція — 1) корінна руйнація усталеного життя, політичного устрою країни; 2) радикальна зміна суспільної структури, політичного устрою, державної влади, економічної системи, як правило, насильницька, пов'язана з примусом і збройною боротьбою, іноді у формі мирного процесу.

Регент — людина, яка тимчасово здійснює повноваження глави держави, якщо монарх малолітній або з інших причин.

Регентство — у монархічних державах тимчасове колегіальне (регентська рада) або одноособове (регент) здійснення повноважень глави держави в разі вакантності престолу, малоліт-

ства, затяжної хвороби, недієздатності чи тривалої відсутності монарха.

Регламентация (правило) — сукупність правил, які регулюють порядок певної діяльності.

Регрес — низхідний, зворотний розвиток, перехід від вищих форм до нижчих, занепад.

Резервація — території, відведені в деяких країнах для насильного поселення залишків корінного населення. Резервації існують у США, Канаді, Бразилії для індіанців, в Австралії — для аборигенів, ПАР — для африканців.

Рейганоміка (Рейганівська революція) — економічна політика 40-го президента США Р. Рейгана, сформульована в 1981 р. у програмному документі “Новий початок для Америки — програма економічного відновлення” — неоконсервативний курс США. Передбачала: 1) повернення до нічим не обґрунтованого “вільного підприємництва”; 2) обмеження економічних функцій держави; 3) надання численних пільг приватному капіталу; 4) подолання інфляції; 5) збалансування федерального бюджету; 6) нарощування воєнної могутності країни (програма СОІ).

“Рейкова війна” — операція радянських партизанів у період з 3 серпня до середини вересня 1943 р. в тилу німецьких військ на території Західної України, Білорусії та Росії з метою одночасного масового руйнування залізничного полотна та станційних споруд і спрямована на те, щоб ускладнити перегрупування військ противника в період вирішальних боїв на Курській дузі.

Рейхсвер — збройні сили Німеччини 1919–1935 рр., обмежені щодо складу й кількості умовами Версальського мирного договору. В 1935 р. Німеччина скасувала всі обмеження і почала створювати вермахт.

Рейхсканцлер — у Німеччині в 1971–1945 рр. глава уряду. Першим рейхсканцлером був Отто фон Бісмарк, а останнім — Адольф Гітлер.

Реквізіція — насильне відчуження або тимчасове вилучення державою для її потреб майна, продовольства, що належало окремим громадянам (за певну плату, на відміну від контрибуції).

Реконверсія — повне або часткове відшкодування державою, що розв'язала війну, збитків, заподіяних державі, що зазнала нападу.

Рекрутчина — рекрутська повинність, система комплектування регулярної армії та військово-морського флоту в Російській імперії у XVIII–XIX ст. В 1874 р. замінена загальною військовою повинністю.

Релігія — світогляд людини, її погляди на навколишню дійсність; відповідні дії, які базуються на вірі в надприродні сили (богів, духів).

Релятивізм — філософське вчення, яке заперечує можливість об'єктивного пізнання дійсності внаслідок нібито повної відносності всіх наших знань.

Реляція — 1) донесення про воєнні дії, дипломатичні переговори; 2) опис бойових подвигів військовослужбовців та військових частин при представленні їх до нагороди.

Ремесло — форма виробничої діяльності людини, для якої характерні використання простих знарядь праці із застосуванням певного обсягу умінь та навичок.

Ренесанс — епоха в розвитку культури в ряді країн Західної та Центральної Європи, що настала після середньовіччя. Характеризується піднесенням суспільно-політичного і культурного рухів.

Рента — 1) прибуток з власного капіталу; 2) економічна рента — всяка довготермінова виплата, отримана за використання засобу чи фактора виробництва, що перевищує його альтернативну вартість; 3) споживча рента — користь, отримана споживачем від придбання товару за ринковою ціною; різниця між ринковою ціною та ціною, яку споживач готовий заплатити за товар, не відмовляючись від його споживання.

Рентабельність — досягнення переважання прибутків над витратами; співвідношення прибутків до витрат.

Репарація — вид матеріальної міжнародно-правової відповідальності, що полягає у відшкодуванні завданих збитків від агресії державою, що здійснила агресію, державі, що зазнала нападу.

Репатріація (*повернення на батьківщину*) — повернення до держави її громадян, що з якихось причин раніше її покинули: військовополонених, біженців, емігрантів (з поновленням у правах громадянства, якщо вони були його позбавлені).

Репресія — слово латинського походження і означає придушення. Незаконні засудження, масові розстріли, звинувачення населення.

Реприватизація — повернення приватним власникам націоналізованого чи адміністрованого державою майна.

Республіка — форма державного правління, за якою джерелом влади визнається народ, органи державної влади обираються на певний строк, а державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу та судову.

Реставрація — відновлення старого, поваленого революцією ладу або династії, управління.

Референдум — спосіб прийняття законів та вирішення найважливіших питань державного життя шляхом всенародного голосування.

Реформа — зміна існуючого порядку, нововведення у державному управлінні, економіці.

Реформація — суспільно-політичний та ідеологічний рух у більшості країн Західної та Центральної Європи в XVI ст., що набрав форм боротьби проти католицької церкви.

Реформізм — опортуністична течія в робітничому русі, що ставить своїм завданням здійснення соціальних змін шляхом реформ, які не порушують основ капіталістичного ладу.

Речові пам'ятки — речі давніх людей та інші сліди їх життя на землі.

Решетилівські статті — історіографічна назва листування гетьмана І. Скоропадського та Петра I з питань правового статусу України. Після Полтавської битви І. Скоропадський з козацького табору під Решетилівкою 17 липня 1709 р. відправив до Петра I “Просительні статті”, які містили 14 статей, де йшлося про “права і вольності” Гетьманщини, з проханням затвердити їх. У відповідь Петро I надіслав іменний указ, що ніяк не нагадував договірні статті, було обіцяно згодом дати і статті, але так і не виконано. Основні положення іменного указу: 1) підтвердження “прав і вольностей” в такому вигляді, який відповідав інтересам Москви; 2) під владою російських генералів під час війни будуть не тільки рядові козаки, а й гетьман; 3) воєводи перебуватимуть в усіх українських містах, як і раніше, але в справі українців вони не втручатимуться, крім “державних”, таких як, наприклад, зрада; 4) встановле-

но російський контроль за збиранням податків та витратами на утримання козацького війська, старшинського адміністративного апарату. Одночасно було призначено царського резидента Ізмайлова при гетьманові. Ізмайлову надавалося право здійснювати контроль над гетьманом і урядом України.

Ризький мирний договір — підписаний 18 березня 1921 р. договір між РСФФР і УСРР та Польщею, який зафіксував закінчення польсько-радянської війни 1920 р. Було визначено державні кордони між країнами. Щодо України кордони встановлювалися по річці Збруч, до Польщі відходила частина Волині. Країни відмовлялися від територіальних претензій, зобов'язувалися на своїх територіях забезпечувати права відповідних національних меншин.

Ринкова економіка — форма організації економіки, за якої продукт, що виробляється, стає товаром, тобто виробляється з метою продажу.

Ринок — механізм, що забезпечує рівновагу попиту та пропозиції на товари; ринок — це також приміщення, де відбувається це забезпечення.

Ринок внутрішній — сфера товарного обміну, обмежена державними кордонами країни.

Ринок покупця — ситуація на ринку, за якої пропозиція товарів, послуг перевищує попит.

Ринок світовий — сфера стійких товарно-грошових відносин між країнами, пов'язаними між собою участю в міжнародному розподілі праці.

Риторика — мистецтво красномовності, уміння переконливо виступати перед слухачем.

Ритуал — історично сформована система складної символічної поведінки, удосконалена система дій, виражена в мові, рухах, поведінці.

Рід — кровні родичі від спільного предка, які носили спільне родове ім'я; родовий відлік вівся по материнській чи батьківській лінії.

Річ Посполита — назва держави, що утворилася за рішенням Люблінської унії 1569 року і складалася з Корони Польської та Великого князівства Литовського, які мали федеративні права; найвищим законодавчим органом був сейм, на якому обирали короля. Проіснувала до 1795 р.

“Рішительні пункти” — царський указ, виданий у 1728 р. гетьманові України Данилові Апостолу, яким визначався правовий статус України в межах Російської імперії. Був відповіддю на козацьку петицію. Основні положення: 1) гетьман міг обиратися тільки за згоди царя; 2) гетьман не мав права здійснювати дипломатичні відносини з іноземними державами; 3) під час війни гетьман підпорядковувався уже фельдмаршалові, а не цареві; 4) наймане козацьке військо обмежувалося трьома полками; 5) кандидатів на старшину затверджував цар, а молодшу — гетьман; 6) вища апеляційна інстанція — Генеральний суд, до якого входили по 3 українців і 3 росіян під президентством гетьмана; 7) мито від торгівлі іноземних купців йшло в російську казну; 8) росіянам дозволялося купувати землі в Україні.

Родова община — одна з форм суспільних відносин, які існували за первісного ладу. Членів общини об’єднували родинні відносини і віра в спільного предка.

Розкуркулення — кампанія експропріації селянських господарств у 30-ті роки, складова частина примусової колективізації. Здійснювалася на основі постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. Формально спрямована проти найзаможніших селян (їх було 1,5 % в Україні), на практиці вилілася в репресії проти значної кількості середняків (2/3 селян в Україні). Розкуркулення стало передумовою занепаду сільського господарства й голодомору.

“Розстріляне відродження” — умовна назва літературно-мистецької генерації 1920–1930-х років, репресованої більшовицьким режимом.

“Роланд” — один із двох підрозділів Легіону Українських націоналістів. Створений у квітні 1941 р. поблизу Відня у кількості 350 бійців, одягнений у чеську уніформу з українською символікою. Командував підрозділом Є. Побігущий. На початку війни використовувався для охорони шляхів просування німецьких військ, конвоювання військовополонених. Учасності у бойових діях не брав. У серпні 1941 р. розформований німецьким командуванням.

Ротація (обертання) — демократична вимога періодичної змінюваності політичних сил та осіб, що перебувають при владі.

Роялісти — прихильники монархії.

Руїна — історіографічна назва трагічного занепаду Української козацької держави у другій половині XVII ст. й великого спустошення і знелюднення Правобережної України. Це поняття запроваджено М. Костомаровим. Причинами руїни були суперечки всередині державної еліти, гострі соціальні конфлікти, анархо-охлократичні настрої та дії значної частини народних мас, насамперед запорозького козацтва, постійні агресії чи втручання у внутрішні справи козацької України з боку Речі Посполитої, Московії, Туреччини та Кримського ханства. Наслідки: 1) ліквідація державних інституцій у Правобережній Україні; 2) втрати її населення (90%); 3) занепад господарського і культурного життя.

Русифікація — сукупність умов, дій та заходів національних неросійських республіках колишнього СРСР або в окремих регіонах Російської Федерації щодо звуження вживання рідної мови, користування здобутками культури свого народу, вивчення своєї історії та винесення на перший план знання російської мови, культури, історії Росії, тобто пониження всього національного, неросійського.

“Руська правда” — перший давньоруський писаний збір норм світського права. Збереглася в трьох редакціях — стислій, поширеній і скороченій. Складається з “Правди Ярослава” і “Правди Ярославовичів”, а також окремих законодавчих постанов.

“Руський собор” — політична організація, створена 23 травня 1848 р. у Львові на протигагу головній Руській Раді з метою спрямування українського національно-визвольного руху в польських інтересах. До її складу входили представники польської еліти, предки багатьох з яких були українцями.

Рух опору — національно-визвольний, антифашистський рух у роки Другої світової війни 1939–1945 рр. проти німецьких, італійських, японських окупантів і колабораціоністів. У русі опору брали участь різні верстви населення. В Р. о. можна виділити дві основні течії: комуністичну та націоналістичну.

СА (*штурмові загони*) — бойові підрозділи гітлерівської партії, утворені в 1921 р. Е. Ремом, мали велике значення в перемозі гітлеризму. Після так званого путчу Рема (1934 р.) втратили своє значення на користь СС.

Сакральне — релігієзнавчий термін для означення сфери святості.

Сальдо — у зовнішньоторговельних відносинах різниця між сумою експорту та імпорту або сумою вимог, зобов'язань.

Саміт (*нарада на найвищому рівні*) — двосторонні чи багатосторонні міждержавні переговори на найвищому рівні представництва за участю глав держав або глав урядів.

Самовизначення нації — універсальний принцип розв'язання національного питання через право вільного вибору народом форми державно-національного утворення.

Самурай — член японського аристократичного стану воїнів, що сформувався під час воєн XII ст., мав привілей — носіння двох мечів.

Санація (*оздоровлення*) — назва політичного табору, що утримував владу у Польщі в 1926–1939 рр. Створений після травневого перевороту 1926 р. прибічниками Ю. Пілсудського. Висував гасло оздоровлення суспільного життя країни шляхом згортання демократичних інститутів, обмеження прав парламенту й зміцнення виконавчої влади (президента, уряду).

Сараєвський замах — замах 28 червня 1914 р., вчинений сербськими революціонерами на австрійського спадкоємця престолу ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружину Софію. Безпосередній привід до початку Першої світової війни.

Саркофаг — невелика гробниця з дерева, каменю.

Сармати — об'єднання кочових племен (алани, роксолани, савромати), які проживали в VI–IV ст. до н. е. на території річок Тобол та Волги. В III ст. до н. е. витіснили скіфів. У VI ст. н. е. розгромлені гунами.

Сателіт — формально незалежна країна, фактично цілковито підлегла великій державі.

Світова організація торгівлі — міжнародна організація, існує від 1995 р.; утворена рішенням більшості держав ГААТ як

спадкоємиця (правонаступниця) з метою здійснення інтенсивної лібералізації торгівлі й нагляду за діяльністю в цьому напрямі.

“Священна ліга” — антитурецька коаліція європейських держав, що існувала від 1684 р. до початку XVIII ст. Грунтувалася на підписаних протягом 1683–1684 рр. договорах між Австрією, Річчю Посполитою, Венецією та Ватиканом. У 1686 р. приєдналася Московія.

Севрський договір (10.08.1920 р.) — договір, підписаний у рамках Паризької мирної конференції між країнами Антанти та Османською імперією, який визначав долю Османської імперії після Першої світової війни. 1) Османська імперія підлягала розподілу: Великобританія контролювала Палестину, Йорданію, Ірак; Франція — Сирію, Ліван; Греція — Східну Фракію; 2) Босфор, Дарданелли і Мармурове море — відкриті; 3) ліквідація незалежності. Договір не виконувався.

Сегрегація — різновид расової дискримінації, що полягає у відокремленні кольорового населення від білого: заборона кольоровому населенню селитися в районах, де мешкало біле населення; відокремлене шкільне навчання для білих і кольорових та ін.

Сейм — станово-представницький орган державної влади у деяких країнах, зокрема в Польщі.

Селекція (*відбір*) — 1) виведення нових і поліпшення існуючих сортів сільськогосподарських рослин, порід свійських тварин; 2) наукова дисципліна, яка вивчає методи виведення нових і поліпшення наявних сортів рослин і порід свійських тварин.

Секуляризація — 1) позбавлення релігійних організацій майна та прерогатив, церковних маєтків, системи шкільництва; 2) процес розростання світського сектору громадського життя, що виявляється у масовому припиненні релігійної практики, падінні авторитету релігійних інститутів, релігійних інстанцій, поширенні світської моделі життя.

Селітри — загальна назва нітратів амонію, які застосовувалися у виробництві вибухових речовин. Селітряний промисел був поширений серед козацтва, міщан, посполитих. У Слобожанщині та прилеглих до неї районах було 10 селітряних заводів.

Сенат — 1) у Стародавньому Римі в царський період особиста рада правителя, а в період республіки — орган, що керував внутрішніми та зовнішніми справами держави; за часів імперії влада сенату, обмежена рішеннями імператора; 2) у багатьох країнах (Франція, США) назва вищої палати парламенту.

Сен-Жерменський мирний договір — один із міжнародних актів, що визначили підсумки Першої світової війни. Укладений 10 вересня 1919 р. в м. Сен-Жермен між державами Антанти та Австрією. В ньому зазначалося: 1) розпад Австро-Угорської імперії; 2) утворення незалежних держав; 3) виплата репарацій; 4) військові обмеження; 5) заборона об'єднання з Німеччиною.

Сердюки — наймані піхотні полки, утримувані гетьманським коштом. Загальна кількість — до 12 тис. До них входили переважно молдавани, частково — українці. Створені гетьманом П. Дорошенком у другій половині 60-х років XVII ст. Виконували функції особистої гвардії гетьмана, охороняли його резиденцію, військове спорядження й артилерію. Використовувалися для придушення антифеодальних народних виступів. 1726 року скасовані царським урядом.

Сепаратизм — прагнення окремих груп населення до відділення від держави.

Сепаратний мир — мирний договір, укладений із супротивником однієї з країн, що входить до воюючої коаліції, без відома або без згоди союзників.

Сервітути — у феодальному праві привілеї для селян на панських ґрунтах (окрім права користуватися пасовищами та лісовими угіддями, яке селяни змушені були купувати).

Серпневий путч 1991 р. — державний переворот, інспірований консервативними силами з метою гальмування процесу суверенізації республік СРСР та збереження впливу союзної державно-політичної номенклатури. Ініціатори: О. Бакланов, В. Крючков, В. Павлов, В. Пуго, В. Стародубцев, О. Тізяков, Д. Язов, Г. Янаєв).

Синдикат (*діючий спільно*) — одна з монопольних форм об'єднання підприємств, за якою вони діють спільно, зберігаючи при цьому юридичну та виробничу самостійність.

Синдикалізм — опортуністична течія в робітничому русі, прибічники якої відкидають участь профспілок у політичній боротьбі, політичну партію робітничого класу і диктатуру про-

летаріату, розглядають економічну боротьбу як єдиний шлях до соціалізму, за яким синдикати (профспілки) повинні управляти власним виробництвом.

Синод — один із найвищих державних органів Російської імперії в 1721–1917 рр. Керував справами Православної церкви.

Синопис — збірка матеріалів, статей, описів з якогось питання, як правило, розташованих у хронологічній послідовності. Термін застосовується переважно до історичних творів. У вітчизняній історіографії найвідоміший “Київський синопис” — перший короткий нарис історії України та Росії з давніх часів до останньої чверті XVII ст., що використовувався до початку XIX ст. як офіційний підручник з вітчизняної історії. Створений у Києво-Печерській лаврі. Автором вважається Інокентій Гізель. Уперше виданий у 1674 р. Києво-Печерською друкарнею, перевидавався до 1836 р.

Сільське господарство екстенсивне — господарство, якому властиві низькі затрати праці й ресурсів (засобів) на одиницю поверхні ґрунту.

Сільське господарство інтенсивне — господарство, якому властиві великі затрати праці і засобів на одиницю поверхні ґрунту, відзначається високою товарною якістю.

Сім чудес світу — сім (священне число) добірних будівель і творів мистецтва, які особливо цінували та шанували греки за незвичайні технічні вирішення або високу мистецьку вартість: 1) піраміда Хеопса (або Єгипетські піраміди в цілому); 2) вісячі сади у Вавилоні (так звані сади Семіраміди); 3) статуя Зевса Олімпійського; 4) храм Артеміди в Ефесі; 5) Колос Родоський; 6) Мавзолей в Галікарнасі; 7) маяк на острові Фарос. Систематизацію цих пам’яток зробив Фіон Візантійський.

Сіонізм — рух серед євреїв за переселення в Палестину й створення там національної єврейської держави.

“Сірий клин” (“Сіра Україна”) — неофіційна назва регіону компактного проживання українців у Південно-Західному Сибіру та Північному Казахстані.

Січ — адміністративний військовий центр запорозького козацтва. Різноманітні обставини змушували козаків змінювати місце розташування Січі.

“Січ” — спортивне протипожежне товариство, що існувало в Галичині (1900–1930 рр.), а також на Буковині, Закарпатті

та в еміграції. Перша “Січ” була заснована К. Трильовським у с. Заваллі Снятинського повіту 5 травня 1900 р. У серпні 1914 р. добровольці “С”. увійшли до складу Легіону Українських Січових Стрільців у складі австро-угорської армії.

Січові стрільці — військові регулярні частини, сформовані на західноукраїнських землях з початком Першої світової у складі австро-угорської армії. Ядро Січових стрільців — активісти довоєнного січового, сокілського і пластового руху. В Галичині формування С. с. стали основою ЗУНР. Січовики, які потрапили в російський полон під час Першої світової війни і перебували в Україні, заснували Перший курінь С. с., який служив УЦР та уряду УНР (перший командир — Г. Лисенко). Від січня 1918 р. незмінним командиром формувань С. с. був Є. Коновалець, начальником штабу — А. Мельник. З приходом до влади П. Скоропадського С.С. відмовилися перейти на службу до гетьмана і були розформовані. У серпні 1918 р. були відновлені у вигляді окремого загону, який став ударною силою Директорії у повстанні проти гетьмана. Згодом С. с. ввійшли до українського війська М. Омеляновича-Павленка, а більшість на чолі з Є. Коновальцем пішла в польський полон.

Скотарство — виробнича діяльність людей, яка ґрунтується на розведенні тварин, що забезпечувало людину їжею, вовною, шкірою.

Слободищенська угода — договір гетьмана Ю. Хмельницького з польським урядом 15–17 жовтня 1660 р. За цією угодою Україна повністю втрачала політичну незалежність і перетворювалася на провінцію Польщі, позбавлялася права зовнішньополітичних відносин і зобов’язувалася надавати військову допомогу польській шляхті. Передбачалося повернення польським магнатам і шляхті їх маєтностей та відновлення феодальних повинностей селян.

Слобожанщина — територія, що займала сучасні Харківську, Сумську, північ Донецької та Луганської областей, а також південну частину Воронежської, Курської та більшу частину Белгородської областей теперішньої Російської Федерації.

Слов’янофіли — представники одного з напрямків російської суспільної думки середини ХІХ ст., які виступали за принципово відмінний від західноєвропейського шлях розвитку Росії (спираліся на патріархальність, консерватизм, православ’я).

Соборність — об'єднання в одне державне ціле усіх земель, які заселяє нація на суцільній території.

Соляний шлях — торговий тракт, який часто використовувався для транспортування солі (і не тільки) з Криму до Київської Русі (звідси і назва).

Софізм (*судження, придумане хитрим розумом, “хитрий виверт”*) — хибний, але спритно зроблений умовивід (доказ, міркування), який має вигляд істинного.

Соціал-демократизм — теорія і практика захисту інтересів найманих працівників, яка не заперечує приватної власності на засоби виробництва і намагається узгодити інтереси працівників та власників шляхом реформ.

Соціалізація землі — перетворення приватновласницьких земель на загальнонародну власність.

Соціалізм — уявний соціально-економічний лад (формація), що має прийти на зміну капіталізму. З точки зору теоретиків соціалізму, за соціалізму будуть відсутні приватна власність на засоби виробництва та експлуатація людини людиною.

Соціалістична орієнтація — напрям розвитку деяких країн Азії, Африки та Латинської Америки (у 80-ті роки — приблизно 20 держав), які обрали марксистсько-соціалістичний шлях.

Соціалістична співдружність — група держав, які впродовж 50–80-х років здійснювали політичне й економічне співробітництво, спираючись на марксистсько-ленінську ідеологію і марксистсько-соціалістичну модель розвитку. До соціалістичної співдружності входили: Болгарія, В'єтнам, Куба, НДР, Монголія, Польща, Румунія, СРСР, Угорщина, Чехословаччина (в 1987 р. населення цих країн становило майже 465 млн осіб).

Соціалістичний реалізм — художній метод в літературі та мистецтві, який потребує зображення дійсності в дусі вірності ідеям комунізму.

Соціальна верства — реальна соціальна група, яка виокремлюється відповідно до певних ознак, які визначають місце її членів у соціальній структурі.

Соціальна група — група людей, між якими виникають будь-які суспільні відносини; люди, об'єднанні суспільним зв'язком, які демонструють усвідомлюють його.

Соціальна інженерія — застосування інженерного типу мислення до моделювання суспільних відносин.

Соціальна інформація — інформація, життєво важлива для людини.

Соціальна криза — стан накопичення суспільного напруження і конфліктів, своєчасне нерозв'язання яких може призвести до переривання циклу розвитку суспільства.

Соціальна поляризація — процес глибокого розшарування суспільства в такий спосіб, що утворюються два соціальні полюси, наприклад: бідні й багаті.

Соціальна революція — у широкому розумінні докорінна зміна всієї економічної та соціально-політичної структури суспільства. У вузькому — соціальна (політична) революція, насильницький політичний переворот, внаслідок якого відбувається зміна політичної влади.

Соціальна структура — 1) сукупність класів, етносів, груп людей, що утворилися історично, та стосунки між ними, обумовлені відповідним рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин; 2) система соціальних верств, класів, груп певного суспільства, а також сукупність стійких і упорядкованих зв'язків між ними.

Соціальна Хартія ЄС (*Хартія основних соціальних прав трудящих у країнах ЄС*) — декларація керівників держав і урядів країн — членів ЄС (за винятком Великої Британії), підписана 1989 року; програмний опис соціальної політики, який містить каталог стандартів і правил трудових договорів.

Соціальний — суспільний, що стосується життя суспільства, суспільного ладу.

Союз визволення України (СВУ) — самостійницька українська політична організація. Утворений у Львові в серпні 1914 р. з представників УСДРП (В. Дорошенко, Д. Донцов, Л. Цегельський), Української соціал-демократичної “Спілки” (О. Скоропис-Йолтуховський, П. Бендзя), українських есерів (Н. Залізник, Ю. Бачинський) та ін. Мета: відокремлення України від Росії та створення монархічної держави під протекторатом Австро-Угорщини та Німеччини.

Співдружність — до 1947 р. — Британська співдружність Націй, сучасна форма економічних, господарських зв'язків,

які пов'язують Великобританію з її колишніми колоніями, що здобули незалежність і суб'єктність у міжнародних стосунках.

Співдружність Незалежних Держав (СНД) — створена у грудні 1991 р. господарський, політичний та економічний союз 11 колишніх республік СРСР (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Україна, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан); у 1993 р. приєдналася Грузія. У 1996 р. в рамках СНД Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан уклали договір про поглиблення економічної інтеграції, а Росія й Білорусь створили Союз Незалежних Республік.

Спілка визволення України — вигадана 1929 р. органами Державного політичного управління УСРР контрреволюційна організація, яка нібито ставила за мету повалення радянської влади за допомогою іноземних держав і створення самостійної України. За сфабрикованою справою СВУ в 1930 р. засуджені до різних термінів ув'язнення 45 представників української інтелігенції, зокрема С. Єфремов, М. Слабченко, О. Гермайзе.

Справа “Спілки визволення України” — сфальсифікований органами НКВС судовий процес щодо “контрреволюційної організації”, яка нібито ставила за мету повалення радянської влади в Україні шляхом збройного повстання за допомогою іноземних держав, створення республіки, незалежної від СРСР, та реставрацію капіталістичного ладу. До різних термінів ув'язнили 45 осіб, серед яких два академіки (зокрема віцепрезидент ВУАН С. Єфремов, якому приписували керівництво СВУ), 11 професорів, два письменники, науковці, викладачі вузів, студенти. Справу СВУ використовували для продовження кампанії боротьби проти так званого національного ухилу в КП(б)У.

СС — військова організація нацистської партії, сформована у 1923 р. (назва СС з 1925 р.); виконувала функції внутрішньопартійної поліції та політичної розвідки; керівна роль у гітлерівському апараті на окупаційних територіях. На Нюрнберзькому процесі визнана злочинною організацією.

Стабілізація — стан стійкості, тривкості, незмінності якогось стану або ж розвитку подій.

Ставропігія — автономна православна церковна одиниця (церква, монастир, братство), яка підпорядковується юрисдикції не місцевих ієрархів, а безпосередньо патріарха (в Росії з

1721 р. — Священного Синоду) і має спеціальні права; в Україні права ставропігії в XVI–XVII ст. мали Києво-Печерська лавра, Львівське ставропігійське братство, Київське (Богоявленське) братство.

Стагнація — застій у промисловості, сільському господарстві, торгівлі.

Сталінізм — деформована антигуманна теорія, політика і практика, що торкалася своєю злочинною суттю усіх сфер життя радянського суспільства.

Стан війни — юридична інституція, яка передбачає оголошення війни та зміни політики щодо інших держав не обов'язково боями із застосуванням зброї.

Стан надзвичайний — стан, який запроваджується у державі при загрозі її внутрішній безпеці або в умовах катастрофічного стихійного лиха і передбачає обмеження прав і свобод громадян.

Старійшина — керівник роду, найбільш досвідчена й шанована людина роду.

Статус — правовий стан.

Статус-кво — юридичний або політичний стан, який існує зараз; статус кво анте блум — юридичний або політичний стан, який існував до початку війни.

Стахановський рух — рух новаторів виробництва в різних галузях народного господарства, що виник у середині 30-х років. Названий від імені його ініціатора — вибійника шахти у Донбасі О. Стаханова, який з 30 на 31 серпня 1935 р. встановив світовий рекорд видобутку вугілля, що перевищував офіційно визнану норму в 14,5 разу. Мета руху полягала у стимулюванні зростання продуктивності праці.

Стереотип — спрощене, схематичне зображення осіб, груп, суспільних відносин, сформоване на підставі неповних або фальшивих знань, однак закріплене в традиції. Стереотип важко піддається змінам.

Стопа — старовинна міра довжини, яка дорівнює 28,8 см.

Стоянка — поселення первісних людей.

Страйк — колективне, добровільне припинення роботи, до якого вдаються наймані працівники, аби змусити прийняти їхні вимоги у галузях: економічній, соціальній, захисту свободи профспілок.

Стратегія — загальний план ведення бойових дій.

Структурна перебудова економіки — зміна співвідношень основних елементів суспільного виробництва, форм взаємозв'язку між секторами господарства і видами виробництва, що визначають економічне життя суспільства.

Суб'єктивізм — філософський погляд, згідно з яким предмет (об'єкт) пізнання залежить від способів і умов його спостереження суб'єктом, який пізнає.

Субстанція (сутність) — філософська категорія, якою позначається загальна основа всіх змін, явищ та предметів.

Субстрат (підстилка) — загальна, єдина (переважно пасивна) основа різноманітних явищ, основа спільності або подібності однорідних вчинків, дій тощо.

Суверен — носій верховної влади.

Суверенітет — верховенство народу, нації, держави у внутрішній та зовнішній політиці, що забезпечує незалежність і самостійність розвитку суспільства.

Суверенна держава — верховенство, самостійність державної влади в рамках однієї країни, її незалежність від будь-якої влади всередині держави та на міжнародній арені, це повнота суверенітету, поширеного на всю її територію.

Суди присяжних — форма здійснення судового розгляду у ряді країн, що полягає в участі в суді виборних представників громадськості — присяжних засідателів.

Суецька криза — націоналізація Єгиптом у 1956 р. Суецького каналу, що стала приводом до агресії з боку Великобританії, Франції, Ізраїлю. Активна боротьба єгипетського народу і підтримка його СРСР змусили агресорів припинити військові дії. У грудні 1956 р. Англія та Франція, а в березні 1957 р. й Ізраїль вивели свої війська з території Єгипту.

Сусідська община — новий вид суспільних відносин, що склалися в період переходу до осілого способу життя.

Суспільні відносини — відносини між людьми, що виникають у процесі їх діяльності.

Суспільні класи — 1) в марксистській соціології — великі групи людей, які відрізняються між собою за такими ознаками: власність на засоби виробництва, роль в організації праці, спосіб отримання матеріальних цінностей; 2) у широкому ро-

зумінні — великі й достатньо стійкі групи людей у соціальній ієрархії.

Суспільно-політичний рух — рух, учасники якого висувують ідеї тих чи інших змін в організації життя суспільства і спрямовують свою діяльність на досягнення цих змін.

Суспільство — сукупність людей, об'єднаних суспільними відносинами.

Сюзерен — великий феодал-сеньйор, господар над васалами.

Сюзеренітет — влада сюзеренів.

Сфінкс — фантастична істота з тулубом лева та головою фараона.

Схизматики (розкол) — зневажлива назва православного населення в Речі Посполитій.

Східна Римська імперія — назва, яку дістала східна частина Римської імперії після її поділу в 395 р.

“Східний вал” — потужно укріплена у вересні 1943 р. лінія оборони фашистів, яка проходила територією України по річках Дніпро і Молочна; завдяки їй фашисти планували зупинити наступ радянських військ.

Сюрреалізм (надреалізм) — модерністський напрямок у мистецтві ХХ ст., що проголосив джерелом мистецтва сферу підсвідомості (інстинкти, сновидіння, галюцинації), а його методом — розрив логічних зв'язків, заміна їх довільними суб'єктивними асоціаціями. Основними рисами сюрреалізму стали гонитва за сенсацією, епатаж, протиприродне поєднання предметів, явищ, яким віртуозно надається позірне достовірність.

Т

Табу — система заборон на виконання тих чи інших дій. У житті давньої людини ці заборони регламентували важливі сторони її існування.

Тактика — конкретні бойові дії під час битви для виконання стратегічних завдань.

Талант — найвища вагова і грошово-рахункова одиниця стародавніх Греції, Єгипту, Вавилону, Персії (26,2 кг).

Татарбунарське повстання — збройний селянський виступ (16–22 вересня 1924 р.) у Південній Бессарабії проти румунської окупації, за встановлення радянської влади. Причинами повстання були: невдоволення селян аграрною реформою 1921 р., голод 1924 р. та антиукраїнська політика уряду. Повстанням керував пробільшовицький “Південревком”.

Тафта — Хартлі закон — закон 1947 р. про регулювання трудових відносин у США. Назва за іменем сенатора Р. А. Тафта і члена палати представників Ф. Хартлі. Цей закон поставив профспілки під контроль держави; суттєве обмеження права на страйки. Тим самим права робітників були обмежені.

Тегеранська конференція — перша конференція керівників трьох союзних у Другій світовій війні держав, яка проходила 28 листопада — 1 грудня 1943 р. у столиці Ірану Тегерані. Присутні: Ф. Рузвельт (США), Й. Сталін (СРСР), В. Черчілль (Велика Британія). Основні проблеми, які розглядалися на конференції: 1) координація воєнних дій проти Німеччини та відкриття другого фронту; 2) майбутнє Німеччини; 3) повоєнна співпраця; 4) кордони Європи.

Тенденційний — упереджений, необ’єктивний.

Теократична держава — форма державного правління, за якої політична влада в державі належить духовенству, а глава держави є водночас главою церкви (Ватикан).

Теократія — форма державного правління, за якою глава держави є одночасно і її релігійним главою.

Терми — лазні в Стародавньому Римі.

Терор — здійснення позасудової розправи з противниками шляхом насилля.

Тероризм (*жах, страх*) — здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства аж до фізичної розправи з політичними противниками; дестабілізація суспільства, державно-політичного ладу шляхом систематичного насильства, політичних вбивств, провокацій.

Тетчеризм — політика британського прем’єра М. Тетчер (1979–1990 рр.), що ґрунтується на засадах монетаризму, саморегулювання економіки, реприватизації (роздержавлення). Сприяла збільшенню кількості власників у Великій Британії. У галузі зовнішньої політики — забезпечення військового па-

ритету (рівності) зі Сходом, протидія форсованій інтеграції в Європі, зокрема спільній євровалюті, і посиленню ролі політичних інститутів європейського співробітництва.

Тиран — жорстокий правитель, влада якого ґрунтується на сваволі й насильстві.

Товар — продукт праці, який задовольняє потреби людей і купується за гроші на ринку.

Товариство українських поступовців (ТУП) — об'єднання працівників творчої інтелігенції, яке утворилося з ініціативи групи колишніх членів Української демократично-радикальної партії у вересні 1908 р. Мета їх діяльності: відстоювання національних інтересів українського народу. Програма і тактика близька до кадетів. Політична платформа ґрунтувалася на визнанні принципів конституційного парламентаризму та автономії України.

Токійський процес — судовий процес перед Міжнародним воєнним трибуналом для Далекого Сходу в Токіо (3 травня 1946 — 12 листопада 1948 р.) проти японських злочинців: 7 звинувачених засуджені до смертної кари, 16 — на довічне ув'язнення.

Толерантність — терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій.

Торгівля — форма обміну продуктами праці та послугами, процес купівлі-продажу.

Тоталітаризм — політичний режим, відкрита терористична диктатура, що характеризується: 1) всеохоплюючим (тотальним) втручанням держави в усі сфери життя суспільства; 2) монополія на владу однієї партії, цілком підпорядкованої вождеві; 3) повне підпорядкування одній ідеології; 4) суворий політичний контроль; 5) мілітаризація суспільного життя і знищення громадянського суспільства; 6) існування планової економіки.

Тоталітарна держава — держава, в якій історично склалася така система політичного та соціального устрою життя суспільства, за якої неконтрольована народом влада бюрократичної еліти отримала можливість руйнації або прямої заборони інститутів представницької демократії, громадянського суспільства; можливим стає встановлення військово-поліцейського терору.

Тотальна війна — війна, в якій застосовуються різні засоби і способи знищення збройних сил та мирного населення.

Тотемізм — система вірувань і обрядів первісного суспільства, пов'язана з уявленням про родові зв'язки між родами людей і тотемами — тваринами або рослинами, явищами природи і неживими предметами.

Традиції — передача і збереження від покоління до покоління усталеної спадщини (звичаї, обряди, норми поведінки).

Трест — форма монопольного об'єднання, в рамках якого учасники повністю втрачають самостійність — як виробничу, комерційну, так і юридичну. Керівництво трестом зосереджується в руках головної компанії або правління. Найчастіше трести зустрічаються в однорідних галузях промислового виробництва.

Третій Райх — назва режиму у фашистській Німеччині. Міф про “третій” чи “тисячолітній” Райх (першими двома вважалися Священна Римська імперія і Німецька імперія 1871–1918 рр.) був ідеологічним обґрунтуванням претензій фашизму на світове панування.

Трибуни народні — вищі посадові особи у Давньому Римі, обрані з плебеїв. Народний трибун був особою недоторканною.

Тріанонський мирний договір — договір, підписаний між країнами Антанти й Угорщиною 4 червня 1920 р. у версальському палаці Тріанон. Основні домовленості: 1) визначено кордони між Угорщиною та сусідніми державами; 2) Закарпаття передавалося Чехословаччині на правах автономії; 3) скасовано загальну військову повинність; 4) скорочено армію до 35 тис.; 5) виплачування репарацій; 6) відторгнення частини території, яка скоротилася для держави втричі, а населення — у 2,5 рази.

Трієра — бойове судно в давньогрецькому та давньоримському флотах з трьома рядами весел, розміщених один над одним.

Тріумвірат — союз трьох політичних діячів з метою здійснення політичної влади.

Тріумф — святкування великої перемоги.

Троїстий пакт (Берлінський) — назва агресивного військового союзу між фашистською Німеччиною, Італією та Японією,

який був підписаний у 1940 р. Мав на меті поділ світу між країнами-учасниками. Німеччині та Італії відводилася роль у створенні “нового порядку” в Європі, Японії — в Азії.

Трудовий конгрес Всеукраїнський — представницький орган за часів Директорії. 1) 21–22 березня 1919 р. у Кам’яниці-Подільському під керівництвом есерів. Поставив перед Директорією вимоги: припинити переговори з французами в Одесі; налагодити контакти з радянськими урядами Росії та України на умовах визнання ними самостійності та незалежності УНР; владу передати об’єднаним Радам робітничих і селянських депутатів, обраних за пропорційним принципом; вивести з території УНР російські війська; 2) 23–29 січня 1919 р. у Києві — форум представників різних течій українського національного руху. Конгрес затвердив акт про утворення єдиної Соборної України, проголошений 22 січня 1919 р., визначився з формою влади в Україні, її внутрішньою та зовнішньою політикою, ухвалив Універсал Трудового конгресу України, яким визнавав владні повноваження Директорії та закликав народ стати на захист УНР.

Трудодень — міра затрат праці та міра споживання в колгоспах. Кількістю виробничих трудоднів вимірювалася участь колгоспника у колгоспному виробництві та його частки у розподілі матеріальних і культурних прибутків колгоспу.

Трумена доктрина — програма закордонної політики США, сформульована в 1947 р. президентом Г. Труменом щодо Греції і Туреччини; вияв політики стримування.

У

Узурпація — протизаконне захоплення влади або привласнення собі прав на землю, країну, істину тощо.

Українізація — система заходів комуністичної партії (більшовиків) України та уряду УСРР в 1923–1933 рр. з метою зміцнення радянської влади в Україні, частина політики коренізації, яку впроваджувала ВКП(б) і яка передбачала залучення українців до партії, надання їм посад у партійному та державному апаратах, запровадження української мови у партійне та державне діловодство, розширення її вживання в освіті, пресі,

видавничій справі, підтримку української культури. Значний внесок в українізацію зробили наркоми освіти УСРР О. Шумський, М. Скрипник.

Українофільтство — вияв любові до України, її народу, культури тощо.

Українофобія — вияв зневаги до всього українського.

Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ). Утворена 14–30 жовтня 1921 р. на Всеукраїнському Православному церковному соборі, який затвердив канон УАПЦ, її внутрішній устрій, обрав ієрархію Церкви на чолі з митрополитом В. Липківським. Головні засади УАПЦ — соборність, автокефальність, національність, незалежність від світської влади. Мала демократичний характер, прагнула поновлення давніх українських звичаїв. У богослужінні вживала українську мову. Під тиском радянського репресивного режиму 28–29 січня 1930 р. на III Всеукраїнському Православному соборі її було примушено “саморозпуститися”, а митрополита М. Борецького (В. Липківський заарештований в 1926 р.), десятки єпископів та сотні священиків незабаром заслали до таборів.

Українська академія наук (УАН) — організаційне об’єднання наукових установ з метою координації досліджень та інтеграції дій. Заснована у листопаді 1918 р. з ініціативи провідних українських учених. Першими законодавчими актами, які визначили офіційний статус УАН, були її статут і декрет гетьмана П. Скоропадського від 14 листопада 1918 р. “Про заснування Української Академії наук”. Перше установче спільне зібрання УАН відбулося 27 листопада 1918 р., на якому обрали першого президента УАН — В. Вернадського і секретарем — А. Кримського. З 1921 р. — Всеукраїнська Академія наук (ВУАН), з 1936 р. — АН УСРР, з 1937 р. — АН УРСР, з 1991 р. — АН України, з 1994 р. — Національна АН України.

Українська військова організація (УВО) — нелегальна військова політична організація, яка ставила за мету подальшу боротьбу за українську державність. Створена у 1921 р. колишніми командирами Січових стрільців та УГА під керівництвом Є. Коновальця. Центр організації був у Львові.

Українська Галицька армія (УГА) — військове формування Західноукраїнської Народної Республіки. Створена у листопаді 1918 р. з метою витіснення польських інтервентів за межі

української етнічної території для забезпечення державних кодонів. Першим кроком на шляху створення УГА була організація Державного Секретаріату військових справ ЗУНР.

Українська гельсінкська група (УГГ) — Українська громадська група, яка сприяла виконанню Гельсінкських угод; організація українських дисидентів, утворена для боротьби за дотримання в УРСР прав людини, гарантованих, зокрема, Заключним актом наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінкі, 1975 р.). УГГ видавала меморандуми, маніфести, звернення, в яких інформувала світову громадськість про порушення прав людини в Україні. Члени УГГ: М. Руденко, О. Мешко, П. Григоренко, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, В. Стус, які зазнали переслідувань (ув'язнення, заслання, примусове лікування в психіатричних закладах); на базі УГГ 1988 року утворюється Українська гельсінкська спілка, яка в 1990 р. реорганізована в Українську республіканську партію.

Українська головна визвольна рада (УГВР) — підпільний орган, створений 1944 року з ініціативи представників частини українських політичних партій та організацій для керівництва українським національно-визвольним рухом; президент — К. Осмак, голова Генерального секретаріату Р. Шухевич (Т. Чупринка), члени: М. Лебедь, В. Мудрий, Ю. Липа, П. Федун, В. Кук. Після арешту В. Кука в 1954 р. припинила діяльність.

Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) — одна з релігійних організацій в Україні, особливо впливова в Західному регіоні. Заснована на Берестейському соборі 1596 р. Визнавши підлеглість Папі Римському, зберігала східний обряд, захищала український народ від полонізації та русифікації. Назва закріплена розпорядженням Марії-Терези. Формально, з порушенням канонічного права, ліквідована на Львівському соборі 1946 р. Катакомбний (підпільний) період існування УГКЦ в межах СРСР тривав до 1998 р. В 1990 р. — легалізована. Видатні діячі: А. Шептицький, Й. Сліпий. Глава УГКЦ зараз Любомир Гузар.

Українська національна Рада — 1) представницький орган, заснований 18 жовтня 1918 р. на зборах діячів українських партій та громадських організацій Галичини та Буковини у Львові. Проголосила: утворення Української держави на укра-

їнських землях Австро-Угорщини; з листопада — найвищий законодавчий орган ЗУНР; 2) орган, утворений у Львові в червні 1941 р. і покликаний представляти населення Галичини, Волині та Холмщини перед німецькою окупаційною адміністрацією: голова — К. Левицький, почесний президент і протектор — митрополит А. Шептицький; заборонена німецькою владою в лютому 1942 р.; 3) всеукраїнський представницький орган, створений в окупованому німцями Києві 5 жовтня 1941 р.: близька до політичної лінії українського Центрального Комітету і ОУН А. Мельника; діячі: М. Величковський, І. Дубина, О. Ольжич-Кандиба. Брутально ліквідована фашистами в листопаді 1941 р., а її члени репресовані.

Українська повстанська армія (УПА) — військо-політичне формування, що діяло в Україні у 1942–1951 рр. Перші загони під назвою УПА — “Поліська Січ” виникли на Поліссі й вели боротьбу проти радянських військ, що відступали. Восени 1942 р. на Волині та Поліссі виникли військові підрозділи ОУН(Б), що також узяли назву УПА. Політична платформа УПА базувалася на націоналістичній ідеології, включаючи гасла самостійної України, демократії, рівноправності народів. Перший командувач — полковник Д. Клячківський (К. Савур). УПА була поділена на групи за територіальним принципом. Усього за роки існування УПА в її лавах побувало 4000 тис. осіб. Після смерті Р. Шухевича (1950) повстанський рух ущух.

Українська Рада народного господарства (УРНГ) — центральний орган управління й регулювання економічного життя республіки на початку 20-х років. Створена у 1920 р. шляхом реорганізації Профбюро. Відала питаннями переходу до непу, розробляла перспективні напрями відбудови й розвитку провідних галузей народного господарства. Зосередила у своїх руках усі економічні важелі, чим сприяла централізації управління. Припинила свою діяльність у вересні 1923 р. у зв’язку з реорганізацією у ВРНГ.

Українська революція (1917–1920 рр.) — національно-демократична революція в Україні, поштовхом до якої стала Лютнева революція в Росії. Здійснювалася в 3 етапи: 1) доба Центральної Ради (утворена 4 березня 1917 р.; ЦР проголосила 7 жовтня 1917 р. УНР; 11 січня 1918 р. проголосила незалежність УНР; 29 квітня 1918 р. припинила свою діяльність); 2) доба Гетьмана-

ту — 29 квітня — 14 грудня 1918 р.; 3) доба Директорії 14 грудня 1918 р. — 24 грудня 1919 р.

Український національний конгрес — зібрання 1500 делегатів від українського населення 6–8 квітня 1917 р. у Києві. Мета: поширення діяльності ЦР на територію всієї України. Центральне питання: автономія України у складі Федеративної Російської Республіки. Конгрес прийняв 13 резолюцій з питань: 1) захист прав національних меншин; 2) необхідність організації Крайової Ради з представників українського населення; 3) підтримка домагань інших народів на національно-територіальну автономію; 4) забезпечення Україні широкої національно-територіальної автономії; 5) комітет обрав новий склад Центральної Ради.

Український національний союз (УНС) — орган для координації сил, опозиційних режимові П. Скоропадського, утворений приєднанням до УНДС представників українських партій і груп, у тому числі УСДРП, УПСР в середині 1918 р. Поміrkована частина членів УНС схилилася до легальної діяльності, до порозуміння з гетьманською владою; радикальна ж закликала до повстання. У жовтні переважив вплив радикалів, які утворили в ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. Директорію, яка розгорнула підготовку до повстання. З перемогою останнього УНС припинив своє існування.

“Український національний центр” — неіснуюча “контрреволюційна організація”, складовою частиною якої була “галицька Українська військова організація”; “викрита” органами ДПУ в 1931 р. Організації приписувалася підготовка збройного повстання з метою скинути радянську владу в Україні і встановити капіталістичний лад у формі УНР. 7 лютого 1932 р. в цій справі було засуджено 50 осіб (колишні члени УПСР, УСДРП, КПЗУ, безпартійні, переважно вихідці з Галичини). 33 з них у наступні роки були повторно репресовані (21 особу розстріляно). Ця справа — один із значних каральних заходів правлячого режиму проти видатних представників старої української інтелігенції, вирішальний етап у згортанні українізації.

Український Союз хліборобів-державників (УСХД) — організація українських монархістів-гетьманців. Створений В. Липинським і С. Шеметом у березні 1920 р. Завдання: організація сил для розбудови незалежної і суверенної держави

української нації у формі трудової монархії на чолі з гетьманом всієї України. У 1925 р. союз проголосив спадковим гетьманом П. Скоропадського. В 1930 р. внаслідок розходжень з берлінським центром В. Липинський проголосив УСХД розпущеним і створив нову організацію — Братство українських класократів-монархістів, яке діяло недовго. Формально союз був ліквідований 1 липня 1937 р.

Український штаб партизанського руху (УШПР) — створений 30 травня 1942 р. постановою Ставки Верховного Головнокомандування СРСР. Підпорядковувався Центральному штабові партизанського руху, а в оперативному — Військовій раді Південно-західного напрямку. Начальник УШПР — заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкач. Розформований 23 грудня 1945 р.

Українські фронти — оперативно-стратегічні об'єднання радянських військ: 1-й Український фронт — з 20 жовтня 1943 р. до 10 червня 1945 р., створений у результаті перейменування Воронежського фронту. Здійснив Київську наступальну операцію 1943 р., в 1943–1944 рр. — Житомирсько-Бердичівську, Корсунь-Шевченківську, Рівненсько-Луцьку, Проскурівсько-Чернівецьку, Львівсько-Сандомирську операції. В січні — березні 1945 р. війська фронту провели Сандомирсько-Сілезьку, Нижньосілезьку, Верхньосілезьку наступальні операції. У квітні — травні 1945 р. брав участь у Берлінській та Празьких операціях. Командувачі: М. Ватутін (жовтень 1943 р. — березень 1944 р.), Г. Жуков (березень — травень 1944 р.), І. Конєв (травень 1943 — травень 1945 р.). 3-й Український фронт — 20 жовтня 1943 р. Південно-Західний фронт перейменований у 3-й Український. Командувачі: М. Кирпонос (червень — вересень 1941 р.), С. Тимошенко (вересень — грудень 1941 р., квітень — липень 1942 р.), Ф. Костенко (грудень 1941 — квітень 1942 р.), М. Ватутін (жовтень 1942 — березень 1943 р.), Р. Малиновський (березень — жовтень 1943 р.); 4-й Український — 20 жовтня 1943 р. Південний фронт перейменований на 4-й Український. Командувачі: І. Тюленін (червень — серпень 1941 р.), Д. Рябишев (серпень — жовтень 1941 р.), Я. Черевиченко (жовтень — грудень 1941 р.), Р. Малиновський (грудень 1941 р. — липень 1942 р. і лютий — березень 1943 р.), А. Єрьоменко (січень — лютий 1943 р.), Ф. Толбухін (березень — жовтень 1943 р.).

Ультиматум — категорична, остання вимога, зафіксована в дипломатичному або будь-якому писаному документі чи в усній формі, супроводжувана погрозами.

Універсал — розпорядчий акт адміністративного політичного характеру.

Унітаризм — державний устрій, який характеризується централізованим керівництвом адміністративно-територіальними одиницями і відсутністю самоврядних засад.

Унітарна держава — форма державного устрою, за якою адміністративно-територіальні одиниці, що розташовані на території цієї держави, не мають державного суверенітету, політичної самостійності і керівництво належить централізованим адміністративно-територіальним органам.

Уніфікація — 1) зведення до одноманітності, до єдиної форми чи системи; 2) зведення різноманітних проявів життя в різних національних районах держави до єдиних, затверджених імперською владою зразків.

Унія — об'єднання, союз. Унія буває державною, персональною, релігійною.

Уотергейтська справа — спроба співробітників президента Р. Ніксона встановити підслуховуючі засоби в штаб-квартирі їх суперників від демократичної партії в готелі “Уотергейт” у Вашингтоні під час виборчої кампанії 1972 р. Поліція розпочала розслідування, але президент, бажаючи виручити співробітників, використав свої повноваження, щоб завадити слідству. Розпочався скандал, який змусив Ніксона піти у відставку.

Урбанізація — процес зростання ролі міста в розвитку суспільства, збільшення кількості населення міст за рахунок сільського населення.

Усобиці — чвари, війни між князями за право володіти землями.

Установчі збори — тимчасовий представницький орган, який має окреме, чітко визначене завдання (прийняття Конституції), після виконання цього завдання припиняє свою діяльність.

Усуспільнення виробництва — комплекс організаційних і виробничих засобів, які надають право володіння та розпорядження власністю трудовому колективу.

Утопія — 1) мрія, вигадка, химера; 2) термін, що виник від назви книги Т. Мора “Утопія”, в якій змальовується життя суспільства, де немає нерівності і панує загальне щастя.

Утраквістичні школи (двомовні школи) — навчальні заклади, що діяли в Галичині в 1886–1939 рр., у яких частина предметів вивчалася однією мовою, а частина — іншою.

Ф

Фабрика — промислове підприємство, що базується на використанні системи машин, форма великого машинного виробництва.

Фаворит — особа, що користується чиеюсь прихильністю.

Фалистимляни — народи, що заселили землю Палестини.

Фанатизм — 1) доведена до крайнощів, нестямна відданість своїй вірі, переконанням, що поєднується з крайньою нетерпимістю до інших вірувань і поглядів; 2) пристрасна відданість справі, ідеї.

Фараон — правитель у Стародавньому Єгипті.

Фашизм — слово італійського походження (в’язанка, жмут), що початково означало союз, а згодом перетворилося на термін для означення політичної течії, яка характеризується людиноненависницькими теоріями шовінізму, расизму, нетерпимістю до проявів інакодумства. Фашизм вирізняється крайніми формами насильства, політичного терору проти населення, прагненням до загарбання чужих територій навіть ціною знищення інших народів.

Фашистські загарбницькі операції — в роки Другої світової війни фашисти користувалися тактикою “вовчої зграї” та “випаленої землі”. Стратегічні плани загарбань чужих територій мали кодові назви: 1) “Вайс” — план нападу на Польщу, затверджений 11 квітня 1939 р.; 2) “Рот” — план захоплення Франції, надісланий військам 31 травня 1940 р.; 3) “Тайфун” — план захоплення Москви; 4) “Тезей” — спрямована на оволодіння Тобруком та вихід на єгипетський кордон; 5) “Аїда” — план щодо відторгнення Єгипту від підтримки і захисту Англією; 6) “Морський лев” — план висадки німецького десанту в

Англії, який був підписаний 16 липня 1940 р.; 7) “Цитадель” — операція-реванш з метою повернення втраченої стратегічної ініціативи і спрямування удару на Курський виступ.

Федерація (союз) — форма державного устрою, союзна держава, що складається з ряду держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнофедеральними, має власні законодавчі, виконавчі і, як правило, судові органи.

Феодал — монопольний власник феоду, тобто земельного наділу, отриманого у вигляді винагороди за службу. Накопичення великої юридично закріпленої земельної власності в руках феодалів поступово перетворило їх на керівну верству з власною ієрархічною структурою, що інколи майже повністю зливалася з державною.

Феодалізм — суспільно-економічний лад (формація), що базується на позаекономічному примусі та експлуатації праці залежних селян та ремісників.

Фермери — категорія підприємців у сільському господарстві. Власники або орендарі земельних угідь, які ведуть своє господарство сімейними засобами або з використанням найманої праці.

Фермерство — форма господарювання на селі, що базується на приватній власності на землю.

Фетишизм — культ неживих предметів, наділених, за уявленнями віруючих, надприродними силами і властивостями (амулети, талісмани).

Філософ — той, “що любить мудрість” — сфера духовної діяльності людей, де формуються та реалізуються світоглядні нормативи та цінності, загальні закони розвитку природи, людського суспільства й мислення.

Фільварок (хутір) — багатогалузеве господарство, де сировина не тільки вироблялася, а й перероблялася на винокурнях, у чинбарнях і млинах. Продукція фільварків вивозилася на ринок.

Фіск — державна казна в Стародавньому Римі.

Форма державного устрою — територіально-організаційна структура держави, що встановлює порядок поділу країни на частини та взаємовідносини центральних і місцевих органів влади. Держави поділяються на унітарні, федеративні та конфедеративні.

Форма правління — організація верховної державної влади, порядок утворення її органів і їх взаємовідносини з населенням. Існують чотири форми державного правління — монархічна, республіканська, співдружність націй, Соціалістична Народна Лівійська Арабська Джамахірія.

Форсувати — 1) посилювати, прискорювати, збільшувати темп певної діяльності; 2) під час бойових дій долати перешкоду, найчастіше воду (річку, канал тощо).

Форт — велике замкнуте укріплення, складова частина фортеці.

Фортифікація — група оборонних укріплень; також галузь військово-інженерної справи, яка займається їх будівництвом.

Форум — ринкова площа в Римі.

Фракція — організована група членів партії, представницького органу (ради, парламенту тощо), органу місцевого самоврядування, громадської організації, що мають свої погляди і платформу, які відрізняються від поглядів та позицій решти.

Фреска — малюнок, виконаний фарбами по свіжій вогкій шпукатурці.

Фундаменталізм — радикальне й войовниче неприйняття принципів, форм та цілей будь-якої модернізації, оновлення, неухильне відстоювання традицій, усталених життєвих та світоглядних форм, протиставлення процесам загальної відкритості переконання у власній непогрішимості, непорушності сповідуваних ідеалів, засудження будь-яких альтернатив, фанатичне відгородження себе від суспільства. Розрізняють фундаменталізм єврейський, християнський, марксистський, ісламський, екологічний, феміністичний.

Футуризм — одна з перших течій авангардизму в європейському мистецтві. Намагаючись творити “мистецтво майбутнього”, футуризм відкидав традиційну культуру (особливо її моральні та художні цінності), утверджуючи урбанізм (естетику машинної індустрії і великого міста), переплетіння документальних матеріалів і фантастики, в поезії навіть руйнував природну мову.

Хан — титул правителів у багатьох країнах Сходу.

Харизматична влада — цей термін знайшов широке використання завдяки М. Веберу. Харизматична влада, харизматичне панування вождя ґрунтуються на виняткових якостях, які йому приписуються: його вважають пророком, визначною історичною особою, напівбогом, котрий здійснює “велику місію” тощо. Взаємовідносини вождя і мас мають емоційно-містичний характер, передбачають “повну самовіддачу”, сліпу віру, бездумне слідування за харизматичним лідером (вождем). Ці взаємовідносини характеризуються значною напруженістю: від мас вимагаються безперервні “подвиги”, “ентузіазм”, “героїзм”, тоді як сам вождь перебуває над правовим та інституціональним порядком.

Хлопомани — кількісно невелике відгалуження українського культурно-національного руху другої половини ХІХ ст., зароджувався як рух за розвиток української мови. Сам термін означав бажання зближитися з простим людом — хлопями (назва залежних селян періоду Київської Русі).

“Ходіння в народ” — масова агітаційно-пропагандистська акція народників (1873 р., особливо весна — літо 1874 р.), яка охопила 37 губерній Росії, в тому числі України. Виняткову активність виявили члени “Київської комуни” (1873–1874 рр.). Переодягнені в селянський одяг, аби легше увійти в довіру до людей і менше привертати увагу поліції, вони щиро хотіли встановити тісний зв’язок із сільськими трудівниками, розраховуючи на їхнє споконвічне прагнення отримати землю і волю. Пропагували українські закордонні видання М. Драгоманова, С. Подолинського, гостросоціальні твори українських літераторів. Наприкінці року більшу частину учасників акції було заарештовано й піддано суду. В 1877–1878 рр. народники змінили тактику — вели пропаганду з метою підготовки селянського повстання, утворюючи нелегальні організації. Члени гуртка “Південні бунтарі” Я. Степанович, Л. Дейч, І. Бохановський у 1877 р. створили в Чигиринському повіті Київської губернії “Таємну дружину” (так звана Чигиринська змова). Мети не досягли через арешт організаторів та учасників змови.

Холодна війна — стан міжнародних стосунків, які характеризуються тривалими конфліктами, а водночас неможливістю вирішити їх шляхом прямого військового конфлікту. Склалися такі стосунки між США та СРСР після Другої світової війни і тривали до 1991 р.

Хоругва — 1) стародавня назва військового прапора; 2) полотнище із зображенням Христа або святих.

Храм — “оселя богів”.

Християни — прихильники віровчення Ісуса Христа — релігії, яка зародилася на Сході Римської імперії в Палестині в I ст. н. е.

Християнство — одна з трьох (поряд з буддизмом та ісламом) світових релігій. Основні особливості християнства: визнання Христа посланцем Бога на землі; віра в Трійцю — єдиного Бога по суті, але в трьох особах (Бог-отець, Бог-син, Бог-Дух Святий); віра в існування потойбічного світу і в прийдешній Страшний суд.

Хроніка — запис історичних подій рік за роком, типовий для середньовіччя; літопис.

Хунта (*рада, комітет*) — з XVI ст. окреслення різних легіальних органів в Іспанії; у XIX–XX ст. в Іспанії та Латинській Америці назва влади, встановленої неконституційним шляхом (під час повстання, державного перевороту).

Ц

Цар — титул глави держави.

Ценз — 1) встановлені в конституції або законах умови, що обмежують права виборців. Ценз буває майновий, статевий, віковий, релігійний; 2) у Стародавньому Римі — перепис громадян із зазначенням майна для визначення станового становища і обкладання податками.

Цензура — державний (релігійний, військовий) нагляд за змістом друкованих видань, театральних виступів тощо.

Централізація — зосередження керівництва, управління в єдиному центрі; зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ.

Центральне розвідувальне управління — відомство, яке координує розвідувальну діяльність США. Створене в 1947 р. на основі Закону про національну безпеку. Здійснюючи таємні розвідувальні операції, ЦРУ інколи втручається у внутрішні справи інших держав.

Центризм — політична позиція, проміжне, середнє положення між крайніми політичними платформами, поглядами.

Центуріон — командир військового підрозділу, центурії в давньоримському легіоні.

Цивілізація — історичний тип культури, локалізований у просторі та часі; етап історичного розвитку людства.

Цитадель — найбільш укріплена частина фортеці, пристосована до самостійної оборони.

Ч

Чайка козацька — військовий човен запорозьких козаків XVI–XVII ст.: довжина — 18–20 м, ширина — 3–3,5 м, висота — 3,5–4 м. Основа — липовий або вербовий стовбур, обшитий з боків дошками та осмолений; 2 стерна — на носі та на кормі, що забезпечували судну швидкість під час розворотів; 20–40 весел, щогла з вітрилом. озброєння: 4–6 гармат.

Чата — передовий загін головних сил козацького війська.

Челядники — наймити української козацької старшини.

Челядь — дворові люди, що жили в садибі феодала, прислуга.

Червене повстання — масовий протест робітників НДР у червні 1953 р. в Берліні та інших промислових містах проти зниження життєвого рівня та політики Соціалістичної єдиної партії Німеччини. Безпосередньою причиною виступів було збільшення норм виробітку. 17 червня 1953 р. радянські війська придушили повстання.

Червона Русь — історична назва Галичини, зустрічається в писемних джерелах XVI–XIX ст. Термін було вжито італійським картографом XV ст. Фра Мауро для позначення земель у басейні р. Дністер. Поступово закріпилася в історичній та гео-

графічній літературі для позначення території колишнього Галицького князівства (за адміністративним поділом XV–XVIII ст. — Руське і Белзьке воеводства).

Червоні бригади — італійська терористична організація вкрай лівої орієнтації, заснована 1970 року. Здійснила серію викрадень, терористичних замахів та політичних вбивств (найгучніше — 1978 р. — А. Моро). Прагнули встановити соціалістичний лад насильницьким шляхом.

Червоні кхмери — екстремістська фракція в камбоджійському комуністичному русі. В 1975 р. захопили владу. За їх правління загинуло понад 1 млн осіб. Розбиті 1979 р. В'єтнамом, донедавна продовжували партизанську війну. Після смерті у 1998 р. Пол Пота схильні до компромісу з урядом Камбоджі.

Четвертий Універсал УЦР — оголошений ЦР 11 січня 1918 р. Основні положення ЦР: 1) УНР проголошувалася незалежною, самостійною, суверенною; 2) з усіма сусідніми державами Україна бажає жити в злагоді, але жодна з них не має права втручатися в її внутрішні справи; 3) влада в Україні належить тільки українському народові, а до скликання Українських Установчих Зборів — Центральній Раді; 4) передання землі трудовому населенню без викупу; 5) встановлення державного контролю над банками; 6) ведення переговорів з Центральними державами і доведення до кінця справи встановлення миру; 7) уряд перейменовувався з Генерального секретаріату в Раду Міністрів.

Четник — учасник партизанського руху, член збройного формування, загону (чету) в Югославії.

Чигиринські походи — воєнні дії Туреччини з метою загарбання Правобережної України. У центрі турецьких зусиль було здобуття гетьманської столиці Чигирин (звідси і назва). Перший похід — серпень — вересень 1677 р. Три тижні тривала облога Чигирин, з допомогою об'єднаних російсько-українських сил під керівництвом Г. Ромадановського та І. Самойловича облогу було знято і турецька армія відступила. Другий похід — червень 1678 р. Чигирин знову був взятий в облогу: штурм міста вівся протягом місяця, згодом гарнізон залишив місто, яке було зруйноване турками, але після кровопролитних битв Туреччина змушена була назавжди припинити завойовницькі походи в Україну.

Чиновники — люди, які перебувають на службі з управління державою.

Чинш — орендна плата, податок. Регулярний фіксований оброк грошима або продуктами, який платили державі чи феодалові особисто вільні селяни та міщани за користування земельними наділами і угіддями починаючи з XIV ст.

Чорна Рада 1663 р. — загальна козацька рада, скликана за наказом російського уряду 17–18 червня 1663 р. на околицях міста Ніжина для обрання гетьмана Лівобережної України. Головними претендентами на гетьманство виступали наказний гетьман Лівобережної України Я. Сомко та кошовий гетьман Запорозької Січі І. Брюховецький. Політична програма Сомка відображала інтереси заможних верств козацтва, Брюховецький репрезентував соціальні низи українського суспільства і був підтриманий представниками Москви. Гетьманом був проголошений І. Брюховецький. Сомко та майже всі лівобережні полковники були заарештовані й невдовзі за наказом Брюховецького страчені або вислані до Москви.

Чорна сотня — назва вкрай реакційних організацій, що діяли в Російській імперії після революції 1905–1907 рр. Після лютневої революції 1917 р. були заборонені.

Чорний ринок — неконтрольований державою, незаконний обмін товарами, послугами, цінними паперами.

Чорний шлях — один із шляхів, яким у XVI–XVII ст. кримські ординці здійснювали грабіжницькі напади на Правобережну Україну, Поділля, Галичину, Польщу.

Чорнобильська катастрофа — вибух на 4-му енергоблоці ЧАЕС 26 квітня 1986 р. Найбільша промислова катастрофа за всю історію Землі. За оцінками спеціалістів, вибух на ЧАЕС еквівалентний за силою вибуху 300 атомних бомб, скинутих на Хіросіму. В результаті аварії на ЧАЕС в атмосферу викинуто радіоактивних речовин у 90 з лишком разів більше, ніж від вибуху атомної бомби над Хіросімою. Найбільше постраждала Україна. Площа забруднення в Україні перевищила 41 тис. кв. км. Забруднено 3159 населених пунктів, де проживає 3,7 млн чол., у тому числі 832,6 тис. дітей. Було евакуйовано 76 населених пунктів, де проживало 91,2 тис. чол. У ліквідації наслідків аварії взяли участь 600 тис. чол., з яких 340 тис. — військовослужбовці. Вони очистили 21 млн кв. м поверхні і

обладнання, поховали близько 500 тис. куб. м зараженого ґрунту, дезактивували і санітарно обробили 450 населених пунктів.

Чумацтво — торгово-візницький промисел. Основний товар чумацької торгівлі — сіль, риба, ліс, дьоготь, вироби ремісників, пізніше — хліб, сільськогосподарська продукція. Перші чумаки з'явилися на Наддніпрянщині у другій половині XVI ст. У XVIII ст. чумацтво перетворилося на одне з найважливіших позаземлеробських занять козаків і державних селян, поширюється на Півдні, в Криму, в Галичині. Основним транспортним засобом чумаків були мажі — пароволові або четвероволові вози. Для безпеки чумаки об'єднувалися у валки, які очолювали отамани. Чумацтво припинило існування у другій половині XIX ст.

III

Шанці — окопи, земляні оборонні споруди.

Шарварок — додаткова (крім панщини) феодальна повинність в Україні в XV–XVIII ст.: праця на будівництві та ремонті шляхів, мостів, гребель, панських осель тощо. Розмір шарварку не був постійним і становив до 24 днів на рік з селянського двору.

Шаріат — звід правових і технологічних норм, які проголошені ісламом “вічним і незмінним” плодом божественних настанов.

Шахтинська справа — показовий політичний процес над старими фахівцями вугільної промисловості, сфабрикований для пояснення невдач і прорахунків сталінської політики форсованої індустріалізації. Відбувся у травні 1928 р. До судової відповідальності притягнуто 53 особи, яких звинуватили в шкідництві, шпигунстві, зв'язках з колишніми хазяями, у створенні підпільної антирадянської організації з метою зриву індустріалізації та ослаблення обороноздатності СРСР, а також у прямій підготовці до інтервенції західних країн у СРСР. 11 підсудних засудили до розстрілу (пізніше 6 було помилувано), інших до різних термінів ув'язнення.

Шістдесятники — учасники руху за оновлення радянського суспільства 60-х років ХХ ст. Об'єднували переважно творчу молодь, яка найактивніше прилучалася до громадсько-політичного життя і культурного відродження в період десталінізації і хрущовської “відлиги”. Шістдесятники шукали нових форм творчості, нового осмислення національного досвіду в рамках тоталітарної системи. Але, довідавшись про злочинну суть тоталітаризму, почали переглядати марксистські канони і ставати на шлях боротьби за оновлення суспільства на ґрунті загальнолюдських цінностей. Найпопулярніші імена шістдесятників — В. Симоненко, М. Вінграновський, Л. Костенко, І. Драч, Є. Сверстюк, І. Світличний, А. Горська, В. Стус, В. Чорновіл, М. та Б. Горині.

Шляхта — родова українська знать, аристократія, яка була верхівкою суспільства, його елітою.

Шовінізм — агресивна форма націоналізму, спрямована на розпалювання ворожнечі між народами. Шовінізм пропагує винятковість нації, якій нібито належить панувати в світі або щонайменше над іншими народами.

Шокова терапія — раптовий і швидкий перехід від планової до ринкової економіки. (Здійснений у Польщі, розроблений Бальцеровичем.)

Штат — назва державної територіальної одиниці в ряді держав, які мають федеративний устрій.

Штурмові загони (СА) — напіввійськові загони націонал-соціалістичної партії в Німеччині, які були створені для захисту партійних зборів та фізичного покарання противників фашизму.

Шудра — найнижчий стан у Стародавній Індії.

Ю

Юдаїзм — монотеїстична релігія євреїв, доктрина якої міститься в гебрейській Біблії (Старому Заповіті) й Талмуді. Основні засади — віра в єдиного бога Ягве, який чекає від людей морального вдосконалення, та переконаність в особливій місії євреїв, яка випливає з угоди, укладеної з ними богом; також віра в пришествя месії (спасителя), кінець світу, воскресіння,

Страшний суд і посмертне життя. Важливий чинник самоідентифікації євреїв, що допоміг їм протистояти асиміляційним тенденціям у діаспорі впродовж майже 2 тис. років.

Юрисдикція — підсудність; право здійснювати правосуддя, вирішувати правові питання.

Юриспруденція — сукупність правових наук, правознавство; визначення, присутнє у назвах напрямків теорії права.

Я

Ядерна зброя — зброя масового враження, виготовлена з використанням ядерної енергії. Має такі вражаючі смертельні чинники: ударну хвилю, світлове випромінювання, проникаючу радіацію, радіоактивне зараження, електромагнітний імпульс. Її застосування — катастрофа для всього людства.

Язичництво (поганство) — погляд на світ та поведінка людей на основі віри в існування багатьох богів (багатобожжя). Система первісних дохристиянських релігійних вірувань, поглядів і обрядів.

Якість життя — ступінь задоволення матеріальних і нематеріальних потреб індивідуумів, родин та спільнот. Якість життя визначається об'єктивними показниками (кількісними та якісними, матеріальними та вартісними), тривалістю життя, рівнем бідності, рівнем злочинності, рівнем доходів, рівнем освіченості, а також суб'єктивними: мірою задоволеності умовами життя та різними його аспектами (рівень щастя, наявність психічних стресів, сенс життя).

Ялтинська конференція (Кримська) 4–11 лютого 1945 р. — друга (після Тегеранської) конференція керівників США (Д. Рузвельт), СРСР (Й. Сталін), Великобританії (В. Черчилль) під час Другої світової війни. Основні питання конференції: 1) вступ СРСР у війну з Японією; 2) доля Німеччини; 3) становище країн Центральної та Східної Європи (зокрема кордонів Польщі); 4) скликання конференції щодо утворення ООН. Конференція здійснила неформальний поділ сфер впливу в Європі між СРСР і Заходом, що існували до змін 1989–1991 рр.

Яничари — у султанській Туреччині — солдат армії, створеної з військовополонених, зокрема християн, яких обертали в іншу віру.

Японське “економічне диво” (1955–1973 рр.) — бурхливе економічне піднесення, зумовлене такими чинниками: 1) перехід на інтенсивний розвиток господарства й масове оновлення основного капіталу; 2) розширення внутрішнього ринку внаслідок аграрної реформи; 3) колосальна економія коштів на розвиток власних науково-дослідних робіт завдяки вигідній закупівлі в США та в Західній Європі патентів та ліцензій на впровадження наукових відкриттів; 4) зниження цін на світових ринках сировини та палива; 5) дешева робоча сила, працелюбність та старанність японців; 6) обмеженість військових витрат; 7) висока ефективність державного регулювання економіки; 8) американські кредити. Автор японських реформ Сабура Окіта.

Ясир, ясирник — бранці, взяті в неволю протягом 15–60-х років XVIII ст. турецько-татарськими нападниками в українських, російських і польських землях: літні люди, молодь, діти. Частина бранців продавали в рабство на ринках Кафи (Феодосії) у східні країни. Певна кількість невільників залишалася в Криму для роботи на галерах, у копальнях та маєтках.

Частина II

Персоналії

А

Агапій (Агапіт) Печерський — (?–1095) чернець Києво-Печерського монастиря, відомий як цілитель тяжких захворювань. Лікував за допомогою зілля, яке сам готував, та молитви. Був прозваний Безмідником, оскільки не брав за лікування платні. Похоронений у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври.

Аденауер Конрад (1876–1967) — німецький політик. Народився в січні 1876 р. у м. Кельн. Після закінчення університету Аденауер приєднався до католицької партії Центру, оскільки виріс у релігійному середовищі. 1912 року його обрали першим помічником обербургомистра Кельна, а в листопаді 1917 р. він став мером Кельна, активно включився у політичну діяльність. У березні 1933 р. Аденауера позбавлено всіх посад і привілеїв, але концтабору, куди потрапили більшість членів партії Центру, йому вдалося уникнути. В 1935 р. гестапо відмовило Аденауеру в праві на проживання в Кельні через його ненадійність, тому він оселився на віллі Ренсдорфа, де й пережив війну. У 1945–1948 рр. Аденауер займався політичною діяльністю, дістаючи беззастережну підтримку американської влади. Перемігши на виборах канцлера у вересні 1949 р. у віці 73 роки, Аденауер обіймав посаду глави уряду до 1963 р. У 1951–1955 рр. одночасно був міністром закордонних справ. Перекоаний демократ, він значною мірою сприяв творенню та зміцненню демократичних інститутів ФРН як незалежної держави, пов'язаної із Заходом.

Андреотті Джуліо (нар. 1919) — італійський політик; член християнсько-демократичної партії Італії, з 1954 р. неоднора-

зово у складі уряду, зокрема в 1959–1966 рр. — міністр оборони, 1983–1989 рр. — міністр закордонних справ; 1972–1973, 1976–1979, 1989–1992 рр. — прем'єр-міністр; у 1993 р. звинувачений у корупції та зв'язках з мафією, полишив політичну діяльність.

Андрієвський Опанас Михайлович (1878–1955) — державний, політичний діяч, учений-правник України. Закінчив юридичний ліцей у Ярославлі в 1906 р. Деякий час займався науковою працею, згодом мав адвокатську практику в Києві, з часом був мировим суддею. Член Української партії соціалістів-самостійників (1917 р.). У 1918 р. входив до складу Українського Національно-Демократичного Союзу, потім до Українського Національного Союзу, один з організаторів антигетьманського повстання. З 14 листопада 1918 р. — член Директорії УНР. Наприкінці квітня 1919 р. з керівництвом УПСС підтримав спробу державного перевороту на чолі з отаманом В. Оскілкою. Після ліквідації заволодував вийшов зі складу Директорії. Емігрував до Чехословаччини, а в 30-х роках — до Австрії, де викладав в Українському Вільному Університеті, продовжував громадсько-політичну діяльність як член Всеукраїнської Національної Ради, Українського Центрального Комітету та ін. Помер в Австрії.

Андрій Боголюбський (бл. 1111–1174) — князь володимирозудальський 1157–1174 рр., син Юрія Долгорукого; в 1169 р. зруйнував Київ, вивіз із Києва ікону Пресвятої Богородиці; прагнув до зміцнення князівської влади, боровся з боярами; основоположник майбутньої Московської держави; убитий внаслідок змови, організованої боярами.

Андропов Юрій Володимирович (1914–1984) — радянський політичний та державний діяч. З 1936 р. — на комсомольській роботі, під час війни — один з організаторів партизанського руху в Карелії, з 1944 р. — на партійній роботі. У 1953–1957 рр. — посол в Угорщині, співорганізатор радянської інтервенції проти угорської революції 1956 р. З 1967–1982 рр. — голова КДБ, генерал армії. З 1982–1984 рр. — Генеральний секретар ЦК КПРС, одночасно з червня 1983 р. — Голова президії Верховної Ради СРСР.

Анна Ярославна — (бл. 1032 — після 1075) — середня дочка Ярослава Мудрого. Згадується лише в іноземних джерелах.

Друга дружина французького короля Анрі I Капета (1031–1061 рр.), з яким урочисто одружилася у Реймсі 19 травня 1051 р. Її син Філіп I — король Франції; будучи опікункою сина, підписувала багато договорів разом з ним. У 1062 р. виїшла заміж за графа Рауля де Крепі-Валуа, а після його смерті повернулася до двору сина. Після 1075 р. її доля невідома. Виявлено її поховання у церкві Вільєрського абатства поблизу м. Етамп у Франції.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) — історик, археолог, етнограф, професор, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1901 р.). Після закінчення Київського університету вчителював у гімназії і кадетському корпусі. 1863–1880 рр. — головний редактор Тимчасової комісії для розбору стародавніх актів у Києві. 1870 року отримав ступінь магістра, в 1878 р. — ступінь доктора. Цього самого року обраний професором російської історії Київського університету. 1880–1883 рр. — декан історико-філологічного факультету. З 1881 р. очолював Історичне товариство Нестора літописця. Автор ґрунтовних праць з історії України: “Київ, його доля і значення з XV до XVI ст.”, “Про походження козацтва”, “Дослідження про гайдамацтво”, багатьох археологічних розвідок, зокрема: “Древности Південно-Західного краю”, “Археологічна карта Київської губернії”, етнографічних досліджень — “Чаклунство” та ін. Брав участь у підготовці багатотомного “Архива Юго-Западной России”. Видав спільно з М. П. Драгомановим “Исторические песни малороссийского народа”.

Антонович Дмитро Володимирович (1877–1945) — історик мистецтва і театру, політичний діяч, один із засновників Революційної української партії, активний діяч Центральної Ради. Обіймав посади морського міністра і міністра мистецтва, за часів Директорії — голова Української дипломатичної місії у Римі. В 1902–1903 рр. редагував газети “Гасло” і “Селянин”, з 1905 р. — газету “Воля”. З 1912 р. викладав історію мистецтва у Київській мистецькій школі, працював у журналах “Дзвін” і “Сяйво”. В еміграції — один із фундаторів Українського вільного університету у Відні, згодом у — Празі. Деякий час ректор, професор історії мистецтва університету. Довголітній директор Музею визвольної боротьби України у Празі. У 1923–1945 рр. — голова Українського історико-філологічно-

го товариства у Празі. Автор численних наукових праць з історії мистецтва: “Українське мистецтво”, “Естетичне виховання Шевченка” та ін.

Антонов-Овсєєнко Володимир (1883–1939) — військовий та політичний діяч у 1917–1939 рр. Закінчив кадетський Воронежський корпус, Петроградське юнкерське училище, був членом РСДРП(м), а з 1917 р. — член РСДРП(б). У жовтні — листопаді 1917 р. — член бюро і секретар петроградського ВРК, член колегії наркомату військових і морських справ РНК РСФРР, командуючий військами Петроградського військового округу, з грудня 1917 р. — головнокомандуючий військами Півдня Росії. Березень — травень 1918 р. — член Народного Секретаріату та верховний головнокомандуючий військами радянської УНР так званого Союзу південних республік. У листопаді 1918 р. — червні 1919 р. — командуючий групою військ Курського напрямку Української радянської армії, Українським фронтом, член Ради оборони УСРР. Репресований 1939 р.

Апостол Данило Павлович (1654–1734) — військовий та державний діяч, гетьман Лівобережної України (1727–1934 рр.). Походив з відомого козацького роду. Займав посаду миргородського полковника, працював у полковому уряді, активний учасник Північної війни (1700–1721 рр.) спочатку на боці І. Мазепи, потім повернувся до військ Петра І. У роки правління Малоросійської колегії (1722–1727 рр.) обстоював автономні права Гетьманщини; перебуваючи влітку 1723 р. у військовому таборі на р. Коломак, передав цареві колективну чолобитну на захист козацьких прав і вольностей. У 1724–1725 рр. був ув’язнений і перебував під наглядом у Петербурзі за участь в опозиційному русі. 1 жовтня 1727 р. був обраний гетьманом Лівобережної України. У своїй діяльності керувався “Решительними пунктами” Петра І (1728 р.), які значно обмежували автономію Гетьманщини. Правив під наглядом царського міністра. За період свого перебування при владі зумів ліквідувати зловживання при користуванні земельним державним фондом (ранговими маєтностями), впорядкував місцеву адміністрацію, реформував систему судочинства, сприяв утворенню бюджету, приділяв увагу розвитку зовнішньої торгівлі.

Арафат Ясір (1929–2004) — лідер палестинського визвольного руху, один із засновників і з 1969 р. — лідер Організації

визволення Палестини (ОВП). У 1993 р. підписав ізраїльсько-палестинську угоду про поступове впровадження палестинського самоврядування. На загальних виборах обраний головою палестинської автономії 1996 року. Лауреат Нобелівської премії миру 1994 р.

Аркас Микола Миколайович (1853–1909) — історик, композитор, просвітній діяч. Народився в сім'ї адмірала Чорноморського флоту в Миколаєві. Освіту здобув в одеській гімназії та Новоросійському (Одеському) університеті. Служив у морському відомстві та губернському управлінні. Вийшовши у відставку, проживав у родовому маєтку на Херсонщині, вивчав історію України, брав активну участь у національно-культурному русі, заснував товариство “Просвіта” у Миколаєві (1907 р.). Найважливіші його твори: “Історія України-Руси” (1908 р.), опера “Катерина” (1891 р.), поема “Гетьман Пилип Орлик” (1907 р.).

Артем (Сергєєв Федір Андрійович) (1883–1921) — професійний революціонер, партійний та державний діяч. Народжений у селянській родині в Курській губернії. Активний член РСДРП(б). За пропагандистську діяльність неодноразово відбував покарання та заслання. Перебував в еміграції у Франції та Австралії. Після жовтневого перевороту повернувся на батьківщину у став активним учасником встановлення радянської влади. У 1918 р. — голова Раднаркому Донецько-Криворізької радянської республіки, у 1918–1919 рр. — заступник голови Тимчасового робітничого-селянського уряду України; обіймав також інші посади в радянському уряді та ЦК РКП(б). В 1921 р. загинув у катастрофі.

Ататюрк Мустафа Кемаль (1880–1938) — турецький державний політичний та військовий діяч, засновник і перший президент Турецької республіки. Прізвище Ататюрк (“батько турків”) отримав від Великих Національних зборів Туреччини в 1934 р. при запровадженні прізвищ. Народився в Солоніках у родині дрібного торговця лісом. 1904 року закінчив Стамбульську академію генерального штабу в чині капітана. Перебуваючи на військовій службі в Сирії (1905–1907 рр.) і Македонії (1907–1909 рр.), брав участь у младотурецькому русі, але після младотурецької революції 1908 р. відійшов від комітету “Єднання і прогрес”. У квітні 1909 р. очолив штаб “Армії дії”,

що придушила заколот Абдул-хаміда II. Брав участь в італійсько-турецькій війні (1911–1912 рр.), 2-й Балканській війні (1913 р.). У 1913–1914 рр. — військовий аташе в Болгарії. У роки Першої світової війни відіграв видатну роль в обороні Дарданелл (1915 р.); в 1916 р. отримав чин генерала і звання паші. 1919 року Кемаль очолив національно-патріотичний рух у країні, що дістав за його ім'ям назву “кемалістського”.

Б

Балабан Гедеон (до постриження Григорій; 1530–1607) — політичний та церковний діяч. З 1565 р. до 1607 р. займав посаду єпископа в різних єпархіях. В 1585 р. відкрив греко-слов'янську школу та друкарню у Львові. Один з ініціаторів православної та католицької церкви. У 1594 р. усунутий з єпископства. На Берестейському соборі православних єпископів 1596 р. виступив проти підписання унії (змінив свої попередні погляди). Після Берестейського собору — екзарх царгородського патріарха.

Бандера Степан (1909–1959) — політичний діяч, ідеолог українського національного руху. Народжений у Галичині в родині священика. З 1927 р. — член Української військової організації (УВО). З утворенням ОУН в 1929 р. у Відні стає її членом, а згодом одним із керівників. 1934 року був засуджений польським судом до смертної кари, заміненої довічним ув'язненням. У 1939 р. з початком війни був визволений. У лютому 1940 р. Бандера зі своїми однодумцями створює революційний Провід ОУН, а в 1941 р. на II Великому зборі Проводу стає його головою. Напередодні німецько-радянської війни організував похідні групи, підготував Акт 30 червня 1940 р. проголошення Української держави. За відмову скасувати його був заарештований німцями і перебував у тюрмах і концтаборах до вересня 1944 р. У 1947 р. обраний головою проводу ОУН, керував боротьбою українського національного підпілля проти радянської влади. 15 жовтня 1959 р. вбитий у Мюнхені агентом радянських спецслужб Б. Сташинським.

Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788–1850) — історик, археограф. Один з перших у Росії дослідників української історії. Народився в сім'ї історика в Москві. Закінчив Московський університет. Працюючи завідувачем канцелярії київського військового губернатора, зібрав цінні матеріали, зокрема архівні, з історії України, що стало основою для написання чотирьох томів “Истории Малой России” (1822 р.) та “Источники малороссийской истории”.

Барабаш Яків (?–1658) — кошовий отаман Запорозької Січі. В 1657 р. разом з полтавським полковником М. Пушкарем і за підтримки Москви підняв повстання проти гетьмана І. Виговського, яке зазнало поразки. Барабаша, якого Ромадановський хотів переправити в Київ під охорону В. Шереметева, було захоплено і страчено за наказом І. Виговського.

Баранович Лазар (1620–1693) — церковний та політичний і культурний діяч. Навчався в Києві, Вільно, Калусі. Викладав у Києво-Могилянській колегії, з 1650 р. її ректор. У 1657 р. висвячений на Чернігівського архієпископа. В 1674 р. заклав друкарню в Новгороді-Сіверському, перенесену в 1679 р. до Чернігова. Був прихильником Москви, але відстоював незалежність української церкви. Полемічно богословські трактати спрямовані на захист православ'я та соціальної гармонії; збірка віршів “Лютня Аполлона” із закликом слов'янських країн до спільної антитурецької боротьби.

Бачинський Лев (1872–1930) — український громадський та політичний діяч, адвокат; упродовж близько 30 років голова Української радикальної партії у Галичині, член Державної Ради Австро-Угорщини; віце-президент Української національної ради (1918 р.); автор конституційного закону про об'єднання ЗУНР та УНР, закону про земельну реформу; в 1928–1930 рр. посол до польського парламенту.

Бачинський Юліян (1870–1940) — політичний діяч, публіцист. Народився в родині греко-католицького священника. Член Української радикальної партії. У 1918 р. член Української Національної Ради в Галичині; у 1919 р. представник ЗУНР у Вашингтоні; з 1921 р. до 1929 р. жив у Німеччині, згодом у Львові. З 1932 р. жив у Києві. 1934 року заарештований і засуджений на 10-річне ув'язнення в таборах ГУЛАГу,

де й помер. Твори: “Україна уярмлена”, “Більшовицька революція і українці” та ін.

Бен Гуріон Давид (1886–1973) — ізраїльський політик; діяч сіоністського руху, один із творців держави Ізраїль і перший прем’єр у 1948–1953 рр., згодом у 1955–1963 рр. Народився у Польщі, з 1906 р. — у Палестині. Зумів мобілізувати фінансові кошти євреїв усього світу для розбудови економічних структур держави Ізраїль.

Березовський Максим Созонтович (1745–1777) — композитор і співак. Перший представник раннього класичного стилю в українській музиці, один із творців національного хорального стилю духовних співів, автор перших зразків камерно-інструментальних жанрів у вітчизняній музиці. Народився у Глухові в козацькій родині. Вчився в Київській духовній академії, де й почав писати власні твори. В 1769–1773 рр. навчався в Болонї, здобув звання академіка-композитора і став членом Болонської філармонічної академії. У Ліворно (Італія) поставив першу українську оперу — “Демофонт”. У 1775 р. повернувся до Петербурга, де внаслідок придворних інтриг та інших обставин нервово захворів і вчинив самогубство.

Беретті Вікентій Іванович (1781–1842) — російський та український архітектор-класицист, член Петербурзької академії мистецтв. У Києві спроектував головний корпус університету, Інститут шляхетних дівчат, обсерваторію.

Беретті Олександр Вікентійович (1816–1896 рр.) — син Вікентія Беретті. Український та російський будівничий, член Петербурзької академії мистецтв. У Києві спроектував: пансіон Левашової (нині Президія АНУ), I гімназію (гуманітарний корпус Київського університету ім. Т. Г. Шевченка), співавтор проекту Володимирського собору.

Беринда Памво (Павло) (1555(1560)–1632) — народжений у Прикарпатті, письменник, поет, лексикограф, педагог, графік, друкар. Працював у Струтинській та Крилоській друкарнях, архітипограф Києво-Печерської друкарні, активний діяч Львівського братства, гуртка Балабанів. Вважається одним із зачинателів шкільної драми. Автор фундаментального словника “Лексикон славеноросский альбо имен толкование” на 7 тис. слів, у перекладній частині використано тогочасну

українську літературну мову, тому до XVIII ст. використовувався як посібник для вивчення церковнослов'янської мови у школах.

Бестужев-Рюмін Михайло Павлович (1801–1826) — декабрист, підпоручик піхотного полку, один із керівників таємного Південного товариства, членом якого став у 1823 р.; разом з Муравйовим-Апостолом очолював Васильківську управу; один з керівників повстання Чернігівського полку в 1826 р. Заарештований під час повстання; засуджений до страти, повішений.

Бжезинський Збігнєв — 1928 року народження, американський політолог польського походження, професор Колумбійського університету; радник президента Дж. Картера у справах державної безпеки, розробляв теорію індустріального суспільства; від 1998 р. — почесний громадянин міста Львова.

Блюм Леон (1872–1950) — французький політичний і державний діяч, лідер французької соціалістичної партії. В 1936–1938 рр. очолив уряд Народного фронту. Напередодні Другої світової війни, хоч і підтримував багато напрямків політики “умиротворення” Німеччини, виступав проти Мюнхенського договору 1938 р. За його правління було заборонено фашистські ліги, прийнято закони про 40-годинний робочий тиждень, щорічну двотижневу оплачувану відпустку, збільшено пенсії й допомогу безробітним, підвищено закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, встановлено контроль над французьким банком і залізницями. В грудні 1946 — січні 1947 р. очолив уряд Франції. Виступав проти співпраці з комуністами. Автор “концепції гуманістичного соціалізму”.

Боголюбов Микола Миколайович (1909–1992) — математик, механік, фізик, академік АН СРСР (з 1953 р.), член багатьох іноземних академій наук і наукових товариств. З 1928 р. працював у Всеукраїнській АН (ВУАН), водночас у 1936–1950 рр. — професор, завідувач кафедри математичної фізики Київського університету, з 1949 р. — завідувач відділу математичного інституту АН СРСР, 1956–1965 рр. — завідувач лабораторії Об'єднаного інституту ядерних досліджень у Дубні, з 1965 р. — директор цього інституту, одночасно директор інституту теоретичної фізики АН УРСР. Наукова діяльність М. Боголюбова охоплює найрізноманітніші розділи математи-

чного аналізу, теорії функцій, диференціальних рівнянь, теорії коливань, теорії стійкості, статистичної фізики, квантової теорії поля та ін. Він опублікував понад 200 наукових праць. З 1932 р. М. М. Боголюбов разом з М. М. Криловим почали розробляти нову галузь математичної фізики — теорію нелінійних коливань. Розробки в цьому напрямі мали велике значення в галузі технічних застосувань. М. М. Боголюбову належить ряд визначних праць із статистичної фізики, в яких він розробив методи одержання кінетичних рівнянь на основі механіки сукупності молекул. Він розв'язав також проблему надплинності. Ряд його фундаментальних праць стосуються квантової теорії поля. Він побудував нову теорію матриць розсіювання, вперше дав чітке формулювання мікроскопічної причинності, одержав важливі результати щодо рівнянь ренормалізаційної групи в квантовій електродинаміці, вивів дисперсійні співвідношення, які мають важливе значення в теорії елементарних частинок. У 1958 р. він створив мікроскопічну теорію надпровідності й надплинності. М. М. Боголюбов створив школи нелінійної механіки і теоретичної фізики.

Богомолец Олександр Олександрович (1881–1946) — патолофізіолог, академік Всеукраїнської АН (ВУАН) з 1929 р., академік АН СРСР з 1932 р., дійсний член Академії медичних наук СРСР, президент АН УРСР (1930–1946 рр.). Закінчив медичний факультет Новоросійського університету в Одесі (1906 р.). 1906–1911 рр. — асистент, приват-доцент кафедри загальної патології цього університету. 1911–1924 рр. — професор Саратовського університету. 1925–1932 рр. — завідувач кафедри патологічної фізіології 2-го Московського університету, Медико-біологічного інституту та Інституту переливання крові. Переїхавши до Києва, О. О. Богомолец організував і очолив Інститут експериментальної біології та Інститут клінічної фізіології АН УРСР. Опублікував понад 150 наукових праць з питань ендокринології, порушення обміну речовин, імунітету та алергії, раку, патології кровообігу, патогенезу, шоку, механізму дії переливання крові, старіння організму тощо. Створив учення про фізіологічну систему сполучної тканини, до якої включив різноманітні сполучнотканинні клітини та міжклітинні утворення для підвищення функції сполучної тканини при ряді захворювань.

Богун Іван (?–1664) — козацький полководець, учасник героїчної оборони Азова від турецьких військ (1637–1642 рр.). У 1650 р. призначений вінницьким (кальницьким) полковником. Активний учасник національно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького. Відзначився в боях під Вінницею, Монастирищем, Жванцем, у Молдавських походах. У битві під Берестечком 1651 р. за відсутності Б. Хмельницького обраний наказним гетьманом і вивів козаків з оточення. В 1654 р. виступив проти союзу з російським царем, відмовився скласти йому присягу. Після смерті Б. Хмельницького підтримував політику І. Виговського, але осуджував його польську політику, тому взяв участь у повстанні 1659 р. проти І. Виговського. Противник польського панування в Україні та промосковської орієнтації. В 1662 р. ув'язнений поляками, наступного року звільнений в розрахунок на його участь у поході на Лівобережну Україну. В 1664 р. він взяв участь з П. Тетерею в цьому поході, але під час облоги Глухова запідозрений у відносинах з росіянами і гетьманським урядом І. Брюховецького. Розстріляний поляками біля Новгорода-Сіверського.

Бойчук Михайло Львович (1882–1939) — видатний український художник-монументаліст, сценограф; навчався в Кракові, Мюнхені, Парижі; працював у Львові та Києві. Один з основоположників Української академії мистецтв (1917 р.), з 1924 р. професор Київського художнього інституту; творець школи бойчукістів; репресований у 1937 р.

Бойчукісти — учні та послідовники М. Л. Бойчука: Т. Бойчук, К. Гвоздик, А. Іванова, С. Колос, О. Мизін, С. Налепінська-Бойчук, О. Рокицький, І. Падалка, В. Сідляр, О. Юнак. До них слід додати харківських та одеських монументалістів, які перебували у сфері впливу Бойчука і співпрацювали з ним. Відпрацьований бойчукістами стиль вирізнявся органічним поєднанням досвіду майстрів раннього Відродження, українського іконопису та народного мистецтва. У 30-ті роки переважну більшість цих митців, як і самого Бойчука, було репресовано за “контрреволюційний традиціоналізм” і “національну форму”, а чимало їхніх творів знищено.

Боплан Гійом Левассер (1600–1673) — військовий інженер, у 1630–1648 рр. на польській службі (керував будівництвом фортець на півдні України, учасник боїв з татарами й козаками, вивчав топографію України); автор карт України.

Борецький Йов (Іван) (?–1631) — український церковний і політичний діяч, ідеолог братського руху, письменник-полеміст; народився в Галичині. Викладав у Львівській та Київській братських школах. Митрополит Київський та Галицький; виступав проти католицизму та світської філософії; відстоював православ'я і традиційні погляди; прихильник політичної концепції єдності слов'ян; організатор місії до московського царя (1626 р.) із чолобитною про надання допомоги православному населенню України, яка була на той час відхилена.

Борис і Гліб (?–1015) — молодші сини київського князя Володимира Святославича. Борис отримав від батька Ростов, Гліб — Муром. Обидва загинули після смерті батька під час боротьби за спадщину. Вбиті за наказом старшого брата Святополка Ярополчича, прозваного Окаянним. У 1072 р. останки перенесені до Вишгорода, захоронені в Борисоглібському соборі, який для цього і був збудований. 1071 року канонізовані Православною Церквою.

Боровець Тарас (псевдонім Бульба, Чуб, Гонта; 1908–1981) — український політичний та військовий діяч. Народився на Волині. В 1930 р. заснував організацію Українського національного відродження. Кілька разів польські спецслужби заарештовували його, в 1934–1935 рр. був в'язнем Берези Каргузької. На початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр. сформував і очолив партизанські відділи Поліської Січі в м. Олевську. В лютому 1942 р. повстанські загони на чолі з Боровцем діяли в Костопільському та інших районах. У березні — квітні 1943 р. вів переговори зі штабом УПА-Північ, однак пропозицію про входження до єдиного повстанського руху відхилив. У листопаді заарештований гестапо у Варшаві й ув'язнений у концтаборі. Звільнений у вересні 1944 р. З 1948 р. жив в еміграції у Канаді. Автор спогадів “Армія без держави”.

Боровиковський Володимир Лукич (1757–1825) — український та російський живописець-портретист; член Петербурзької академії мистецтв; рання творчість пройшла в Україні (релігійні сюжети, портрет М. Лопухіної, кн. М. Репніна-Волконського), наприкінці 80-х років XVIII ст. переселений Катериною II до Петербурга, де разом із Лосенком та Левицьким заклали основи російського академічного живопису.

Брежнєв Леонід Ілліч (1906–1982) — радянський комуністичний лідер. Народився 19 грудня 1906 р. у родині робітника-металурга в с. Каменське (нині м. Дніпродзержинськ). 1927 року закінчив Курський землепорядкувально-меліоративний технікум, а в 1935 р. — Дніпродзержинський металургійний інститут, працював інженером на заводі. З 1937 р. — на керівній радянській та партійній роботі, з лютого 1939 р. — секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У. В роки війни Л. І. Брежнєв був у діючій армії. В 1943 р. йому присвоєно звання генерал-майора. 1946–1953 рр. — на партійній роботі, у 1953–1954 рр. — у званні генерал-лейтенанта на політичній роботі у Головному політуправлінні. У 1954–1956 рр. — другий, а потім перший секретар ЦК Компартії Казахстану, керував освоєнням цілинних земель. Після XX з'їзду Л. І. Брежнєв обраний секретарем ЦК КПРС, із червня 1957 р. він входить до вищого політичного керівництва — Президії ЦК КПРС, здійснює кураторство оборонної промисловості, розвитку космонавтики, ракетної техніки. У 1960–1964 рр. — Голова Президії Верховної Ради СРСР. Протягом 18 років (1964–1982 рр.) стояв на чолі КПРС і фактично був керівником держави. З 1966 р. — Генеральний секретар ЦК КПРС, з 1977 р. — Голова Президії Верховної Ради СРСР. Припинив десталінізацію в СРСР, виступав за обмежений суверенітет соціалістичних країн (доктрина Брежнєва), у 1968 р. придушив Празьку весну, в 1979 р. розпочав військову інтервенцію в Афганістан. Помер 10 листопада 1982 р.

Бріан Аристид (1862–1932) — французький політик; соціаліст, багаторазово міністр закордонних справ і прем'єр; прихильник Ліги Націй та ідеї колективної безпеки, співавтор трактатів у Локарно 1925 р. і пакту Тріана — Келлога; одержав Нобелівську премію миру 1926 р.

Бродський Олександр Ілліч (1895–1969) — фізико-хімік, академік АН УРСР. Закінчивши Московський університет, працював до 1934 р. у Дніпропетровському інституті народної освіти як асистент, доцент, професор. Водночас працював у Дніпропетровському медичному та гірничому інститутах. З 1930 р. — завідувач кафедри Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту. Працював в Інституті фізичної хімії АН УРСР з початку його заснування (1927 р.), з 1939 р. — дирек-

тор. Основні праці присвячені електрохімії, хімії ізотопів та теорії хімічної будови. В Інституті фізичної хімії він організував лабораторію ізотопів, в якій одержано важку воду (1934 р.), концентрати важкого кисню (1937 р.) і важкого азоту (1949 р.). Розробив теорію розділення ізотопів, яка знайшла застосування у виробництві важкої води, та розділення ізотопів урану. Завдяки застосуванню ізотопів для вивчення механізму хімічних реакцій одержано ряд фундаментальних результатів при дослідженні ізотопного обміну водню, кисню, з'ясуванні механізму різноманітних реакцій, при розробленні методів ізотопного аналізу свинцю та інших елементів у гірських породах з метою визначення геологічного віку. Великого значення набув метод парамагнітного електронного резонансу процесів з участю вільних радикалів, застосований О. І. Бродським для вивчення механізму старіння капрону, властивостей стабілізаторів для полімерних матеріалів тощо.

Бродські — родина підприємців та благодійників в Україні XIX ст. Батько — Ізраїль Бродський — піонер цукроваріння, запровадив нові технології виробництва та збуту цукру, жертвував значні суми грошей на єврейську народну лікарню у Києві. Сини: Лазар Б. (1848–1904 рр.) — став відомим цукрозаводчиком, Лев Б. (1852–1923 рр.) став банківським діячем. Вони розширили батькове підприємство, фінансували єврейське ремісниче училище та безкоштовну дитячу амбулаторію, будівництво Київського політехнічного інституту, Бактеріологічного інституту на Батієвій горі та протитуберкульозного санаторію, двох синагог та критого ринку на Хрещатику, матеріально допомагали жертвам погромів. Їх капітали на початку 80-х років нараховували 35–40 млн крб., в 1917 р. вони мали 17 заводів, чималу кількість пароплавів, вкладали кошти у розвиток мукомельного, пивоварного, винокурного виробництва, лісопалерову промисловість. Жовтневий переворот та громадянська війна припинили діяльність Бродських в Україні.

Брюховецький Іван (?–1668) — з 1648 р. при дворі Б. Хмельницького займався вихованням гетьманича Юрія, виконував дипломатичні доручення. З 1659 р. перебував на Запорозькій Січі, тоді ж обраний кошовим отаманом. Один з основних претендентів на гетьманство в Лівобережжі. Заручившись підтримкою Московії, скориставшись суперечностями між ко-

зацькою старшиною та сірою, зумів на “Чорній раді” 1663 р. під Ніжином одержати перемогу і стати гетьманом Лівобережної України. Підписав Батуринські (1663 р.) та Московські статті (1665 р.). Провадив промосковську політику. Бажаючи втримати владу — порвав з Московією, але повстанням, яке розпочалося 1668 року, опанувати не зумів і був розтерзаний повсталими. За наказом гетьмана П. Дорошенка його тіло було перевезено до Гадяча і там захоронено з усіма почестями в соборній церкві.

Буйко Петро Михайлович (1895–1943) — український громадський діяч, лікар, професор, партизан. З 1917 р. працював фельдшером у Києві. В 1922 р. закінчив Київський медінститут. З 1933 р. — директор Інституту охорони материнства і дитинства, з 1938 р. — професор І Київського медичного інституту. З початком радянсько-німецької війни — в радянській армії. Поранений під Уманню, потрапив у полон до фашистів. Втік. Працюючи у Фастівській лікарні, включився в партизанський рух (допомагав українській молоді уникнути вивезення до Німеччини). Згодом очолив медично-санітарну частину в партизанському загоні. Був захоплений фашистами і спалений. Герой Радянського Союзу (посмертно).

Бунін Іван Олексійович (1870–1953) — видатний російський письменник, народився у збіднілій дворянській родині. Вороже зустрівши події жовтня 1917 р., Бунін у 1920 р. емігрував до Франції. Тут він звернувся до інтимних ліричних споминів молодості. Роман “Життя Арсенєва” ніби замкнув цикл художніх автобіографій, пов’язаних із життям російського дворянства. Одне з центральних місць у пізній творчості Буніна посідає тема фатальної любові. В еміграції Бунін створює філософсько-літературний трактат про Л. М. Толстого, написав “Спогади”. В 1933 р. І. О. Буніну присуджено Нобелівську премію. Творча спадщина Буніна має велику пізнавальну та естетичну силу. Спадкоємець традицій класичної російської літератури, він є одним з найбільших майстрів слова світової літератури.

Бущ Джордж (нар. 1924) — американський політик: 1976–1977 рр. — директор ЦРУ; 1981–1989 рр. — віце-президент; 41-й президент США. 1988–1992 рр. — республіканець. Продовжував політику свого попередника Рональда Рейгана. Зумів

досягти рівноваги між республіканцями та демократами з основних питань зовнішньої та внутрішньої політики. Планомірно виконувалися програми з боротьби з наркоманією, розвитку освіти, охорони здоров'я. Проводив активну зовнішню політику: війна в Перській затоці (операція “Буря в пустелі”). Договори СТАРТ, угода НАФТА.

В

Вавілов Микола Іванович (1887–1943) — український і російський вчений-генетик, біолог, член АН УРСР і СРСР. Засновник сучасного вчення про біологічні засади селекції, вчення про центри походження культурних рослин; обґрунтував учення про імунітет рослин. Відкрив закон гомологічності рядів у спадковій мінливості організмів. Зібрав найбільшу в світі колекцію насіння культурних рослин. Відстоював генетику, заперечуючи антинаукові постулати Т. Лисенка. Репресований і реабілітований посмертно.

Вагилевич Іван Миколайович (1811–1866) — український громадський діяч, поет, учений, письменник. Один з організаторів “Руської трійці” та упорядників “Русалки Дністрової”. Походив з родини священика. З 1829 р. навчався, працював і до кінця життя проживав у Львові. Навчався в духовній семінарії, університеті, працював у бібліотеці Оссолінських, у міському архіві. Працював над археологічними, історичними та етнографічними дослідженнями. Під час революції 1848–1849 рр. увійшов до складу Руського собору. Писав українською, польською та чеською мовами. Здійснив переклад “Повість минулих літ”, українською “Слово о полку Ігоревім”.

Валєнса Лех (1943) — польський політик, профспілковий діяч. Народився в 1943 р. у селянській родині. 1961 року закінчив професійно-технічну школу і працював електромеханіком. У 1963–1965 рр. — капрал Війська Польського. В 1966 р. почав працювати на корабельнях Гданська електриком. 1970 року увійшов до Комітету дій і очолив страйковий комітет на корабельні. За участь у робітничих заворушеннях 1970 р. був звільнений з роботи і заарештований. 1978 р. — співзасновник

Вільних профспілок Узбережжя, 1980 р. — голова міжзаводського страйкового комітету на Гданській корабельні. Один із творців та лідер нової загальнонаціональної профспілки “Солідарність” (1980 р.), до складу якої входило 10 млн чол. З 1980 р. до 1991 р. — голова президії Всепольської комісії профоб’єднання “Солідарність”. З 1989 р. — один з ініціаторів круглого столу. У грудні 1990 р. обраний президентом Республіки Польща. Після поразки на виборах 1995 р. повернувся до колишньої професії, займається громадською і літературною діяльністю. Лауреат Нобелівської премії миру 1983 р.

Василевський Олександр Михайлович (1895–1977) — радянський військовий діяч, маршал Радянського Союзу, учасник Першої та Другої світових воєн (начальник Генерального штабу, командувач 3-го Білоруського фронту); головнокомандувач радянських військ при розгромі Квантунської армії на Далекому Сході; 1949–1953 рр. — міністр збройних сил СРСР, 1953–1957 рр. — міністр оборони СРСР.

Василенко Микола Прокопович (1866–1935) — історик права, політичний і громадський діяч. Закінчив Дерптський університет (1890 р.). У 1893–1903 рр. викладав у київських гімназіях. 1903–1917 рр. — член губерньського комітету попечительства за народну тверезість, секретар статистичного комітету. Співпрацював у газеті “Киевские отклики”, присяжний повірений Одеської судової палати. 1917 р. — попечитель Київського навчального округу. 1918 р. — голова Ради міністрів гетьманського уряду, у квітні — жовтні — міністр освіти й мистецтва, ініціатор заснування Української Академії наук. 1920 року обраний академіком УАН. Він очолив Комісію для вивчення історії західноруського та українського права. У липні 1921 р. М. П. Василенка обрано президентом Всеукраїнської АН (ВУАН), але уряд не затвердив його на цій посаді. В 1923 р. М. П. Василенка репресовано, а в 1925 р., внаслідок клопотань учених, — помилувано. 1925–1929 рр. — голова Соціально-економічного відділу ВУАН. Наукові праці присвячені історії держави і права, історії України.

Василько Романович (1204–1269) — син Романа Мстиславича, батько волинського князя Володимира; брат Данила Галицького та його союзник у боротьбі з галицькими боярами, поляками, уграми. Разом з братом відновлює владу в Галицько-

Волинському князівстві. Вважався волинським князем Данило-Галицьким та главою всього об'єднаного князівства. По смерті Данила в 1264 р. Василько формально звався великим князем, але фактично княжив у Володимирі та був главою дому Романовичів.

Ватугін Микола Федорович (1901–1944) — воєначальник, генерал армії (1943 р.), Герой СРСР (1965 р. — посмертно). Учасник громадянської війни. Закінчив Військову академію ім. Фрунзе, Військову академію Генштабу. У 30-ті роки начальник штабу Київського військового особливого округу, заступник Генерального штабу армії СРСР. У роки Великої Вітчизняної війни начальник штабів Північно-Західного фронту, Південно-Західного та Брянського фронтів; командувач військ фронтів Воронежського (липень — жовтень 1942 р. і березень — жовтень 1943 р.), Південно-Західного (жовтень 1942 р. — березень 1943 р.) і 1-го Українського (жовтень 1943 р. — березень 1944 р.). З'єднання під його керівництвом брали участь у Сталінградській і Курській битвах, керував операціями взяття Києва та Правобережної України, смертельно поранений у сутичці із загоном УПА; 15 квітня 1944 р. він помер і похований у Києві.

Ведель (Ведельський) Артемій Лук'янович (1767?–1808) — український композитор, співак, хоровий диригент; капельмейстер хору Києво-Могилянської академії (1793–1794 рр.), хору генерала А. Леванідова (1794–1796 рр.). Автор понад 20 хорових духовних концертів.

Величко Самійло Васильович (1670? — після 1728 рр.) — народжений на Полтавщині, навчався в Київській академії. Український козацький історіограф, канцелярист генерального писаря В. Кочубея, потім у Генеральній військовій канцелярії, усунутий з посади І. Мазепою 1708 року Фундаментальний тритомний твір “Сказаніє о войне козацкой з поляками”, який охоплює події з 1648 р. до 1700 р. Займався перекладами з німецької мови.

Вересай Остап (1813–1890) — кобзар. Пісні та думи від Вересая записували М. Лисенко, Ф. Колесса, М. Грінченко, І. Франко. Знайомий Т. Г. Шевченка; виступав з концертами в Петербурзі.

Вербицький Михайло (1815–1970) — український композитор, громадський діяч; автор музики до національного гімну

“Ще не вмерла України” (на слова Г. Чубинського). Навчався в Черемиській гімназії, музичній школі. Вступив до Львівської духовної семінарії. Створив перший посібник з теорії музики на Галичині. В 1850 р. стає священиком. Одним з перших українських композиторів звернувся до спадщини Т. Г. Шевченка, поклавши на музику “Заповіт”. Автор 12 оркестрових творів і рапсодій, Служби Божої, пісні на слова Ю. Федьковича, музики до драматичних творів.

Вернадський Володимир Іванович (1863–1945) — геохімік, мінералог, академік Петербурзької (Російської) академії наук (з 1909 р.), академік Української Академії наук (з 1918 р.), перший президент УАН (1918–1921 рр.). Закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету (1885 р.). У 1890–1910 рр. працював у Московському університеті, з 1898 р. — професор. 1914–1917 рр. — директор Геологічного і мінералогічного музею Петербурзької Академії наук. Член Українського наукового товариства з 1914 р. У 1917–1921 рр. працював в Україні, брав активну участь у заснуванні УАН та її установ, викладав у Таврійському університеті. 1922–1939 рр. — директор заснованого ним Радієвого інституту АН СРСР. Засновник комісій з вивчення виробничих сил Росії та України та багатьох інших наукових установ. Досліджував геохімічні закономірності будови та складу Землі, хімічний склад земної кори, гідросфери, атмосфери, міграцію хімічних елементів у земній корі, роль і значення радіоактивних елементів в її еволюції. Його ідеї про роль живої речовини у житті земної кори стали фундаментом створеної ним науки — біогеохімії. Обґрунтував концепцію ноосфери. Фундатор наукової школи геохіміків. Член багатьох іноземних академій і наукових товариств.

Виговський Іван (?–1664) — діяч українського козацтва. Походив зі старовинного українського шляхетського православної роду. Закінчив Києво-Могилянську колегію. При Б. Хмельницькому був головним писарем Війська Запорозького. Після смерті Б. Хмельницького обраний наказним гетьманом при Ю. Хмельницькому, згодом одержує гетьманську булаву. В 1658 р. придушив промосковське повстання М. Пушкаря та Я. Барабаша. Втілював у життя антимосковську політику, розгромив російські війська під Конотопом у 1659 р.

В 1658 р. уклав угоду з Річчю Посполитою в Гадячі, яка була ратифікована польським сеймом у дуже обмеженому для України вигляді, що викликало незадоволення козацтва, які на “Чорній раді” 1659 р. усунули його від влади. Тривалий час перебував на польській службі, але 1664 року був заарештований за наказом П. Тетері, безпідставно звинувачений у зраді польського короля і розстріляний.

Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) — український політик, державний діяч, письменник. Походив з селянської сім’ї. Закінчив гімназію, навчався у Київському університеті. Був членом РУП, з 1905 р. — УСДРП. З 1903 р. — на нелегальному становищі (професійно займається партійною роботою). 1917 р. — один з організаторів УНР, співавтор її Універсалів, заступник голови ЦР, перший голова Генерального Секретаріату, генеральний секретар внутрішніх справ. Після гетьманського перевороту очолив опозиційний Український Національний Союз, один з ініціаторів та організаторів антигетьманського повстання. З листопада 1918 р. до лютого 1919 р. очолював Директорію УНР, усунутий за ліві погляди, емігрував. У 1920 р. повернувся в Україну, сподіваючись на співпрацю з більшовиками, але був розчарований “діяльністю” більшовиків і виїхав до Франції. Відійшов від політичної діяльності, присвятивши себе публіцистиці.

Вишиваний Василь (Габсбург-Лотрінген Вільгельм — 1895–1950(51?)) — австрійський та український військовий діяч, австрійський архієпископ-ерцгерцог, полковник Легіону Українських січових стрільців; онук австрійського імператора Франца-Йосифа, син престолонаступника Карла-Стефана. Закінчив Вінер-Нойштадтську військову академію 1915 року Член Австрійської народної партії, австро-угорського сенату. Учасник Першої світової війни; 1918 р. — командир Легіону Українських січових стрільців; 1919–1920 рр. — співробітник Міністерства військових справ УНР, радник з військових питань Головного отамана С. Пеглюри; 1921 року повернувся в Австрію; під час Другої світової війни учасник руху опору; в 1947 р. заарештований у Відні, таємно вивезений до СРСР; перебував у радянських концтаборах. Помер у лікарні Лук’янівської в’язниці м. Києва. Автор збірки українських поезій “Минають дні”, ряду статей в українській періодиці.

Вишневецька (Могилянка) Раїна (1589–1619) — українська православна діячка з родини молдавського правителя Єремії Могили, двоюрідна сестра київського митрополита П. Могили, мати Єремії Вишневецького, дружина київського каштеляна князя М. Вишневецького; матеріально підтримувала Православну Церкву та активних діячів православного духовенства, які виступали проти унії з Римо-Католицькою Церквою, зокрема, Ісаю Косинського.

Вишневецький Дмитро (Байда) (1516–1563) — один з перших козацьких гетьманів, нащадок Великого литовського князя Ольгерда, черкаський та канівський староста. Організатор боротьби з турками і татарами. Побудував на острові Мала Хортиця в 1556 р. замок, який став прототипом Запорозької Січі. У 1558–1561 рр. був на службі в московського царя Івана Грозного, з якої повертається в 1561 р. У 1563 р. в боротьбі за молдавський престол зазнав невдачі, а сам гетьман потрапив у полон, відправлений до Стамбула, де і страчений за наказом Сулеймана II Кануні (Пишного).

Вишневецький Єремія (Ярема) (1612–1651) — один з наймогутніших магнатів Речі Посполитої. Походив з руського князівського роду, перейшов у католицизм в 1631 р., батько польського короля Міхала Корибути Вишневецького. Брав участь у війні з Московією, татарами і придушував козацько-селянські повстання 1637–1638 рр. Прихильник придушення Національно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького. Під час цієї війни зазнав поразок під тиском війська, очоленого М. Кривоносом, 1648 року — під Махнівкою, П'яткою, Старокостянтиновим, керував обороною Збаража (1649 р.). З цього ж року коронний гетьман.

Вишневецький Іван (між 1545–50 — між 1621–1633) — видатний письменник-полеміст. Народився у м. Судова Вишня (тепер Львівська обл.). Був високоосвіченою людиною. Навчався в рідному місті, потім — у Луцьку, в Острозі, де належав до Острозького літературно-наукового гуртка. Брав участь у діяльності Львівського братства. З кінця 1580-х років перебував на Афоні, який був центром православного чернецтва на Сході. Прийняв чернецтво й поселився в печері. Надсилав в Україну свої пристрасні послання, адресовані до кн. К. Острозького, до братств, священників та всіх українців. У 1604 р. приїжджав в

Україну, два роки жив у Львові у монастирях. 1606 року повернувся на Афон. Володів неповторним індивідуальним літописним стилем, який вирізнявся образністю, енергійністю, імпульсивністю, полемічно-викривальним запалом. До нас дійшли 16 (17) трактатів і послань, написаних між 1588 і 1616 р.

Вільсон Вудро Томас (1856–1924) — політик, державний діяч, президент США. Народився у родині пресвітеріанського пастора. Закінчив Принстонський університет (1879 р.). 1890–1902 рр. — професор права, 1902–1910 рр. — ректор Принстонського університету, 1910–1912 рр. — губернатор штату Нью-Джерсі, 1913–1921 рр. — президент США від Демократичної партії. Здобув славу прогресивного реформатора — реформував фінансову систему, був ініціатором серії законів соціального спрямування, в роки Першої світової війни порвав з ізоляціонізмом. 1917 року оголосив війну Німеччині та Австро-Угорщині. В 1918 р. висунув програму “14 пунктів”, використану на Паризькій конференції. Лауреат Нобелівської премії миру 1919 р. Після закінчення терміну президентства (1921 р.) Вільсон залишив політичну діяльність.

Вінграновський Микола Степанович (1936–2004) — український письменник-шістдесятник, сценарист, кінорежисер, актор, учень О. Довженка; у поезії — новаторська форма; збірки “На срібнім березі”; повість “Сіроманець”, кіносценарії, твори для дітей; роль Івана в однойменній кінострічці О. Довженка; Шевченківська премія 1984 р.

Вовк Федір Кіндратович (1847–1918) — етнограф, фольклорист, антрополог, археолог. Навчався в Новоросійському (Одеса) та Київському університетах. 1874–1876 рр. — помічник ревізора у Київській контрольній палаті, співробітник Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві. В 1879 р. виїхав за кордон, постійно проживав у Парижі, де займався анатомічною антропологією, порівняльною етнографією. В 1901–1905 рр. викладав антропологію, археологію й етнографію в Російській вищій школі суспільних наук у Парижі. З 1905 р. у Петербурзі читав лекції з антропології у Вищій школі П. Ф. Лесгафта, з 1907 р. — в Петербурзькому університеті. Водночас здійснював роботу з метою організації української частини Етнографічного відділу Музею етнографії Петербурзької Академії наук. 1917 року присуджено ступінь

доктора географії та антропології Петроградського університету, згодом обрано професором Київського університету. На запрошення до участі в організації УАН виїхав до Києва, але помер у дорозі. Основні праці присвячені етнографічним та антропологічним особливостям українського народу.

Войнаровський Андрій (?–1740) — український державний діяч; небіж І. Мазепи, соратник і одиодумець гетьмана та П. Орлика; здійснював дипломатичні місії до Османської імперії, Криму, західноєвропейських держав із пропозиціями про спільні військові з українською політичною еміграцією. В 1716 р. заарештований у Гамбурзі і виданий російській владі; засланий до Якутська, де й помер.

Волобуєв Михайло Симонович (1903–1972) — економіст, член КП(б)У з 1920 р. У 1928 р. опублікував статтю “До проблеми української економіки”, в якій обґрунтував ідею економічного суверенітету УСРР. Стаття була засуджена більшовицьким керівництвом як прояв націоналістичного ухилу (волобуєвщина). 1933 року заарештований і засуджений на 5 років таборів. Під час радянсько-німецької війни був радянським розвідником у німецькому тилу; після війни — на викладацькій роботі.

Володимир Всеволодович (Мономах) (1053–1125) — князь чернігівський (1078–1094 рр.), переяславський (1094–1113 рр.), Великий князь київський з 1113 р., син Всеволода Ярославича та Марії, дочки візантійського імператора Костянтина Мономаха (звідси і прізвисько); батько Мстислава Великого; ініціатор з'їзду князів у Любечі 1097 р.; організував спільні походи князів проти половців (1103, 1107, 1111 р.) і відкинув їх від кордонів Русі. Запрошений на князювання до Києва, під час повстання 1113 р. видав закони, що полегшили становище міських низів, відновив єдність держави. Автор “Повчання дітям”.

Володимир Святославич (Володимир Великий; після хрещення — Василій; рік народження невідомий — помер у 1015 р.) — один з найвизначніших державних діячів Київської Русі, син Святослава Ігоревича. В 969–978 рр. князував у Новгороді. З 978 р. єдиновладний правитель Русі. За його правління в загальних рисах завершилося формування Давньоруської держави: розширив територію (приєднав хорватів, дулібів, ра-

димичів), здійснив адміністративну, військову, релігійну реформи. Запровадив новий правовий кодекс — “Закон земляний”. Укріпив рубежі держави. У XIII ст. був канонізований Руською православною церквою.

Волошин Августин (1874–1945) — український культурний діяч Закарпаття, греко-католицький священник. Освіту здобув у семінарії та Вищій педагогічній школі у Будапешті. Засновник і керівник Християнської народної партії (1922–1939 рр.); посол до чехословацького парламенту (1925–1929 рр.), прем’єр-міністр Підкарпатської Русі (1939–1939 рр.), 15 березня 1939 р. обраний її президентом. Після окупації краю Угорщиною емігрував до Праги; в 1945 р. арештований радянськими спецслужбами, загинув у московській Бутирській тюрмі.

Вотчал Євген Пилипович (1864–1937) — ботанік, селекціонер, академік Всеукраїнської АН (ВУАН) (з 1921 р.). Закінчив Казанський університет (1889 р.). 1889–1892 рр. — професорський стипендіат Московського університету. Згодом працював у Московському університеті та Петровській сільськогосподарській академії. З 1898 р. — професор сільськогосподарського факультету Київського політехнічного інституту. Один з організаторів Наукового інституту селекції в Києві, де працював у 1922–1937 рр. Наукові праці присвячені вивченню руху соку в рослинах та розподілу електричного потенціалу в стовбурах дерев. Розробив оригінальну методику взяття проб соку зі стовбура в природних умовах з дотриманням асептики. Встановив залежність смоловиділення від забезпеченості дерева вологою. Обґрунтував технологію виживичування і заклав основи терпентинного виробництва. Створив оригінальну теорію виробничих властивостей цукрових буряків, обґрунтував фізіологічні основи їх селекції.

Врангель Петро Миколайович (1878–1928) — барон, російський генерал, у 1918–1919 рр. один із воєначальників А. І. Денікіна. З квітня 1920 р. — на чолі Збройних сил Півдня Росії в Криму; розбитий Червоною армією в листопаді 1920 р., емігрував.

Всеволод Ярославич (1030–1093) — четвертий син Ярослава Володимировича Мудрого, батько Володимира Мономаха; співправитель Русі разом з братами (1054–1072 рр.), у 1054 р. успішно воював з кочівниками-тюрками, а в 1068 р. був розбитий разом з братами Ізяславом та Святославом половцями на

р. Альті, князь переяславський (1054–1073 рр.), чернігівський (1073–1078 рр.), Великий князь Київський (1078–1093 рр.). Підтримував дружні стосунки з Візантією, Німеччиною, країнами Скандинавії. Знав п'ять іноземних мов, один із укладачів “Правди Ярославичів”, засновник Видубицького монастиря. Помер у Вишгороді, похований у Софійському соборі в Києві.

Г

Габер Фріц (1868–1934) — німецький хімік-неорганік і технолог, іноземний почесний член АН СРСР, один з авторів хімічної зброї, який кервав у роки Першої світової війни хімічним відділом у військовому міністерстві Німеччини. Жодні моральні принципи не зупинили цього вченого. Він виправдовувався, що газы, авіація й підводні човни стали новітнім досягненням людства у військовій справі. Удостоєний Нобелівської премії 1918 р. 1933 року емігрував з Німеччини.

Гавел Вацлав (1936) — чеський політик, драматург, есеїст. Після поразки “Празької весни” 1968 р. перебував в опозиції. 1989 р. — учасник оксамитової революції. 1989–1992 рр. — президент Чехословаччини, з 1993 р. — президент Чехії.

Галаган Григорій Павлович (1819–1888) — великий землевласник, громадський і земський діяч, меценат. Народився на Полтавщині у родовому маєтку в с. Сокиринцях. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Працював у Чернігівській палаті державного майна, член Чернігівського комітету з поліпшення побуту поміщицьких селян. Брав участь у складанні проекту скасування кріпацтва, а згодом, за розпорядженням царського уряду, впроваджував у життя положення реформи 1861 р., виступаючи при цьому з позицій демократизму. У 1881 р. як член комісії займався питаннями зниження викупних платежів. З 1882 р. — член Державної Ради. З 1865 р. плідно працював у Полтавському земстві, виявляючи ініціативу в освітніх справах. Втративши єдиного сина Павла, Григорій Павлович на його пам'ять заснував коле-

гію в Києві (1871 р.), пожертвував свій маєток у селі Дігтярі для ремісничого училища (1876 р.), завдяки йому в Прилуках відкрито чоловічу і жіночу гімназії. У 1873 р. був обраний головою Південно-західного відділу імператорського Російського географічного товариства — першої легальної організації в галузі українознавства, працював у Київській археографічній комісії.

Галечко Софія (1891(94?)–1918) — українська військова діячка; випускниця філософського факультету університету Граца (Австрія); 1914 р. — санітарка, розвідниця, стрілець, четар сотні, хорунжий УСС. Нагороджена медаллю за хоробрість. Трагічно загинула в с. Пасічна на Станіславщині.

Галуцинський Михайло (1878–1931) — український громадський і політичний діяч; 1914–1915 рр. — комендант УСС, пізніше референт УСС при вищому командуванню австрійської армії; з 1923 р. — голова “Просвіти”. 1928–1930 рр. — сенатор (від УНДО) і віце-маршалок польського сенату; з 1930 р. посол (депутат) до сейму. Автор спогадів “З Українськими Січовими Стрільцями”.

Галатовський Іоанікій (?–1688) — український церковний і культурний діяч, письменник-полеміст епохи бароко. Навчався в Києво-Могилянській колегії, з 1653 р. її ректор, архімандрит Євцького монастиря у Чернігові. Значне місце в його творчості займають полемічно-публіцистичні трактати проти католицизму, унії, магометанства, аріанства. Його твори: “Ключ разумения”, “Наука альбо способ зложення казанья”, “Небо новое”, “Скарбниця потребная”.

Ганді Індіра (1917–1984) — народилася 19 листопада 1917 р. в Аллахабаді. Початкову освіту здобула у місцевій школі, потім навчалась у Швейцарії. Після навчання у Сантінікетанському університеті поїхала до Англії, де продовжувала освіту у Сомервільському коледжі Оксфордського університету. 1938 року І. Ганді вступила до ІНК. У 1955–1959 рр. працювала в керівних органах ІНК. У 1960–1964 рр. була членом виконавчої ради ЮНЕСКО. 1964 року увійшла до складу уряду Шастрі як міністр інформації. У 1966–1977 рр. і в 1980–1984 рр. — прем’єр-міністр Індії. З 1983 р. стала головою Руху неприєднання. 31 жовтня 1984 р. вбита терористами з релігійної секти сикхів.

Ганді Мохандас Карамчанд (1869–1948) — видатний діяч національно-визвольного руху Індії, його ідеолог. Народився у гуджаратському князівстві Порбандар. Походив з касті боніа. Батько його був міністром низки князівств Катхія-вара. Ганді зростав у родині, де суворо дотримувалися релігійних звичаїв, що певним чином вплинуло на його світогляд. Отримавши в 1891 р. юридичну освіту в Англії, Ганді до 1893 р. займався адвокатською практикою, служив юрисконсультом у торговельній фірмі в Південній Африці. Тут він очолив боротьбу проти расової дискримінації та утисків індіців, організовуючи мирні маніфестації, петиції на адресу уряду. Внаслідок цього південноафриканським індіцям вдалося добитись скасування деяких дискримінаційних законів. Повернувшись до Індії (січень 1915 р.), він зближується з ІНК (до якого вступив у 1919 р.), а згодом і очолює його. Національний конгрес під його керівництвом перетворився на масову політичну організацію, а сам Ганді завоював своєю діяльністю незаперечний авторитет і широку популярність серед народу, який прозвав Ганді Махатмою — “велика душа”. Вчення Ганді (гандизм) стало програмою національно-визвольної боротьби за незалежність. Основні принципи соціально-політичного і філософсько-релігійного вчення гандизму такі: 1) досягнення незалежності Індії шляхом залучення до боротьби широких народних мас при дотриманні ними ненасильства; 2) засудження класової боротьби; 3) визнання гармонії класових інтересів і вимога вирішення всіх конфліктів шляхом арбітражу, виходячи з концепції опікування селян поміщиками, а робітників — капіталістами; 4) прагнення об’єднати в боротьбі за незалежність всіх індіців незалежно від релігій, національностей, каст і класів під керівництвом ІНК. Після завоювання Індією незалежності (1947 р.) і поділу її на дві держави (Індійський союз і Пакистан) Ганді виступав проти індо-мусульманських погромів і був убитий членом індуської шовіністичної організації.

Геббельс Йозеф (1897–1945) — один з основних військових злочинців фашистської Німеччини. Після захоплення влади фашистами в 1933 р. став імперським міністром народної освіти та пропаганди. В 1944 р. — уповноважений з тотальної військової мобілізації. Після вступу радянських військ до Берліна покінчив життя самогубством.

Герасименко Василь Пилипович (1900–1961) — військовий діяч, генерал-лейтенант Радянської армії. Народився на Черкащині. З 1918 р. у Червоній армії. В роки радянсько-німецької війни займав відповідальні посади у діючій армії. 1944–1945 рр. — командувач Київського військового округу, водночас до жовтня 1945 р. — нарком оборони УРСР. Надалі заступник командувача Прибалтійського військового округу. З 1953 р. у відставці. Похований у Києві.

Геринг Герман (1893–1946) — один з основних військових злочинців фашистської Німеччини. З 1922 р. — керівник штурмових загонів. Організатор підпалу рейхстагу в 1933 р., один з ініціаторів створення гестапо і концтаборів. Під час Другої світової війни командує авіацією. На Нюрнберзькому процесі засуджений до смертної кари, але покінчив життя самогубством.

Гермайзе Йосип Юрійович (1892–1958) — український учений-історик єврейського походження, народився в Києві в міщанській родині. Навчався в 3-й київській гімназії та Київському університеті. Член Української соціал-демократичної робітничої партії; професор Київського інституту народної освіти, з 1927 р. — керівник археографічної комісії ВУАН. 1929 року заарештований у справі “Спілки визволення України” і засуджений до п’яти років ув’язнення. З 1934 р. — у засланні. У 1937 р. отримав новий строк ув’язнення, який у 1944 р. було продовжено. Помер у таборах. Основні праці: “Рух декабристів і українство”, “Нариси з історії революційного руху в Україні”, “Коліївщина у світлі новознайдених матеріалів”.

Гесс Рудольф (1894–1987) — один з основних військових злочинців фашистської Німеччини. З 1935 р. — особистий секретар Гітлера, з 1933 р. — його заступник по партії. На Нюрнберзькому процесі винесено вирок — довічне ув’язнення.

Гімmlер Генріх (1900–1945) — один з головних військових злочинців фашистської Німеччини, організатор масового терору. З 1929 р. — керівник СС, з 1936 р. — шеф гестапо, в 1943 р. призначений міністром внутрішніх справ. У травні 1945 р. покінчив життя самогубством.

Гінденбург Пауль (1847–1934) — німецький генерал-фельдмаршал, учасник австро-пруської (1866 р.) та франко-пруської (1870–1871 рр.) воєн. Під час Першої світової війни фактично

був головнокомандувачем німецької армії. В 1918 р. — один з керівників інтервенції проти радянської Росії. З 1925 до 1933 р. Гінденбург був президентом Німеччини. В 1933 р. передав владу нацистам, доручив Гітлеру формувати уряд.

Гітлер Адольф (1889–1945) — народився 20 квітня 1889 р. в австрійському місті Браунау на кордоні з Баварією, де на митниці працював його батько — Алоїз Шікльгрубер. Прізвище Гітлер А. Шікльгрубер успадкував від румунського нафтопромисловця Гітлера, з дочкою якого він мав одружитись, отримавши при цьому великий капітал і водночас взяти прізвище тестя. Проте Софія Гітлер, так і не ставши дружиною Шікльгрубера, померла до взяття шлюбу, а нове прізвище перейшло до батька майбутнього фюрера. Одружившись із служницею родини Гітлерів Кларою Пінц (матір'ю Адольфа Гітлера), А. Шікльгрубер залишився при своїх інтересах. Гітлер не здобув якоїсь закінченої освіти. Реальне училище покинув, вступити до Вищої Академії мистецтв не зміг. З того часу і до 1913 року мешкав у Відні, перебиваючись випадковими заробітками. Саме там він познайомився з ідеями німецького націоналізму й антисемітизму і став їх прихильником. У 1913 р. переїхав до Мюнхена у Німеччину. Там у 1914 р. пішов добровольцем до німецької армії і пробув на Західному фронті до кінця війни, діставши два поранення та єфрейторські нашивки. Повернувшись 1919 року до Мюнхена, він примкнув до партії воєнних націоналістів, а пізніше став її лідером. 8–9 листопада 1923 р. разом з генералом Е. Людендорфом Гітлер здійснив спробу захопити владу в Баварії (ця спроба дістала іронічну назву “півний путч”). За це суд засудив його до п'яти років в'язниці. У грудні 1924 р. був достроково звільнений і повернувся до активної політичної діяльності. Із січня 1933 р. — рейхсканцлер Німеччини. Покінчив життя самогубством 30 квітня 1945 р. у підземному бункері імперської канцелярії.

Глушков Віктор Михайлович (1928–1982) — математик і кібернетик, академік АН УРСР (з 1961 р.) та СРСР (з 1964 р.). Закінчив Ростовський університет (1948 р.). 1948–1956 рр. — асистент, доцент, завідувач кафедри теоретичної механіки Уральського лісотехнічного інституту (Свердловськ). 1956–1957 рр. — завідувач лабораторії обчислювальної техніки Ін-

ституту математики АН УРСР. З 1957 р. — директор Обчислювального центру, з 1961 р. — Інституту кібернетики АН УРСР. Опублікував низку видатних праць у галузі вищої алгебри, після чого приступив до розробки такого питання теоретичної кібернетики, як створення теорії проектування дискретних пристроїв. Серед вагомих результатів — створення загальної теорії автоматів та дискретних перетворювачів, розробка обчислювальних машин з інтерпретацією алгоритмічних мов високого рівня. З його ім'ям пов'язане впровадження обчислювальних машин та відкриття принципово нового макроконвеєрного способу організації обчислень, розробка національної мережі обчислювальних центрів, створення засобів інтелектуалізації кібернетичних пристроїв та штучного інтелекту. Почесний член ряду іноземних академій наук.

Гнатюк Володимир Михайлович (1871–1926) — фольклорист, етнограф, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1902 р.), академік Всеукраїнської АН (ВУАН) з 1924 р. Закінчив філософський факультет Львівського університету (1898 р.). З 1898 р. — вчений секретар Наукового товариства імені Шевченка, з 1914 р. — голова Етнографічної комісії НТШ, редактор “Етнографічного збірника”, організатор, редактор “Українсько-руської видавничої спілки” у Львові (з 1898 р.), один із редакторів “Літературно-наукового вісника” (з 1899 р.). Протягом 1895–1903 рр., з метою вивчення культури і побуту українського населення, здійснив шість фольклорно-етнографічних експедицій на Закарпатську Україну, у Східну Словаччину та Південну Угорщину, зібравши величезний фольклорний та етнографічний матеріал. Найважливіші його фольклорні збірки: “Коломийки” (3 томи), “Гайки”, “Колядки і щедрівки” (2 томи), “Українські народні байки”, “Галицько-руські народні легенди” (2 томи), “Галицько-руські анекдоти”, “Народні оповідання про опришків”, “Знадоби до вивчення демонології” (3 томи) “Українська народна словесність” та ін.

Голь Шарль Анрі де (1890–1970) — один з найвизначніших політичних і державних діячів Франції, народився 22 листопада 1890 р. у м. Лілль. Його батько викладав філософію і літературу в паризькому коледжі єзуїтів. Батьки своїх п'яťох дітей виховували в дусі католицизму і патріотизму. 1901 року де Голь розпочав навчання в коледжі, а 1909 року вступив до

військового училища Сен-Сір. У званні молодшого лейтенанта закінчив Сен-Сір із відмінною атестацією. Продовжив освіту у Вищій військовій школі в Парижі. Учасник Першої світової війни, яку закінчив у званні капітана. Після завершення навчання у 1925 р. переходить на роботу до кабінету маршала Петена, 1937 року йому присвоюють звання підполковника і призначають командиром танкового полку в місті Мец. 1940 року де Голлю надають звання бригадного генерала й призначають заступником військового міністра. Того самого року він емігрував до Великої Британії, у Лондоні заснував патріотичну організацію “Вільна Франція” (з 1942 р. “Франція, що бореться”), яка приєдналася до антигітлерівської коаліції. У 1944–1946 рр. — голова тимчасового уряду Франції. З 1947 р. керував діяльністю заснованої ним політичної партії “Об’єднання французького народу” (ОФН). У 1958 р. — глава уряду Франції. 21 грудня 1958 р. обраний президентом Франції (ініціатор конституції 1958 р., що встановила п’яту республіку з сильною президентською владою). 1965 року переобраний на другій термін. Повернув Франції керівні позиції серед західноєвропейських країн, неприхильник посилення впливу США в Європі і вступу до ЄЕС Великої Британії. Після поразки на референдумі 28 квітня 1969 р. добровільно пішов у відставку. Помер 9 грудня 1970 р.

Голсуорсі Джон (1867–1933) — англійський письменник, син юриста. Закінчив Оксфордський університет. Літературну діяльність почав як неоромантик (романи “Джослін”, “Вілла Рубейн”). Пізніше у Голсуорсі виникає ідея створити цикл про долю однієї родини — Форсайтів — на тлі дуже складних суспільних і соціальних явищ того часу. Зародженням циклу стала новела “Врятування Форсайта”, за якою побачив світ роман “Власник” — реалістична картина звичаїв вікторіанського періоду історії Англії. За новелою “Останнє літо Форсайта” написано ще ряд творів, які й становлять трилогію “Сага про Форсайтів”. Хоча письменник був прихильником суспільного ладу, що існував в Англії, це не завадило йому критично ставитись до проблем англійського суспільства. Висловлював гуманістичні погляди, а в своїх критичних статтях розвивав принципи реалізму. Удостоєний Нобелівської премії 1929 р.

Голубович Всеволод Олександрович (1885–1939) — політичний і державний діяч, інженер за фахом. Член ЦК УПСР, член

ЦР і Малої ради. У Генеральному секретаріаті займав посаду секретаря торгівлі та промисловості. З 31 січня 1918 р. — голова Ради народних міністрів і міністр закордонних справ УНР. Очолив українську делегацію на мирних переговорах у Брест-Литовському. За Директорії займався журналістикою. З перемогою більшовиків як член УПСР засуджений на п'ять років таборів. 1921 року амністований. Працював інженером-будівельником. У 1931 р. звинувачений у справі так званого Українського національного центру. Помер на засланні.

Гонта Іван (?–1768) — один з керівників національно-визвольних змагань у Правобережній Україні в 1768 р. — Коліївщини. Народився на Уманщині в сім'ї кріпаків. Служив козаком, потім сотником надвірного війська у графа Ф. Потоцького в Умані. Коли гайдамаки під керівництвом М. Залізняка наблизилися до Умані, Гонта разом із загоном надвірних козаків приєднався до повстанців і допоміг взяти місто. Обраний повстанцями уманським воеводою-полковником. Захоплений у полон російськими військами і переданий полякам. Після жорстоких катувань страчений у с. Сербях поблизу Могилева.

Горбачов Михайло Сергійович (1931) — народився 2 березня 1931 р. у с. Привільне Красногвардійського р-ну Ставропольського краю в селянській родині. З 13 років періодично працював у колгоспі, з 15 — помічник комбайнера МТС. Закінчив юридичний факультет МДУ і заочним економічний факультет Ставропольського сільськогосподарського інституту. Після закінчення працював на батьківщині, у Ставропольському краї, — спочатку за юридичним фахом, але незабаром був висунутий на комсомольську, а потім — на партійну роботу. У вересні 1966 р. обирається першим секретарем Ставропольського міського партії, після цього стрімко піднімається партійними щаблями до секретаря ЦК КПРС, з 1980 р. — член Політбюро ЦК КПРС. У березні 1985 р. обраний Генеральним секретарем ЦК КПРС. Із жовтня 1988 р. — Голова Президії Верховної Ради СРСР. У березні 1990 р. обраний президентом СРСР. Припинив інтервенцію в Афганістані, нормалізував стосунки зі США, дозволив вихід з радянського блоку державам — сателітам СРСР, а також об'єднання Німеччини. Лауреат Нобелівської премії миру 1990 р. У грудні 1991 р. склав пов-

новаження президента. З 1992 р. — на пенсії, займається політичною і літературною діяльністю

Гордієнко Кость Гордійович (?–1733) — кошовий отаман Запорізької Січі (1702–1728 рр. з перервами). Народився на Полтавщині. Навчався в Києво-Могилянській академії. Проводив незалежницьку політику, виступав проти посягань московського уряду на вольності Запоріжжя. Спочатку був в опозиції до гетьмана І. Мазепи через його формально лояльну політику щодо московського уряду. В березні 1708 р., подолавши попередні суперечності між ним і гетьманом, на чолі 8-тисячного загону запорожців приєднався до війська І. Мазепи у Диканьці. За посередництва гетьмана уклав угоду зі шведським королем Карлом XII про спільну боротьбу проти Московського царства. Після поразки під Полтавою разом з Мазепою та Карлом XII відступив до Бендер. Після смерті І. Мазепи підтримав гетьмана П. Орлика, брав участь у створенні конституції 1710 р. У 1711–1728 рр. обирався кошовим отаманом Олешківської Січі. Виступав проти повернення запорожців на територію України, підвладну московському уряду. 1729 року відійшов від політичної діяльності. Доживав у Кам'янській Січі.

Гриньяр Віктор (1871–1935 рр.) — французький хімік-органік. У пошуках штучних речовин особливо плідними були дослідження магнійорганічних сполук. Використовуючи їх, можна було синтезувати велику кількість органічних речовин. За ці розробки Гриньяра було удостоєно Нобелівської премії 1912 р.

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) — історик, літературознавець, громадський та політичний діяч, академік ВУАН (з 1923 р.), академік АН СРСР (з 1929 р.). Народився в м. Холм (зараз територія Польщі). Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, згодом здобув ступінь магістра і очолив кафедру історії Львівського університету. 1897–1913 рр. — голова Наукового товариства імені Т. Шевченка, редактор його “Записок”. Один із організаторів Національно-демократичної партії Галичини. Під час російської революції 1905–1907 рр. виступив за національно-територіальну автономію України. Засновник Товариства українських поступовців (1908 р.). 1914 року його заарештовано і заслано. 1917 року

повернувся до Києва. Протягом 14 місяців очолював Центральну Раду. 29 квітня 1918 р. обраний президентом УНР. 1919 року емігрував до Австрії, де заснував Український соціологічний інститут у Відні (згодом у Празі). На початку 1924 р. повернувся до Києва, очолив науково-дослідну кафедру історії України, сформував і керував низкою академічних наукових комісій. 1931 року М. С. Грушевського знову безпідставно заарештовано, але звільнено. З того часу жив у Москві. Наукова спадщина налічує понад 1800 праць. М. С. Грушевський — автор “Історії України-Руси” у 10 томах (1898–1936 рр.), “Історії української літератури” у 5 томах (1923–1927 рр.), “Ілюстрованої історії України”, “Нарису історії українського народу”. У своїх працях він підкреслював багатомірність і багатопричинність українського історичного процесу. Характерною особливістю досліджень М. С. Грушевського і його школи істориків України був соціологічний аналіз суспільно-економічних і політичних процесів української історії з використанням порівняльно-історичного методу. Його методологія історії встановлювала єдність українського історичного процесу від князівського часу і до відновлення державності у 1917 р.

Гувер Герберт (1874–1964) — державний діяч США, великий промисловець. 1929–1933 рр. — президент США від республіканської партії. Його перебування при владі збіглося зі світовою економічною кризою, яка надзвичайно тяжко вплинула на США. Під час кризи надавав допомогу великому бізнесу, не вживав заходів для полегшення становища трудящих. Його зовнішня політика сприяла відродженню військово-промислового потенціалу Німеччини й заохочувала японську агресію на Далекому Сході.

Д

Данилевський Василь Якович (1852–1939) — фізіолог, академік ВУАН (з 1926 р.). Закінчив медичний факультет Харківського університету (1874 р.). 1883–1909 рр. та 1917–1921 рр. — професор кафедри фізіології Харківського університету, 1921–1926 рр. — професор Харківського медичного

інституту. З 1927 р. очолив Харківський органотерапевтичний інститут. Оpubлікував понад 200 праць з питань загальної та порівняльної фізіології, фізіології нервової системи, електрофізіології, ендокринології, протистології тощо. Виявив у головному мозку кіркові центри, що регулюють діяльність внутрішніх органів, вперше в Росії здійснив реєстрацію електричних явищ кори головного мозку, які відбуваються при зміні його функціонального стану. Досліджував психомоторні центри, вивчав вплив хімічних подразників на периферійну нервову систему, енергетичну цінність окремих поживних речовин і тепловий баланс цілісного тваринного організму. Йому належать також праці про явища гіпнотизму у людини і тварин, про зорові відчуття у змінному магнітному полі та ін. Досліджував питання ендокринології, розробив нову методику одержання спиртових витяжок з ендокринних органів, яка дістала широке застосування у виробництві ендокринних препаратів. Один із засновників учення про патогенних найпростіших, що локалізуються в крові й кровотворних органах птахів, риб та людини.

Ден Сяопін (1904–1997) — відомий китайський державний і партійний діяч, реформатор, народився 22 серпня 1904 р. у повіті Гуаньань провінції Сичуань. Він походив з багатой сім'ї, однак ще в юності порвав із своїм колом. У віці 16 років поїхав до Франції, де працював і навчався. У двадцять років став членом КПК. У 1926–1927 рр. навчався в СРСР. Понад 20 років служив у Червоній Армії Китаю, обіймаючи посади політкомісара у дивізіях і арміях. Учасник руху Опору проти японських загарбників. Після 1949 р. був заступником прем'єра Держради КНР. Далеко не завжди підтримував авантюрні ідеї Мао. 1966 року знятий з усіх посад і направлений працювати на тракторний завод. Повернувся до політичної діяльності в 1973 р. за допомогою Чжоу Еньлая, однак знову був репресований у 1976 р. Поновлений на всіх посадах тільки в 1977 р. після смерті Мао і викриття “банди чотирьох”. З 1978 р. став найвпливовішим політичним діячем Китаю, ініціатором і головним організатором реформ, хоча й не обіймав перших постів у КПК і державі. З листопада 1989 р. у відставці. У першій половині 90-х років продовжував залишатися ключовою постаттю китайського керівництва, хоча через вік і хвороби не так активно займався політичною діяльністю. Помер у 1997 р.

Джавахарлал Неру (1889–1964) — видатний політичний і державний діяч Індії, народився 14 листопада 1889 р. в Аллахабаді. Походив з родини кашмірських брахманів (одна з каст). Батько, Мотілал Неру, був адвокатом, значним діячем реформістського крила ІНК. Освіту отримав в Англії. У 1905–1912 рр. навчався в англійській аристократичній школі Харроу й у Кембриджському університеті. Адвокат за фахом. У 1912 р. вступив до Індійського національного конгресу. З 1916 р. бере активну участь у національно-визвольному русі Індії. В 1921 р. за антибританську агітацію вперше заарештований. Загалом у в'язницях провів 10 років. Неодноразово обирався головою партії ІНК, в 1946 р. — віце-прем'єр тимчасового уряду Індії, потім прем'єр-міністр. Один із засновників і лідерів Руху неперієднання. Помер 27 травня 1964 р. в Делі.

Джонсон Ліндон (1908–1973) — 36-й президент США (1963–1968 рр.), демократ. Упродовж своєї політичної діяльності представляв центристські кола демократичної партії США. Внутрішня політика — розбудова “держави загального благоденства”; заборона всіх видів дискримінації, в тому числі і расової. Провадив агресивну зовнішню політику (розв'язання війни у В'єтнамі, інтервенція в Домініканську Республіку в 1965 р., підтримка Ізраїлю в близькосхідній кризі 1967 р.).

Довбуш Олекса Васильович (1700–1745) — керівник руху карпатських опришків (месників) у 1730–1740-х роках. Народився в сім'ї селянина на Івано-Франківщині. Перші відомості про його боротьбу датовані 1738 р. Опорним пунктом загону О. Довбуша, що нараховував 30–50 чоловік, була Чорногора у Карпатах. Опришки діяли в Прикарпатті, Закарпатті та Буковині. Усі спроби шляхти знищити загін протягом семи років були марними. Загинув Довбуш в с. Космачі від руки зрадника С. Дзвінчука.

Довженко Олександр Петрович (1894–1956) — видатний український письменник, художник, заслужений діяч мистецтв, один з основоположників українського кіномистецтва. Народився на Чернігівщині. Закінчив Глухівський учительський інститут, навчався в комерційному інституті та Українській академії мистецтв у Києві. Удосконалював свою майстерність у художньому училищі в Берліні у професора Е. Геккеля. Зі встановленням радянської влади працював у губвідділі нар-

освіти й мистецтва в Києві, був комісаром драматичного театру ім. Т. Шевченка, перебував на дипломатичній роботі у Варшаві та Берліні. Свої перші роботи в кіномистецтві він створив, працюючи на Одеській кінофабриці (“Вася-реформатор”, “Ягідки кохання”). 1929–1941 рр. — режисер і сценарист Київської кінофабрики, з 1946 р. — кіностудії “Мосфільм”. У роки Великої Вітчизняної війни почав працювати в жанрі прози та публіцистики, зняв документальні фільми “Битва за нашу Радянську Україну”, “Перемога на Правобережній Україні”. Здобув визнання такими своїми роботами: “Арсенал”, “Земля”, “Іван”, “Поема про море”. Літературну славу приніс твір “Зачарована Десна”.

Донцов Дмитро Іванович (1883–1973) — видатний український публіцист, політичний діяч, літературний критик, ідеолог українського націоналізму. Народився в м. Мелітополі (нині Запорізька обл.). Походив з козацько-старшинського роду. Навчався в Царськосельському ліцеї, з перервами в Петербурзькому та Віденському університетах. Належав до РУП, пізніше до УСДРП. У 1913 р. на II студентському з’їзді у Львові виступив з доповіддю “Сучасне політичне положення нації і наші завдання”, в якій накреслив програму побудови Української незалежної держави. Під час Першої світової війни — перший голова СВУ, з якої вийшов у 1915 р. Проживав у Львові, де здобув ступінь доктора права. 1918 року повертається до Києва. Один із керівників Української хліборобсько-демократичної партії. За Гетьманату очолив Українське телеграфне агентство і Державне бюро преси. З 1919 р. проживає у Швейцарії, Берліні, з 1922 р. — у Львові. 1939 року заарештований та ув’язнений у польському концтаборі. З початком Другої світової війни емігрує до Європи, з 1947 р. — до Канади, де викладає українську літературу в Монреальському університеті. Упродовж своєї діяльності пройшов кілька етапів світоглядної революції (від соціалізму до його повного заперечення, від атеїзму до крайнощів клерикалізму). Завжди зберігав антиросійську позицію. Його ідейні засади, політична філософія стали основою революційно-підпільної діяльності ОУН.

Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) — історик. Навчався у Варшавському, Петербурзькому, Київському університетах, який закінчив 1909 р. Працював як журналіст у Петер-

бурзі, Києві, Катеринославі. Організатор “Просвіти” на Катеринослащині. Редактор і співробітник журналів “Дніпрові хвилі”, “Україна”, “Літературно-науковий вісник”, “Рада”, “Українская жизнь”. З 1917 р. член Центральної Ради, губернський комісар Чернігівщини, крайовий комісар Галичини і Буковини, Міністр закордонних справ Української держави. З 1919 р. — приват-доцент Кам’янець-Подільського університету. Емігрував за кордон. 1921–1951 рр. — професор Українського вільного університету. 1926–1936 рр. — професор Карлового університету в Празі. 1926–1931 рр. — директор Українського наукового інституту в Берліні. 1936–1939 рр. — професор Варшавського університету. 1945–1951 рр. — президент Української вільної академії наук. Першим з істориків дав науковий огляд історії України від найдавніших часів як процес розвитку української державності. Опублікував близько 1000 праць з історії України, історіографії, історії культури, церкви, літератури, слов’янознавства. Основні праці: “Нарис історії України” (1930, 1932 р.), “Огляд української історіографії” (1923 р.), “Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу” (1940 р.), “Слов’янський світ в його минулому й сучасному” (1922 р.), монографії про Костомарова, Куліша, Антоновича.

Дорошенко Михайло (?–1628) — гетьман реєстрового козацтва 1625–1628 рр. Соратник П. Сагайдачного, учасник Хотинської битви 1621 року. Намагався захистити козацькі вольності, захищав православ’я. Брав участь у повстанні 1625 року під проводом М. Жмайла в ранзі полковника. Того ж року обраний гетьманом. Уклав з урядовими польськими комісарами Куруківську угоду. Загинув при облозі Кафи під час чергового кримського походу.

Дорошенко Петро Дорофійович (1627–1698) — гетьман правобережної України (1665–1676 рр.). Родом з козаків Чигиринської сотні. Онук гетьмана Михайла Дорошенка. Сам П. Дорошенко замолоду брав участь у війні 1648–1654 рр. як козак та писар. Виконував важливі доручення Б. Хмельницького, вів переговори з польським сеймом та шведським урядом. Ставши прилуцьким полковником у 26 років, П. Дорошенко підтримав гетьмана І. Виговського, котрий був противником угоди з Росією. По смерті Б. Хмельницького російська дер-

жава, що мала більший економічний та військовий потенціал, почала вважати себе господарем в Україні, обмежувати її автономію. 1660 року, ставши Чигиринським полковником, Дорошенко разом з іншими козаками домагається від Москви скасування деяких статей Переяславської угоди. Того ж року він був серед тих, хто підписав Слободищенський трактат про вихід України зі складу Росії та приєднання її до Польщі. В 1663 р., за гетьмана П. Тетері, він став генеральним осавулом, у 1665 р. — полковником Черкаського полку. Пізніше, коли П. Тетеря зрікся булави, Дорошенко за сприяння татар став наказним гетьманом. На початку 1666 р. йому вручили булаву на раді в Чигирині. Ставши гетьманом, Дорошенко веде наполегливу боротьбу за возз'єднання Правобережної та Лівобережної України. Остаточно зневірившись у шляхетності намірів щодо України північних та західних сусідів — Польщі та Росії, Дорошенко вирішив шукати допомоги у турецького султана й підписав з ним 1669 року угоду, за якою Порта брала козаків під свій захист. У боротьбі проти суперників, прибічників Польщі та Росії, Дорошенко врешті став єдиним гетьманом Правобережної України під заступництвом Туреччини. Подальші його плани об'єднати обидві частини України під одним гетьманом зустріли спротив з боку І. Самойловича. Правобережна Україна тоді стала ареною кількарічної війни Польщі з султаном, які спустошили багато міст. Тривала боротьба, безнадія і безвихідь змусили Дорошенка зректися булави і здатися Самойловичу. Решту життя він провів у почесному засланні в селі Ярополчому поблизу Москви, де його й поховано. Цікава подробиця: від другого шлюбу Дорошенка в Ярополчому походила дружина О. Пушкіна, правнучка гетьмана — Наталя Гончарова.

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) — історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, публіцист і громадський діяч. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1863 р.). З 1864 р. — приват-доцент університету. 1875 року його звільнено з університету за політичну неблагонадійність. 1876 року змушений емігрувати до Швейцарії. В 1878–1882 рр. заснував у Женеві українську друкарню і видавав журнал “Громада”. Один з ініціаторів створен-

ня та ідейний керівник Русько-української радикальної партії. 1889–1895 рр. — професор університету в Софії. Виступав проти монархічного режиму в царській Росії, за розв’язання національного питання на федералістських засадах. Видав ґрунтовні праці з історії, фольклору, етнографії: “Исторические песни малорусского народа” (1874–1875 рр.), “Нові українські пісні про громадські справи” (1881 р.), “Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.” (1883–1885 рр.) та ін. Прихильник порівняльно-історичного методу в літературознавстві, прагнув обґрунтувати пріоритетність загальнолюдських та естетичних цінностей у національно-культурному розвитку. Один із перших українських професійних літературних критиків, удосконалив форми і засоби літературної критики, підніс її авторитет і дієвість.

Дрогобич Юрій (Дрогобицький Георгій, Котермак Юрій, син Доната; близько 1450–1494) — український учений XV ст., доктор філософії і медицини. Народився в м. Дрогобичі. Навчався у Краківському університеті, викладав медицину, філософію та астрономію в Булонському університеті, був ректором цього університету. Професор Краківського університету. У Римі в 1483 р. вийшла книга Дрогобича “Прогностичні судження...” — перший друкований твір українця, виданий за кордоном.

Дубчек Александр (1921–1992) — чехословацький політик, один з лідерів “Празької весни”, комуніст-реформатор, який прагнув надати соціалізові “людського обличчя”. Народився у 1921 р. в селі Угровець (Словаччина) в сім’ї стельмаха. 1925 року разом із родиною переїхав до СРСР. Його батьки разом із чехословацькими комуністами-інтернаціоналістами заснували кооператив у Киргизії. Навчався в середній школі у Фрунзе і Нижньому Новгороді. В 1938 р. повернувся до Чехословаччини, у місто Тречин. У 1938–1941 рр. працював слюсарем з ремонту автомобілів. Із 1939 р. — член КПЧ. В 1941–1944 рр. — коваль на заводі “Шкода”. Учасник Словацького національного повстання. 1949 року розпочав кар’єру партпрацівника у Словаччині, працював першим секретарем обкомів партії у Тречині, Банській Бистриці. Закінчив юридичний факультет університету ім. Каменського. В 1955–1958 рр. навчався у

ВПС при ЦК КПРС у Москві. У 1958–1960 рр. очолював обком партії у Братиславі. З 1960 р. — на керівних посадах у ЦК КПЧ. У січні 1968 р. — перший секретар ЦК КПЧ. У 1969–1970 рр. — посол ЧСРС у Туреччині. 1970 року виключений з КПЧ, працював у системі лісового господарства у Братиславі. З 1981 р. — на пенсії. У грудні 1989 р. А. Дубчека було обрано головою Федеральних зборів ЧСРС, на цій посаді він працював до 26 червня 1992 р. Загинув в автомобільній катастрофі 7 листопада 1992 р.

Е

Ейзенхауер Дуайт Девід (1890–1969) — військовий і державний діяч США, з грудня 1943 р. — командувач експедиційних військ союзників у Західній Європі. Генерал армії. 1953–1956–1961 рр. — 34-й президент США; республіканець, припинив війну в Кореї.

Ейнштейн Альберт (1879–1955) — видатний фізик, творець теорії відносності, один із творців квантової теорії та статистичної фізики. З 14 років проживав із родиною у Швейцарії. Закінчивши політехнічний інститут, працював учителем, патентознавцем і в ці роки створив теорію відносності, провів успішні дослідження у галузі статистичної фізики, броунівського руху, в теорії випромінювання. Його відкриття були визнані вченими світу й створили йому міжнародний авторитет. Він виступав проти фашизму, війни, застосування ядерної зброї. Брав участь в антивоєнній боротьбі на початку 30-х років. У 1940 р. написав лист президенту США, в якому повідомив про небезпеку появи ядерної зброї в Німеччині, чим стимулював організацію ядерних досліджень у США.

Ерхард Людвіг (1897–1977) — “творець німецького економічного дива”. Народився 4 лютого 1897 р. у дрібнобуржуазній сім’ї в м. Фюрг. У 16 років працював у нюрнберзькій фірмі збуту виробів з тканини. У роки Першої світової війни добровільно записався до армії, дослужився до чину вахмістра, був тяжко поранений. Після війни Ерхард прагнув економічної самостійності і тримався осторонь політики, шукав своє місце в

житті. Освіту одержав у Нюрнберзькій вищій школі економічних та соціальних наук і в університеті Франкфурта-на-Майні. З 1928 р. Ерхард зайнявся науковою працею — досліджував співвідношення між попитом і пропозицією. За нацистського режиму підтримував деякі методи державного регулювання гітлерівської партії, проте після війни повернувся до ліберальної економічної партії. З 1946 р. Ерхард — міністр економіки Баварії, а незабаром і ФРН.

Етилі Климент (1883–1967) — державний діяч Великої Британії, один з лідерів та ідеологів лейбористської партії. 1945–1951 рр. — прем'єр-міністр. Брав участь у роботі Потсдамської конференції 1945 р. Уряд Етилі активно реалізував план Маршалла, брав участь у створенні НАТО.

Є

Єлизавета Ярославна (?–1076) — донька великого князя київського Ярослава Мудрого. 1044 року вийшла заміж за норвезького принца Гаральда Суворого. У 1046 р. Гаральд за підтримки Я. Мудрого став норвезьким королем. Шлюб Єлизавети Ярославни зміцнив зв'язки Київської держави з Норвегією. Після загибелі Гаральда під час походу до Англії 1067 р. Єлизавета стала дружиною короля Данії Свена Естрідсена.

Єльцин Борис Миколайович (1931) — відомий російський партійний та політичний діяч, прихильник перебудови, президент Росії. Народився 1 лютого 1931 р. у с. Бутка Свердловської обл. 1955 року закінчив Уральський політехнічний інститут, де одержав фах інженера-будівельника. Тривалий час працював у різноманітних будівельних організаціях Свердловська. З 1968 р. перейшов на партійну роботу. Був завідувачем відділу, секретарем, а в 1976–1985 рр. — першим секретарем Свердловського обкому партії. З 1985 р. — в апараті ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС. У грудні того ж року обраний першим секретарем ММК КПРС. З 1986 р. — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. У 1987–1989 рр. — перший заступник голови Держбуду СРСР, міністр СРСР. У 1989 р. обраний народним депутатом СРСР. У березні 1990 р. обраний народним

депутатом Російської Федерації. На першому з'їзді народних депутатів РРФСР на альтернативній основі обраний Головою Верховної Ради РРФСР. На XXVIII з'їзді КПРС добровільно вийшов з партії. 12 червня 1991 р. обраний президентом РРФСР. Один з ініціаторів створення СНД. 3 липня 1996 р. обраний президентом РРФСР на другий період.

Срьюменко Андрій Іванович (1892–1970) — воєначальник, маршал СРСР (1955 р.), Герой СРСР (1944 р.), Герой ЧСР (1970 р.). Народився на Луганщині. Під час Великої вітчизняної війни — заступник командувача Західного, Брянського, Південно-Східного, Сталінградського, Південного, Калінінського, 1-го та 2-го Прибалтійського, 4-го Українського фронтів. Після війни командував військами кількох округів. З 1958 р. у групі генеральних інспекторів Міністерства оборони СРСР.

Сфремов Сергій Олександрович (1876–1939) — літературознавець, публіцист, академік УАН з 1919 р. Закінчив юридичний факультет Київського університету (1901 р.), працював у літературно-наукових виданнях. Один з фундаторів видавництва “Вік”, яке зробило значний внесок у пропаганду української літератури. За публіцистичні виступи проти царського уряду і діяльність у складі Української радикальної партії і Селянської спілки його кілька разів було заарештовано. Після звільнення — один з організаторів Товариства українських поступовців, яке вело боротьбу за утворення демократичної конституції й парламентської системи в умовах української автономії. З відновленням державності України в 1917 р. перебував на посаді комісара з перегляду справ охоронного відділення, голова Української партії соціалістів-федералістів, секретар Центральної Ради з національних справ. В УАН — керівник кафедри історії українського письменства (з 1921 р.) і низки наукових комісій, віце-президент ВУАН (1921–1928 рр.). У липні 1929 р. заарештований за звинуваченням у створенні націоналістичної організації — “Спілки визволення України”, засуджений на 10 років позбавлення волі. Помер у тюрмі. Наукові праці присвячено переважно історії літератури та шевченкознавству: “Тарас Шевченко” (1914 р.), “Історія українського письменства” (1911 р.), “Листування Т. Шевченка” (1928 р.).

Желев Желю (1935) — болгарський політик, народився у с. Веселіново в північно-східній Болгарії у сільській родині. Коли він був аспірантом Софійського університету, його не допустили до захисту дисертації на тему “Філософське визначення матерії та сучасне природознавство” за критику ленінського визначення матерії, переслідували, в 1964 р. виключили з БКП, заборонили жити у Софії, кілька разів його затримувала міліція. Особливої популярності у країні і за її кордоном набула його книга “Фашизм” (1982 р.), де подано структуру влади у “третьому райху”, франкістській Іспанії, фашистській Італії. У книжці проведено приховану паралель зі сталінізмом і пізнішими комуністичними режимами Східної Європи. Як політик став відомим 1989 р., заснував “Клуб підтримки гласності й перебудови в Болгарії”. 1 серпня 1990 р. Великі національні збори обрали Ж. Желева президентом Болгарії, 19 січня 1992 р. він став першим всенародно обраним президентом країни. На вибори 1996 р. свою кандидатуру не виставляв.

Живков Тодор (1911–1998) — болгарський комуністичний лідер. Народився 7 вересня 1911 р. у м. Правен неподалік Софії. Успіхами у навчанні не відзначався. Він здобув приватну середню освіту у м. Павлікен, вступив на факультет права Софійського університету, але не провчився в ньому жодного семестру. У 1936–1937 рр. служив рядовим в армії у будівельних частинах. До Комуністичної партії вступив у 1932 р., працював у типографії. У 1934–1942 рр. — на партійній роботі в Софії. З 1943 р. — один з організаторів партизанського руху Першої (Софійської) повстанської воєнно-оперативної зони. В 1954 р. обраний депутатом до Народних зборів. У 1948–1949 рр. очолював столичний міськком партії. З 1952 р. — член Політбюро ЦК БКП, 1954 року обраний першим секретарем ЦК БКП. З 1981 р. — Генеральний секретар ЦК БКП. Обіймав найважливіші державні посади — голови Ради міністрів і голови Державної ради. У листопаді 1989 р. звільнений з усіх посад. У 1992 р. Верховним судом Болгарії засуджений на 7 років за розтрату державних коштів. У 1996 р. виправданий.

Житецький Павло Гнатович (1836–1911) — вчений філолог, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1898 р.). 1864 року закінчив Київський університет. У 1864–1867 рр. викладав російську мову і літературу в Кам'янець-Подільській гімназії, з 1867 р. — у середніх навчальних закладах Києва. У 1880–1882 рр. доцент Петербурзького університету. Його висновки про походження східнослов'янських мов, про основні етапи розвитку української літературної мови, про її зв'язки з російською мовою, про український правопис та лексикографію зберігають теоретичне і практичне значення для сучасного мовознавства. Низку досліджень присвятив питанням російської мови й літератури, методиці викладання їх у школі, питанням загального мовознавства й літературознавства. Основні праці: “Опис Пересопницького рукопису XVI ст.”, “Очерк звукової історії малорусского наречія”, “До історії літературної російської мови у XVIII ст.”, “Про переклади Євангелія на малоросійську мову”, “Енеїда” Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст., “Нарис літературної історії української мови в XVII віці”.

Жук Андрій (1880–1968) — український громадсько-політичний діяч і публіцист, економіст і кооператор. Походив з Лубенщини. З 1901 р. належав до РУП, а з 1905 р. — один з лідерів УСДРП, член ЦК УСДРП, співробітник друкованих партійних органів “Гасло” та ін. Наприкінці 1907 р. змушений виїхати до Галичини. 1914–1918 рр. — один із засновників й активних діячів Союзу визволення України, Головної української ради, Загальної української ради. За існування УНР — співробітник українського посольства у Відні та радник Міністерства закордонних справ УНР. З 1930 р. жив у Львові, керував статистичними бюро Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК), редагував часописи “Хортиця” і “Крайова кооперація”. З 1940 р. проживав у Відні, після війни у Канаді.

Заболотний Данило Кирилович (1866–1929) — мікробіолог, епідеміолог, академік ВУАН з 1922 р., академік АН СРСР (з 1929 р.). Закінчив Новоросійський (1891 р.) та Київський (1894 р.) університети. В 1889–1891 рр. працював на Одеській бактеріологічній станції, де вивчав мікроби снігу, опрацював питання імунізації ховрахів проти холери тощо. В 1894–1895 рр. працював лікарем у Подільській губернії, в 1895–1897 рр. — у Київському військовому госпіталі. 1898–1928 рр. — професор Жіночого медичного інституту у Петербурзі, де організував першу в Росії кафедру бактеріології (1898 р.). Водночас у 1919–1923 рр. — ректор Одеського медичного інституту, створив першу у світі кафедру епідеміології (1920 р.). 1924–1928 рр. — професор Військово-медичної академії у Ленінграді. 1928–1929 рр. — президент ВУАН, заснував Інститут мікробіології і епідеміології в Києві. Опублікував понад 200 праць, присвячених переважно вивченню трьох інфекційних хвороб — чуми, холери й сифілісу. В 1897 р. брав участь в експедиції з вивчення чуми в Індії, Аравії. В подальші роки керував експедиціями з вивчення спалахів чуми в Монголії, Китаї, у Забайкаллі (1898 р.), в Ірані, Аравії, Месопотамії (1899 р.), в Киргизьких степах, Поволжі, Туркестані (1900–1914 рр.), Шотландії (1900 р.), Маньчжурії (1911 р.) та ін. Ретельно вивчив збудника чуми, описав форми хвороби, опрацював питання про виготовлення протичумних вакцин і сироваток, виявив природні вогнища чуми. Наслідки досліджень Д. К. Заболотного дали можливість впровадити раціональні запобіжні заходи і створити мережу протичумних закладів. Довів ефективність попередньої імунізації проти захворювання на холеру. В 1918 р. очолював боротьбу з епідемією холери в Петрограді, в 1920 р. — з висипним тифом. Простежив перебіг сифілісу, з'ясував місце перебування збудника в організмі, вивчив властивості й цикл розвитку збудника, опрацював серологічні реакції для діагностики сифілісу. Опрацював також актуальні питання газової гангрені, дифтерії, черевного та висипного тифу, дизентерії, малярії, грипу тощо. Створив велику наукову школу.

Зелінський Микола Дмитрович (1861–1953) — радянський хімік-органік, один з основоположників органічного каталізу й нафтохімії, академік АН СРСР. Створив вугільний протигаз 1915 р.

Значко-Яворський Матвій Карпович (у чернецтві — Мельхиседек; 1716–1809), український церковний діяч другої половини XVIII ст. Народився в Лубнах. Походив з козацької родини Лубенського полку. Закінчив Київську академію. 1753–1668 рр. — ігумен Мотрининського монастиря, з 1761 р. — управитель православних громад Київщини. Відстоював інтереси української православної церкви на Правобережжі. Сприяв розгортанню гайдамацького руху, підтримував зв'язки з М. Залізником. Після придушення Коліївщини усунений російським урядом від церковних справ. Деякий час був ігуменом Переяславського, а згодом Глухівського монастирів.

Золотаренко Василь Никифорович (?–1663) — ніжинський полковник (1655–1656 рр.; 1659–1663 рр.). Брат Івана Золотаренка. Походив з міщанської сім'ї м. Корсуня. У 1654–1655 рр. разом з братом брав участь у поході українських військ у Білорусію. Призначався наказним гетьманом. Деякий час підтримував гетьмана І. Виговського. У вересні 1659 р., зрадивши гетьмана, приєднався до частин промосковські налаштованої старшини, яка готувала змову проти І. Виговського. Послав доноси до Москви на наказного гетьмана Я. Сомка. Був одним з кандидатів на гетьманство на Чорній Раді 1663 р. У вересні 1663 р. страчений разом з Я. Сомком за наказом новообраного гетьмана І. Брюховецького у м. Борзні на Чернігівщині.

Золотаренко Іван Никифорович (?–1655) — український військовий діяч, корсунський (з 1652 р.) і ніжинський полковник, наказний гетьман (1654–1655 рр.). Брат В. Золотаренка і дружини Б. Хмельницького — Ганни. Брав участь у Батозькій битві 1662 р. У травні 1654 р. призначений Б. Хмельницьким Сіверським наказним гетьманом. Очолив 20-тисячну українську армію, яка воювала проти польсько-литовських військ у Білорусії. На визволених з-під польської влади білоруських землях Золотаренко за згоди і підтримки місцевого населення запроваджував козацький устрій, що призвело до конфлікту з московським командуванням. В одному з боїв під Старим Биховом Золотаренко було смертельно поранено. Похований у Корсуні.

I

Ігор (?–945) — Великий князь Київський (912–945 рр.). За свідченням літопису — нащадок Рюрика (син чи онук), фактично став засновником династії Рюриковичів. Продовжував політику свого попередника Олега, спрямовану на зміцнення Київської держави. Підкорив племена древлян, уличів та інші племена, які відокремилися від Києва на початку його князювання. За Ігоря розпочалися перші напади на Русь печенігів (915, 920 рр.), з якими було укладено мирну угоду. Очолив походи на Кавказ 914 р., 943–944 рр. У 941 р. здійснив невдалий похід на Візантію (греки використали грецький вогонь). 944 р. — II похід на Константинополь, який закінчився укладенням мирної угоди між Києвом та Візантією. Основні положення угоди: 1) не нападати на володіння Візантії у Криму (Корсунь); 2) не мати військових гарнізонів у гирлі Дніпра; 3) надавати одна одній в разі потреби військову допомогу; 4) обумовлено правила торгівлі й обміну посольствами (посли повинні були мати золоті печатки, а купці — срібні; спеціальні князівські грамоти мали повідомляти про прибуття кораблів із Києва). Загинув під час повстання древлян.

Ігор Ольгович (?–1147) — князь Новгород-Сіверський, Великий князь Київський з 1146 р. Син чернігівського князя Олега Святославича, засновника київської династії Ольговичів. Спроба Ігоря після смерті брата Всеволода утвердитися на київському престолі призвела до повстання киян, невдоволених правлінням Ольговичів. Загинув під час повстання.

Ігор Святославич (1151–1202) — Новгород-Сіверський князь (з 1178 р.) і князь Чернігівський (1198 р.). Син чернігівського князя Святослава Ольговича. У 1169 р. брав участь у поході Андрія Боголюбського на Київ. Здійснив вдалий похід проти половців. Організував спільно з братом Всеволодом, пугивльським князем Володимиром і князем Рильським Святославом Ольговичем новий похід проти половців у 1185 р. Князівські дружини зазнали поразки від половців, а сам Ігор потрапив у полон, з якого потім зумів утекти. Ці події покладені в основу сюжету “Слова о полку Ігоревім”.

Каганович Лазар Мойсейович (1893–1991) — радянський партійний і державний діяч. Народився на Київщині. За національним походженням — єврей. Працював шевцем на взуттєвих підприємствах у Києві. З 1911 р., ставши членом РСДРП(б), брав активну участь у більшовицькому русі, входив до більшовицьких керівних органів. 1925–1928 рр. — генеральний секретар ЦК КП(б)У, категоричний неприхильник українізації, виступав проти напрямків діяльності українських націонал-комуністів О. Шумського та М. Хвильового. Звинуватив О. Шумського та К. Саврича (Максимовича) в “національному ухилі”, привів до розколу, а потім і до знищення КПЗУ. Прибічник Сталіна, підтримував політику колективізації та здійснював репресивні заходи щодо селянства. З березня до грудня 1947 р. — знову перший секретар ЦК КП(б)У, продовжував традиційну репресивну політику проти інтелігенції, звинувативши її в “українському буржуазному націоналізмі”, провів чистку серед керівних українських кадрів, особисто керував боротьбою проти УПА. Відкликаний до Москви, де працював у міністерствах. У 1957 р. здійснив спробу усунути з посади першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова. За це знятий з усіх посад, а в 1962 р. виключений з КПРС, після чого реальної участі в політичному житті не брав. Помер у Москві.

Кадар Янош (1912–1989) — народився 12 травня 1912 р. у м. Рієка (Хорватія). Його справжнє ім'я — Янош Черманек (Кадар — прізвище, яке він взяв у роки роботи в підпіллі). Рано почав трудове життя — робітником. Потім — механіком точних приладів. З 16 років у робітничому русі Угорщини. У 1931 р. вступив до Комуністичної партії Угорщини (КПУ). Працював за її завданням також у молодіжних організаціях Соціал-демократичної партії. Неодноразово зазнавав арештів. У 1940–1941 рр. брав участь у відновленні розгромленої хортистами підпільної компартії, з 1943 р. — секретар ЦК КПУ. У 1946 р. — заступник Генерального секретаря партії. Входив до складу найвищого керівництва УПТ, створеної в 1948 р. У 1948–1950 рр. — міністр внутрішніх справ, потім — секретар,

завідувач відділу ЦК УПТ. Навесні 1951 р. за сфабрикованим звинуваченням засуджений до довічного ув'язнення. 1954 року реабілітований, знову на партійній роботі. У 1956 р. (липень) — член Політбюро і секретар ЦК УПТ. 31 жовтня 1956 р. став першим секретарем УСРП. 4 листопада Кадар виявив ініціативу зі створення тимчасового робітничо-селянського уряду. Главою уряду залишався до 1965 р. (з перервою у 1956–1961 рр.). До травня 1988 р. — перший (Генеральний) секретар УСРП. З травня 1988 р. — голова УСРП. У травні 1989 р. звільнений з усіх партійних і державних посад. Помер 6 липня 1989 р. у Будапешті.

Каддафі Муаммар (1942) — лівійський політик, військовий і державний діяч, керівник організації офіцерів, яка 1969 року здійснила переворот і повалила правління короля Ідріса I. У 1970–1972 рр. — прем'єр-міністр Лівії. З 1977 р. — глава держави, згодом секретар Загального Народного Конгресу Лівії. В 1979 р. офіційно зрікся всіх державних функцій, насправді здійснює диктаторську владу; підозрюється у підтримці тероризму.

Канаріс Фрідріх Вільгельм (1887–1945) — німецький адмірал, у 1935–1944 рр. — начальник військової розвідки і контррозвідки (Абверу). Страчений за участь в антигітлерівській змові.

Кандиба Олег (псевдонім О. Ольжич: 1907–1944) — відомий український поет, політичний діяч, археолог і публіцист. Син Олександра Олеся. Народився у Житомирі. Вищу освіту здобув у Карловому університеті (Прага) та літературно-історичному факультеті Українського педагогічного інституту. В 1930 р. захистив докторську дисертацію на тему “Неолітична кераміка Галичини”. Активний учасник підпілля ОУН. Після розколу ОУН — активний діяч мельниківської фракції, мельниківський провідник в окупованій Україні. 1944 року заарештований гестапо у Львові і відправлений до концтабору Заксенхаузен, де і загинув за нез'ясованих обставин.

Капніт Василь Васильович (1758–1823) — просвітитель, письменник, громадський діяч. Народився в дворянській сім'ї, що мала козацьке коріння, на Полтавщині. Був предводителем дворянства Київської губернії, генеральним суддею, директором народних училищ, маршалом дворянства Полтавської гу-

бернії. Перебуваючи на зазначених посадах, завжди відстоював інтереси українського населення. Належав до просвітницького гуртка О. Паліцина — “Попівської академії”. Виступав проти кріпацтва та посилення колонізаторської політики (“Ода на рабство”, “Ябеда”). 1787 року разом з групою аристократів-автономістів підготував проект відновлення козацьких формувань в Україні, який, незважаючи на підтримку П. Рум’янцева-Задунайського і Г. Потьомкіна, був відкинутий царським урядом. У квітні 1791 р. разом зі своїм братом Петром за дорученням українських патріотів перебував у Берліні з місією одержання допомоги українським національно-визвольним рухом у разі відкритого збройного виступу проти російського самодержавства. Підтримував тісні зв’язки з декабристами С. Муравйовим-Апостолом і П. Пестелем. Своєю діяльністю зробив вагомий внесок у розвиток української культури.

Каразін Василь Назарович (1773–1842) — український вчений, винахідник, освітній та громадський діяч. Народився в сім’ї шляхтича на Харківщині. Навчався у харківському та кременчуцькому пансіонах та Гірничому інституті в Петрограді. З ініціативи В. Каразіна в січні 1805 р. відкрито Харківський університет і створено філотехнічне товариство для поширення досягнень науки, техніки та розвитку промисловості в Україні. Неодноразово виступав проти колоніальної експлуатації України, був прихильником перебудови державного устрою Росії на засадах конституційної монархії. Він був винахідником парового опалення, сушильних апаратів, технології видобування селітри, конструктором сільськогосподарських машин. Сучасники слушно прозвали його “українським Ломоносовим” — йому належить 60 наукових праць. Відкрито висловлював свої думки, сміливо критикував політику уряду, за що був ув’язнений у Шліссельбурзькій фортеці, після звільнення жив під наглядом поліції. Помер у Миколаєві, де і похований.

Кармелюк Устим Якимович (1787–1835) — український національний герой, керівник антикріпосницького руху на Поділлі в I половині XIX ст. Народився на Поділлі в сім’ї селянина. Відданий паном у солдати в 1812 р., дезертирував і згодом очолив ватагу кріпаків-утікачів, які нападали на поміщицькі маєтки, а награбоване роздавали бідноті. У 1830–1835 рр. селянський рух охопив все Поділля та суміжні Київщину і ра-

йони Бессарабії. У повстанському русі протягом 23 років брали участь близько 20 тис. чоловік, здійснили 1 тис. нападів на поміщицькі маєтки. Чотири рази заарештовували Кармелюка, засуджували до каторжних робіт і засилали до Сибіру, але щораз повертався і знову очолював боротьбу. В жовтні 1835 р. був убитий із засідки шляхтичем. Похований в Лютичеві.

Карпенко Дмитро (псевдонім Яструб; 1907–1944) — український військовий діяч, майор УПА. Народився на Полтавщині. На початку радянсько-німецької війни — лейтенант Червоної Армії. В 1943 р. приєднався до підпільного осередку ОУН у районі Одеси. З серпня 1943 р. — рядовий стрілець у курені “Гайдамаки”, згодом політвихователь сотні “Сіроманці”. З осені очолив своїх вихованців. Вів бої з формуваннями польської Армії Крайової на Холмщині та радянськими партизанами в районі Рави Руської. Організатор міжнародних куренів УПА. Загинув у бою з відділами НКВС на Дрогобиччині. Першим із старшини УПА нагороджений Золотим Хрестом бойової заслуги першого ступеня (посмертно) постановою Української головної визвольної ради.

Кастро Рус Фідель (1926) — видатний кубинський політичний та державний діяч, кубинський революціонер і диктатор. Народився 13 серпня 1926 р. у с. Біран провінції Оріенте в родині заможного землевласника. Закінчивши католицький коледж у 1945 р., вступив до Гаванського університету на факультет права, який закінчив у 1950 р., отримавши диплом адвоката і ступінь доктора права. Активну діяльність у суспільному та політичному житті розпочав у студентські роки. 1952 року висунутий кандидатом у депутати парламенту, але вибори не відбулися через військовий заколот Ф. Батисти. Через кілька годин після перевороту Ф. Кастро звернувся до народу з маніфестом “Це не революція, а розбійний напад”, яким започаткував розробку стратегії й тактики повалення диктаторського режиму. З цією метою він створив підпільну організацію “Рух 26 липня”. Реалізував розроблений ним план штурму казарми Монкада в Сантьяго-де-Куба, але зазнав невдачі. Більшість його товаришів загинуло. На суді над учасниками штурму Ф. Кастро виголосив відому промову “Історія мене виправдає”, яка стала програмним документом подальшої боротьби. Був засуджений на 15 років тюремного ув’язнення на ост-

рові Пінос, через три роки амністований та висланий до Мексики. 2 грудня 1956 р. на шхуні “Гранма” невеликий озброєний загін під керівництвом Кастро висадився на узбережжя Куби у Східній провінції. Збройну боротьбу проти режиму Батисти Кастро продовжував до 1 січня 1959 р. — дати повалення диктатури. Ф. Кастро став прем’єр-міністром Куби. 1961 р. — один з ініціаторів створення Об’єднаної революційної організації, перетвореної в 1963 р. на Єдину партію соціалістичної революції, в 1965 р. — на Комуністичну партію, Генеральним секретарем якої він став. Відповідно до Конституції 1976 р. Ф. Кастро обраний головою Державної ради і Ради міністрів. Перетворив Кубу на тоталітарну державу, привів до господарського занепаду і політичної ізоляції.

Катерина II (1729–1796) — російська імператриця в 1762–1796 рр. Уроджена принцеса Ангальт-Цербтська м. Штеттен. 1745 р. — дружина російського імператора Петра III. Внаслідок дворського перевороту змінила його на троні в 1762 р. В Україні був взятий курс на русифікацію, остаточну ліквідацію її автономії: 1) 1764 р. — скасовано інститут гетьманства; 2) 1765 р. — реформовано специфічний територіально-адміністративний устрій українських земель; 3) 1775 р. — зруйновано Запорозьку Січ; 4) 1781 р. — ліквідовано полкову та сотенну адміністрацію Гетьманщини й запроваджено загальноросійську систему адміністративно-територіального управ-ління; 5) 1783 р. — реформовано лівобережне козацтво; 6) 1786 р. — на території України запроваджено загальноросійське військове управління; проведено секуляризацію монастирських маєтків; 7) 1783 р. — царським указом юридично оформлено кріпосне право в Лівобережній та Слобідській Україні. За наказом Катерини II були придушені Коліївщина (1768 р.), Турбаївське повстання (1789–1793 рр.) та інші селянські виступи. За її правління до Росії приєднано Крим (1783 р.) та землі Правобережної України внаслідок поділів Польщі (1772, 1793, 1795 р.).

Кваснівський Александр (1954) — видатний державний та політичний діяч Польщі, зробив кар’єру ще за часів Народної Польщі. Народився у родині медика. Закінчив університет у Гданську, отримав диплом інженера-транспортника. 1977 року вступив до ПОРП. Був редактором центральної молодіжної газети, комсомольським лідером, міністром у справах молоді та

спорту. Визнаний “Людиною року” 1993 р. Очолював Соціал-демократію Республіки Польща. 1991–1995 рр. — посол до Сейму і голова фракції Союз демократичної лівиці. З 1995 р. — президент Польщі.

Кеннеді Джон Фіцджеральд (1917–1963) — 35-й президент США у 1961–1963 рр. від демократів. Народився в 1917 р. в одній з найзаможніших і найвпливовіших родин у країні, яку охрестили “кланом Кеннеді”. В сім’ї крім Джона було ще 8 дітей, і всі сини присвятили себе політиці. В роки війни Дж. Кеннеді був командиром торпедного катера, учасником бойових дій. Нагороджений медаллю ВМС і корпусу морської піхоти. У 30 років став конгресменом, а кілька років по тому — сенатором штату Массачусетс. У 1960 р. обраний президентом США. Автор новаторських ініціатив (Корпус миру, Союз заради прогресу); рішучий у протистоянні радянській експансії, підтримував ідею змін у відносинах з СРСР (припинення гонки озброєнь, розрядка, мирне врегулювання конфліктів). Трагічно загинув 22 листопада 1963 р. внаслідок замаху.

Кириченко Олексій Іларіонович (1908–1975) — радянський партійний і державний діяч. Народився на Херсонщині. З 1930 р. — член КПРС. Закінчив Азово-Чорноморський інститут інженерів-механіків соціалістичного землеробства. Працював в апараті ЦК КП(б)У. Під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. — член Військової Ради ряду фронтів, генерал-майор. Після війни знову займає посади секретарів КП(б)У. Після усунення з посади першого секретаря Л. Мельникова у 1953 р. Кириченко став першим українцем, який очолив Компартію України. За його правління розпочався короткий період політичної “відлиги”, використання для висування національно-культурних вимог (ставилося питання про чистоту української мови, створення умов для розвитку національної науки, реабілітацію репресованих українських діячів культури та їхньої творчості, скасування цензури тощо). В 1957 р. Кириченка відкликали до Москви і призначили на посаду секретаря ЦК КПРС, з 1960 р. — перший секретар Ростовського обкому Компартії, згодом — на господарській роботі. Останні роки жив у Москві.

Кістяківський Богдан Олександрович (1869–1920) — філософ, соціолог, юрист, академік УАН з 1919 р. Навчався у Київ-

ському, Харківському, Дерптському, Берлінському, Страсбурзькому, Гейдельберзькому університетах. Член драгомановського гуртка. Разом із П. Б. Струве видавав у Штутгарті та Парижі журнали “Освобождение” (1902–1905 рр.), “Русская мысль”. Автор численних статей з розбудови правової держави. У 1909–1911 рр. приват-доцент Московського університету. В 1911–1917 рр. викладав у Демидівському ліцеї в Ярославлі філософію права і державне право. Редактор журналу “Юридический вестник”. У 1917 р. в Харківському університеті захистив докторську дисертацію “Соціальні науки і право”. 1917–1920 рр. — професор, декан правничого факультету Українського державного університету в Києві. Під час окупації Києва денікінськими військами вів переговори з його урядом у Ростові-на-Дону з метою збереження УАН. Раптово помер у квітні 1920 р. в Єкатеринограді.

Клемансо Жорж (1841–1929) — один із провідних державних і політичних діячів Франції, публіцист. За освітою лікар. Член французької Академії. У період Другої імперії брав участь у радикальному русі. На початку 80-х років Клемансо — лідер радикалів. Запропонував гучний план демократичних реформ. Був запеклим прибічником війни до рваншу з Німеччиною. За темпераментні та різкі виступи в парламенті дістав прізвисько “Тигр”. У 1902 та 1909 р. був обраний до сенату. У 1906–1909 рр. — голова Ради міністрів. З початку війни вимагав продовження її до повного розгрому Німеччини, не зважаючи на великі жертви. В 1917 р. знов стає головою Ради міністрів і водночас військовим міністром, намагається запровадити диктаторський режим у країні. Бувши головою Паризької мирної конференції 1919–1920 рр., главою французької делегації на ній, був одним із творців Версальського договору 1919 р. Домагався гегемонії Франції в Європі. Зазнавши поразки на президентських виборах 1920 р., відійшов від активного політичного життя.

Клінтон Вільям Джефферсон (1946) — американський політик. Народився у містечку Хоуп, штат Арканзас, 19 серпня 1946 р. Його мати працювала медсестрою, а батько загинув незадовго до народження сина в автомобільній катастрофі. Світ маленького Білла був обмежений овочевою крамницею діда на околиці негритянського кварталу. Під впливом вільного від

упереджень діда та внаслідок близького сусідства з чорношкірими (а за тих часів Південь жив в умовах расової сегрегації) Клінтон навчився спілкуватися з ними без усякого побоювання. І у вирішальний момент чорношкірі виборці віддали йому свої голоси. Після закінчення школи в 1964 р. обдарований юнак вступає до Джорджтаунського університету у Вашингтоні, працює помічником у відомого сенатора У. Фулбрайта. Як стипендіат фонду Рокса він протягом двох років навчався в Оксфордському університеті у Великобританії, продовжив освіту в Йельському університеті. Одержавши диплом юриста у 1976 р., став міністром юстиції штату Арканзас, а трохи пізніше — наймолодшим губернатором штату в країні. В 1992 р. на з'їзді Демократичної партії висунутий кандидатом у президенти, з 1993 р. — президент США (обирався двічі). Контролював близькосхідний мирний процес, підтримував миротворчу місію ООН у колишній Югославії.

Ковпак Сидір Артемович (1887–1967) — радянський державний діяч в Україні; під час радянсько-німецької війни — командир одного з найбільших партизанських з'єднань, генерал-майор. Здійснив п'ять рейдів у тилах (понад 10 тис. км), зокрема Карпатський рейд 1943 р., бої ковпаківців з УПА, що закінчилися відступом радянських партизанів з Галичини; 1946 року — міністр оборони УРСР; 1947 року — заступник голови ВР УРСР.

Колесса Філарет Михайлович (1871–1947) — фольклорист, музикознавець, літературознавець, композитор, академік ВУАН з 1929 р. Закінчив філософський факультет Львівського університету (1890 р.). У 1891–1892 рр. прослухав курс гармонії у Віденському університеті. 1898–1929 рр. — викладач гімназії у Львові. Водночас вивчав народну творчість, опрацьовував народні музичні твори, написав численні теоретичні дослідження з української фольклористики і літературознавства. З 1939 р. — професор Львівського університету. З 1940 р. — директор Етнографічного музею у Львові. Глибоко дослідив стиль української пісенності в історичному розвитку та її зв'язок зі словесно-поетичним та музичним змістом: “Ритміка українських народних пісень” (1907 р.), “Мелодії гаївок” (1909 р.), “Народні пісні з Південного Підкарпаття” (1923 р.), “Народні пісні з галицької Лемківщини” (1929 р.). Багато уваги приді-

ляв слов'янським взаємозв'язкам: “Карпатський цикл народних пісень, спільних українцям, словакам, чехам і полякам” (1931 р.). Заклав підвалини для вивчення зв'язків народного і професійного в літературі і мистецтві: “Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка” (1939 р.), “Народно-пісенна ритміка в поезіях І. Франка” (1941 р.). Важливе значення для розвитку українського музикознавства мали праці “До питання про український музичний стиль” (1907 р.), “Народний напрям у творчості М. Лисенка” (1913 р.), “Як розумів Микола Лисенко проблему гармонізації українських народних пісень” (1937 р.). Автор численних обробок народних пісень та оригінальних творів на слова Т. Шевченка, Ю. Федьковича та ін.

Коль Гельмут (1930) — шостий канцлер ФРН. Народився 3 квітня 1930 р. у місті Людвігсхафен у родині вихідця з селянського середовища — Ганса Коля. 1950 року вступив до університету у Франкфурті-на-Майні, де вивчав державне право і філософію. У Гейдельберзькому університеті Коль вивчав політичні науки. В 1957 р. став членом правління, а з 1966 р. — головою ХДС землі Рейнланд-Пфальц, обіймав посаду прем'єр-міністра цієї землі. За політичними переконаннями був прихильником консерватизму, прагнув підтримувати старе, наскільки це можливо, але водночас гостро відчував необхідність змін і був готовий їх здійснювати. Ставлення до соціалізму в Коля було неоднозначним: він казав, що “ворожість до соціалізму я усмоктав з молока матері”. З 1982 р. до 1998 р. — канцлер ФРН. Великий особистий внесок у підготовку та здійснення об'єднання Німеччини.

Кондратюк (Шаргей) Юрій Васильович (1897–1941) — вчений-винахідник, один з піонерів ракетної техніки й теорії космічних польотів. Навчався у Петербурзькому політехнічному інституті (1916–1918 рр.). У 1918–1921 рр. працював у Полтаві, Києві, на станції Бобринська. 1921–1925 рр. — на цукровому заводі у Малій Висці (тепер Кіровоградська область). З 1925 р. — на північному Кавказі. В 1927–1933 рр. проектує елеваторну техніку в Новосибірську. З 1933 р. — науковий керівник групи проектування та будівництва Кримської вітроелектростанції. Напередодні Великої Вітчизняної війни працював у Центроенергобуді (Москва). Розробляв основні проблеми космонавтики, космічних польотів і конструювання

міжпланетних кораблів, які виклав у праці “Тим, хто буде читати, щоб будувати” (1918–1919 рр.). У праці “Завоювання міжпланетних просторів” (1929 р.) вивів основне рівняння польоту ракети, розглянув енергетично найвигідніші траєкторії космічних польотів, виклав теорію багатоступінчастих ракет. Запропонував для ракетного палива деякі метали і неметали та їхні водневі сполуки. Розглянув проблеми створення проміжних міжпланетних баз, ідею використання гравітаційного поля небесних тіл для розв’язання цих проблем. Багато його ідей використано в практичній космонавтиці: створення космічних систем, розрахунки траєкторій польотів для висадки на місячну поверхню тощо.

Конєв Іван Степанович (1897–1973) — воєначальник, маршал Радянського Союзу, двічі Герой СРСР. Під час Великої Вітчизняної війни — командувач військ Західного, Калінінського, Північно-Західного, Степового, 1-го і 2-го Українських фронтів. Після війни на відповідальних військових посадах.

Коновалець Євген (1891–1938) — визначний український військовий і політичний діяч, член ЦК Української національно-демократичної партії, полковник Армії УНР, комендант УВО, голова Проводу українських націоналістів. Народився на Львівщині. Навчався в Академічній гімназії у Львові, потім вивчав юриспруденцію на юридичному факультеті Львівського університету. Був лідером українського студентського руху, обраний до складу головної управи Українського студентського союзу. На початку Першої світової війни був призваний до австрійської армії. В червні 1915 р. під час боїв на Маківці потрапив у російський полон. У вересні 1917 р. втік з табору до Києва, де разом з Р. Шухевичем сформував Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців, який перетворився в найбоедатнішу частину Армії УНР. Із січня 1918 р. — беззмінний командир формації Січових Стрільців. Під час антигетьманського повстання — начальник Осадного корпусу, що наступав на Київ. В Армії УНР — командир дивізії, корпусу, полковник УНР. Після саморозпуску Січових Стрільців (6 грудня 1919 р.) перебував у польському таборі для інтернованих у Луцьку. З 1922 р. — в еміграції. Ініціатор створення УВО (1921 р.) та ОУН (1929 р.). Вбитий у Роттердамі агентом НКВС.

Косів (Косов) Сильвестр (?–1657) — український культурно-освітній та церковний діяч. Походив з дрібної православної шляхти з Вітебщини. Протягом багатьох років — викладач Віденської та Львівської братської шкіл, а також Лаврської школи. В 1632 р. разом з П. Могилою брав участь в організації Київської колегії. 1634 року був висвячений на єпископа Мстиславського, могилівського та оршанського. 1647 року обраний Київським православним митрополитом. Був явним і непримиримим ворогом зближення з Московією. Відмовився скласти присягу на вірність московському царю й підпорядкувати Київську митрополію московському патріархові. Як і П. Могила, був прихильником західної орієнтації. Автор творів “Дидаскалія”, “Екзегезис”.

Косіор Станіслав Вікентійович (1889–1939) — державний та партійний діяч. Народився у м. Венгров (Польща) в сім’ї робітника. Виїхав з батьками на Донбас, закінчив початкову школу. Приєднався до РСДРП. Був один з організаторів КП(б)У. Займав керівні посади в більшовицькій партії. 1928–1938 рр. — генеральний секретар (з 1934 р. — перший) ЦК КП(б)У. Підтримував завищені плани хлібозаготівель. Безпосередній організатор і виконавець політики фізичного і духовного геноциду українського народу, що проявився в ліквідації “українізації” і здійсненні політики русифікації, організації штучного голодомору в Україні, розгортанні проти українців терору, фальсифікації численних політпроцесів та масовому винищенні національної інтелігенції. Косіор — одна з найзловісніших постатей в українській історії. 1939 року його заарештовано, звинувачено у належності до Польської військової організації і розстріляно.

Коссак Григорій (Гриць; 1882–1932) — український громадський і військовий діяч, полковник УГА. Народжений у Дрогобичі. До початку Першої світової війни працював учителем і брав участь у роботі товариства “Січових Стрільців”. 1914 року мобілізований до австрійської армії. Згодом відкликаний з армії на прохання Бойової управи УСС для формування УСС. Призначений отаманом 2-го куреня Легіону українських січових стрільців, виконував функції коменданта полку УСС, командував українських військ у Львові. Під час українсько-польської війни очолював 3-й корпус УГА, згодом тиллові

служби УГА. Жив в еміграції в Австрії та на Закарпатті. 1924 року повернувся до УСРР, викладав українознавство в школі червоних старшин у Харкові. В 1931 р. заарештований у сфабрикованій справі “Український національний центр”, розстріляний.

Коссак Зенон (1907–1939) — відомий український політичний і військовий діяч, провідний член УВО і ОУН. Народився в Дрогобичі. Вивчав юриспруденцію у Львівському університеті. Був одним з організаторів і лідерів молодіжного націоналістичного руху в Галичині. Член ОУН, був затверджений Є. Конавальцем бойовим референтом крайової екзекутиви ОУН на ЗУЗ, з 1930 р. — заступник бойового референта Р. Шухевича. В червні 1933 р. і січні 1934 р. на судових процесах у Львові засуджений на вісім років ув’язнення за належність до ОУН і співучасть в акції УВО. Після звільнення став одним з організаторів Організації національної оборони “Карпатська Січ”. Загинув у березні 1939 р. в боях проти угорських загарбників біля села Букштина (Закарпаття).

Костельник Гавриїл (1886–1948) — український священник, письменник-публіцист і філософ-богослов, дійсний член НТШ. Народився в Сербії. Вивчав теологію в Загребі і Львові, згодом навчався на філософському факультеті в університеті в Швейцарії. В 1913 р. прийняв духовний сан. Займався викладацькою діяльністю у греко-католицькій семінарії, а потім у греко-католицькій богословській академії. Редагував церковно-громадський журнал “Нива”. Виступав з критикою Берестейської унії 1596 р. і висловлювався за поневолення православного вірування в Галичині. В 40-х роках органи НКВС шляхом тиску, шантажу і погроз вимагали, щоб Костельник створив у ГКПЦ опозиційну до Риму групу священників. Його примусили очолити ініціативний комітет з об’єднання РПЦ і УГКЦ, який за директивами партії та кліру Російської православної церкви провів у Львові 8–10 березня 1946 р. Собор греко-католицької церкви. Цей псевдособор проголосив скасування Берестейської унії й об’єднання УГКЦ з РПЦ. У вересні 1948 р. був убитий у Львові. Радянські органи влади звинувачували у вбивстві членів руху Опору, однак, на думку більшості дослідників, Костельника вбили самі ж співробітники радянських спецслужб з метою нагнітання “антинаціоналістичної” істерії

та розширення заходів репресивного характеру. Автор праць “Християнство і демократизм”, “Границі демократизму”, “Психологія віри”, “Становище і походження людини” та ін.

Костомаров Микола Іванович (1817–1885) — історик, письменник. Закінчив Харківський університет (1837 р.). 1842 року підготував магістерську дисертацію “О причинах и характере унии в Западной России”, яка викликала обурення з боку церкви і була знищена. В 1844 р. здобув ступінь магістра. В 1844–1845 рр. викладав історію в гімназіях. З 1846 р. — професор кафедри російської історії Київського університету. Один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства, автор його програмних творів: “Книга бытия украинского народа” і “Правила”, де йшлося про ідеї українського національного відродження та демократії. За цю діяльність його засуджено на рік ув’язнення в Петропавлівській фортеці й заслано до Саратова. 1859–1862 рр. — професор Петербурзького університету. 1862 р. залишає працю в університеті й займається тільки науковою діяльністю. Автор великої наукової спадщини — монографій, розвідок з історії України XVI–XVIII ст.: “Богдан Хмельницький”, “Руїна”, “Мазепа”, “Мазепинці” та ін. Написані на багатому фактичному матеріалі, вони зробили значний внесок у розвиток української історичної науки. М. Костомаров — фундатор народницького напрямку в українській історіографії. Ідеї самостійності українського історичного процесу покладено також в основу його етнографічних праць. Йому належать збірки поезій, де є твори на сюжети з української історії.

Кравчук Леонід Макарович (1934) — відомий український політичний діяч, президент України (1991–1994 рр.). Народився на Рівненщині. Навчався в Рівненському кооперативному технікумі, в 1958 р. закінчив економічний факультет Київського університету. Член КПРС з 1958 р. Працював викладачем Чернівецького фінансового технікуму. Згодом лектор, завідувач відділу пропаганди і агітації. З жовтня 1989 р. — секретар ЦК КПУ з ідеології, кандидат у члени політбюро Компартії. З 1990 р. — Голова Верховної Ради України. З 1991 р. — перший всенародно обраний президент України. У жовтні 1994 р. обраний головою культурологічної організації — Всеукраїнське братство “Тарасові джерела”, з того ж року депутат Верховної Ради України. В січні 1995 р. очолив Всеукраїнське об’єднан-

ня “Порозуміння”, президент Фонду сприяння розвитку міст України.

Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) — фізіолог, сходознавець, письменник, академік УАН з 1919 р. Закінчив Лазаревський інститут східних мов у Москві (1892 р.) та історико-філологічний факультет Московського університету (1896 р.). У 1896–1898 рр. був у науковому відрядженні в Лівані та Сирії. В 1898–1918 рр. працював у Лазаревському інституті східних мов. З 1918 р. жив і працював у Києві. Був одним з організаторів УАН. 1918–1928 рр. — її незмінний секретар, голова низки комісій. З 1918 р. — професор Київського університету. Автор близько 1000 наукових праць. Йому належать ґрунтовні дослідження з семітології, історії ісламу, історії та літератури арабів, персів, турків тощо. Найважливіші з них: “Семітські мови і народи” (1903–1912 рр.), “Іслам, його виникнення і найстаріший період його історії” (1901 р.), “Історія арабів і арабської літератури, світської і духовної” (1911–1914 рр.), “Арабська література в нарисах і зразках” (1911–1912 рр.), “Історія мусульманства” (1904–1912 рр.), “Історія Персії, її літератури та дєрвішської теософії” (1903–1906 рр.), “Історія Туреччини та її літератури” (1910–1916 рр.). Майже половину наукових праць А. Ю. Кримського становлять статті зі сходознавства в російських енциклопедіях. Він є також автором “Української граматики” (1907–1908 рр.) та численних праць з історії української мови: “Філологія і погодінська гіпотеза” (1904 р.), “Давньокиївський говір” (1906 р.), “Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам’ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII ст.” тощо. Велику увагу він приділяв вивченню старої та нової української літератури, фольклору. Звинувачений в антирадянській та націоналістичній діяльності. 1941 року вивезений до Казахстану, де незабаром помер з голоду.

Крип’якевич Іван Петрович (1886–1967) — історик, академік АН УРСР (з 1958 р.). Закінчив філософський факультет Львівського університету (1908 р.), учень М. С. Грушевського. В 1909–1939 рр. працював учителем історії в середніх школах Львова, в 1911 р. захистив дисертацію на ступінь доктора. З 1911 р. член Наукового товариства імені Шевченка, з 1934 р. — редактор його “Наукових записок”. З 1940 р. —

завідувач Львівського відділу Інституту історії України. З 1944 р. — професор, декан історичного факультету Львівського університету. З 1953 р. — директор Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Автор понад 500 праць з питань суспільно-політичної історії України, української історіографії, археографії, дипломатії, сфрагістики, нумізматики, архівної справи, історичної географії.

Кубійович Володимир (1900–1985) — визначний український громадсько-політичний діяч, географ і демограф, дійсний член НТШ (з 1931 р.). Народився в м. Новому Санчі в українсько-польській родині. Навчався в Ягеллонському університеті у Кракові. Під час українсько-польської війни служив в артилерії УГА. 1928–1939 рр. — доцент Краківського університету. З 1940 р. — професор Українського вільного університету у Празі. Виступав на Міжнародних конгресах у Празі, Варшаві, Болгарії. У 1947–1962 рр. — генеральний секретар НТШ, з 1952 р. — голова Європейського відділу. Під час Другої світової війни очолював єдину визнану німецьким урядом допомогово-громадську організацію — Український Центральний Комітет. У 1943 р. брав участь в організації української дивізії “Галичина”. Автор понад 80 наукових праць. Організатор видання “Енциклопедії українознавства”. Залишив спогади “Мені 70”, “Українці в Генеральній губернії 1939–1941”. Помер у Парижі.

Кудря Іван Данилович (1918–1942) — керівник підпільної антифашистської групи в Києві під час фашистської окупації Києва. Був схоплений і замордований гестапо. Посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Кудряшов Володимир Сидорович (1909–1942) — один із керівників партійного радянського підпілля в Києві. Народився в Києві. З 1926 р. працював на Київському паровозо-вагоноремонтному заводі. З вересня 1941 р. — на підпільній партійній роботі в Києві. З весни 1942 р. — керівник штабу диверсійно-підривної роботи, керівник підпільного міськкому КП(б)У. Заарештований фашистами і закатований у гестапо. Герой Радянського Союзу (посмертно).

Куземський Михайло (1809–1879) — український церковний та політичний діяч. Народився в Галичині. Закінчив Бережанську гімназію та Львівський університет (богослов'я).

Відаючи шкільництвом, сприяв заснуванню значної кількості народних (парафіяльних) шкіл у Галичині. 1848–1849 рр. — заступник голови, 1849–1951 рр. — голова Головної руської ради (ГРР) у Львові. Один з ініціаторів заснування Галицько-Руської Матиці (був її першим головою), відкриття Народного дому у Львові. Після смерті митрополита М. Левицького управляв митрополією (1858–1860 рр.). 1859 р. — вів боротьбу з намірами урядових кіл перевести галицьке письменство на латинський алфавіт. 1861 р. — депутат Галицького крайового сейму. 1868–1871 рр. — останній холмський греко-католицький єпископ.

Кузнецов Микола Іванович (1911–1944) — партизан-розвідник загону під командуванням Д. Медведєва на Рівненщині та Львівщині під час Великої Вітчизняної війни. Здобув цінні відомості для радянського командування, особисто знищив і взяв у полон кілька гітлерівських генералів, здійснив ряд диверсій на залізничних комунікаціях. Загинув у бою із загонами УПА. Присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Бойовий шлях розкритий в мемуарах Д. Медведєва “Це було під Рівним”, та “Сильні духом”.

Кучма Леонід Данилович (1938) — відомий український політичний і державний діяч. Президент України (з 1994 р.). Народився на Чернігівщині. У 1960 р. закінчив Дніпропетровський державний університет за фахом інженер-механік. Працював старшим інженером, провідним конструктором, помічником головного конструктора КБ “Південне”. Тривалий час працював технічним керівником Байконура, секретар первинної організації КПУ в КБ “Південне”. 1986–1992 рр. — генеральний директор ракетобудівного концерну “Південний машинобудівний завод”, з жовтня 1992 р. до вересня 1993 р. — прем’єр-міністр України. З грудня 1993 р. до липня 1994 р. — президент Українського союзу промисловців та підприємців. 10 липня 1994 р. всенародним голосуванням обраний президентом України. Сприяв прийняттю Конституції України 1996 р. У листопаді 1998 р. вдруге обраний на президентський пост. Лауреат Ленінської премії СРСР та Державної премії України. Кучма Л. Д. — кандидат технічних наук, професор Дніпропетровського університету, академік Інженерної академії України.

Лазаревський Олександр Матвійович (1834–1902) — історик. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету (1858 р.). Захоплений селянською реформою 1861 р., брав участь у її здійсненні на Чернігівщині, деякий час обіймав посаду секретаря Чернігівського статистичного комітету. З 1868 р. починається його судова діяльність. З 1881 р. — член Київської судової палати. Наукову діяльність розпочав ще в студентські роки. З другої половини 60-х років починає досліджувати джерела з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст., зокрема її соціально-економічні і культурні аспекти. Вивчає питання історії селянства: “Малороссийские посполитые крестьяне: 1648–1783 г.”. Плідно працював над питаннями історії шляхетства та колонізації і землеволодіння. Опублікував фундаментальну працю “Описание Старой Малороссии”. Вивченню адміністративно-судового устрою гетьманщини присвячені його праці “Суды в Старой Малороссии”, “Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малороссийском дворянстве и статутowych судах”. Багато зроблено О. Лазаревським і в царині української археографії. За його редакцією надруковані такі важливі джерельні матеріали, як “Дневник Н. Ханенка”, “Дневник Якова Марковича”, а також матеріали родових архівів Лівобережжя.

Левитський Микола (1880–1935) — український політичний діяч. Член УЦР від УСДРП. У грудні 1917 р. — лютому 1918 р. входив до складу української делегації на мирних переговорах з представниками країн Четверного союзу у Брест-Литовському. Разом з О. Севрюком і М. Любинським підписав 9 лютого 1918 р. від імені УНР цей договір. За правління гетьмана П. Скоропадського Левитський був заступником директора відділу зовнішніх відносин у Міністерстві закордонних справ, брав участь у мирних переговорах з Радянською Росією у Києві. За Директорії УНР перебував у складі дипломатичної місії у Парижі. 1923 року повернувся в Україну. 1929 року заарештований і засланий. Помер у таборах Красноярського краю.

Левитський Микола Васильович (1859–1936) — український громадський діяч. Народжений на Черкащині. Навчався в

Московському, згодом — на юридичному факультеті Харківського університету. В 1894 р. з його ініціативи виникли перші в Україні землеробські артілі (спілки) на Херсонщині, створював промислові й торговельні спілки. В 1917–1918 рр. входив до складу УЦР. У радянський період працював у кооперативних установах України, займався педагогічною діяльністю. Помер у Києві.

Левицький Володимир Йосипович (1872–1956) — математик і фізик, педагог. Навчався у Львівському університеті. Упродовж багатьох років викладав фізику та математику в гімназіях Тернополя і Львова. В 1940–1953 рр. (з перервами) викладав математику і фізику в університеті та педагогічному інституті у Львові. З 1893 р. — дійсний член Наукового товариства імені Шевченка. Довголітній директор математично-природописно-лікарської секції і редактор її публікацій — “Збірника” (32 томи). Двічі обирався головою НТШ. Автор десятків друкованих праць переважно з теорії функцій комплексної змінної, з теоретичної фізики, а також науково-популярних і педагогічних творів, підручників фізики й алгебри для гімназій. Велике значення мали праці з української термінології математики, фізики, хімії.

Левицький Кость (1859–1941) — політичний діяч. Освіту здобув у Львівському університеті. В 1899 р. — співзасновник УНДП, згодом її голова. Обирався послом австрійського парламенту і польського Сейму. Був президентом створеної у Львові в 1914 р. Української Головної Ради і віденської закордонної Української Ради, в листопаді 1918 р. очолив перший уряд ЗУНР. За часів польської окупації Галичини був членом центрального уряду у Відні. Повернувшись до Львова, займався громадською діяльністю. Після вступу радянських військ у Галичину заарештований. Напередодні радянсько-німецької війни звільнений. У липні 1941 р. став засновником і головою Української Національної Ради у Львові. Творчий спадок: “Історія політичної думки галицьких українців”, “Історія визвольних змагань галицьких українців в часі світової війни”, “Великий зрив”.

Липинський В'ячеслав (1882–1931) — історик, соціолог, політик, ідеолог консервативно-монархічного руху. За походженням поляк, який свідомо став українським патріотом, пе-

рейшов у православ'я. Навчався в університетах Кракова і Женеви. Перші наукові праці з'явилися у виданнях НТШ у 1909 р. Під час Першої світової війни служив у російській армії. 1917 року українізував свою частину у Полтаві. Того ж року брав участь в організації Української демократичної хліборобської партії. За часів Гетьманату і УНР — посол України у Відні. В 1920 р. опублікував монографію “Україна на переломі 1657–59 рр.”. З його ініціативи створена політична організація “Український союз хліборобів-державників”. У центрі його історичних досліджень була козацька революція XVII ст. Хмельниччину він тлумачив як процес будівництва української державності. Досліджував перетворення гетьманату із суто військової установи на територіальну владу монархічного типу. Його історичні праці розпочали в українській історіографії нову “державницьку” школу. Зробив вагомий внесок у розвиток української політології та соціології.

Ллойд Джордж Девід (1863–1945) — один із найвідоміших політичних і державних діячів Великої Британії. Народився в сім'ї шкільного вчителя. В 1890 р. вперше був обраний до парламенту. Після приходу до влади лібералів Ллойд Джордж у 1905–1908 рр. — міністр торгівлі, у 1908–1915 р. — міністр фінансів. Під час Першої світової виступав за війну аж до остаточної поразки Німеччини. У 1916–1922 рр. — прем'єр-міністр. Ллойд Джордж — один з основних учасників Паризької конференції 1919–1920 рр., творець Версальської системи. До кінця життя зберіг політичний вплив у країні. Недооцінював небезпеку німецького фашизму для Великої Британії. Переконавшись у помилковості своїх оцінок, активно обстоював створення антигітлерівської коаліції. 1945 року отримав титул графа. Автор “Військових мемуарів” у шести томах, двотомника “Правда про мирні переговори”. Першокласний оратор, гнучкий політик, умів впливати на маси.

Лобода Андрій Митрофанович (1871–1931) — фольклорист, етнограф, літературознавець, академік ВУАН з 1922 р. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. З 1898 р. працював приват-доцентом, з 1900 р. — професором. У 1925–1930 рр. очолював Етнографічну комісію ВУАН. Наукову діяльність почав дослідженнями з історії серб-

ського та болгарського епосу “Банович-Страхи́ня”. Розробці проблем слов’янського епосу присвячені його праці “Білоруська народна поезія і російський билинний епос” (1895 р.), “Російський богатирський епос”, “Російські билини про сватання”. Редагував “Етнографічний вісник”. Розробляв також питання історії театру, пушкінознавства та шевченкознавства. Багато років був секретарем Історичного товариства Несторалітописця.

Луцицький Іван Васильович (1845–1918) — історик. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1866 р.). З 1870 р. — приват-доцент університету. 1871 року захистив у Казанському університеті магістерську дисертацію “Феодальна реакція у Франції XVI ст.”. 1877–1907 рр. — професор Київського університету. Багато і плідно працював в архівах Франції (1871–1876 рр.). Видатний знавець аграрних відносин у Франції XVIII ст., історії релігійних війн. З ім’ям В. Луцицького пов’язане перетворення Києва на один із центрів викладання і вивчення нової історії. Важливою віхою у вивченні історії й еволюції форм землеволодіння в Україні стали його праці “Сліди общинного землеволодіння в Малоросії”, “Сябри та сябринне землеволодіння”, збірник документів з історії землеволодіння на Лівобережній Україні (1885 р.). Як історик здобув світове визнання. Створив наукову школу. З 1907 р. — депутат Державної думи від Києва. Викладав у Петербурзькому університеті. Редактор “Киевской старины”, газет “Киевские отклики”, “Свобода и право”. Член-засновник Українського наукового товариства в Києві.

М

Мазепа Іван Степанович (1644–1709) — гетьман Лівобережної України (1687–1708 рр.). Народився в Мазепинцях на Київщині поблизу Білої Церкви, походив з українського шляхетського роду. Батько його був старшиною у Б. Хмельницького. Навчався у школі Київського братства, затим у Києво-Могилянському колегіумі та в Полоцьку у єзуїтів. Замолоду служив у короля Яна Казимира джурою. Вивчав артилерію в

Голландії, був також у Франції та Німеччині. Знав декілька мов — польську, німецьку, італійську, французьку, голландську та латинську. Після повернення з-за кордону був повіреним короля, виконував важливі дипломатичні доручення. З 1663 р. покинув королівську службу, повернувся в Україну, служив у Правобережного гетьмана П. Дорошенка, затим на Лівобережжі в І. Самойловича. З 1682 р. — генеральний осавул. 1687 року його обирали гетьманом замість І. Самойловича. Гетьманування Мазепа припадає на час активного нищення Росією автономії України, денаціоналізації освіти й науки, закриття шкіл, обмеження прав гетьмана і старшини, насаджування росіян на державні посади, впровадження кріпосного права. Гетьман, який вже давно схилився до думки відриву України від Росії, змушений був брати участь у політиці Петра I, за що навіть одержав від нього орден Андрія Первозванного та інші нагороди. Водночас він тривалий час шукав нагоди, аби вирватися з-під руки царя й стати незалежним. Для цього він у 1706 р. вступає у таємні переговори з польським королем С. Лещинським та шведським королем Карлом XII, а 1708 року укладає договір зі шведами проти Петра I. У березні 1708 р. Мазепа звернувся з універсалом до Запорозької Січі із закликом до війни з Росією заради суверенності й соборності України. Проте частина запорожців повірила листу Петра I, де йшлося про те, що Мазепа зрадив Україну, а шведи прийшли не як союзники українців, а як загарбники. Після Полтавської битви Мазепа та Карл XII відступили в Молдавію. Помер гетьман у Бендерах 2 жовтня 1709 р.

Макартур Дуглас (1880–1964) — американський генерал, учасник Першої світової війни. У Другій світовій війні керував військовими силами США на Далекому Сході в період 1941–1942 рр., союзними військами в південно-західній частині Тихого океану в 1942–1951 рр. Одночасно з 1945 р. керував окупаційними військами в Японії. За провал політики США знятий з усіх постів.

Максимович Михайло Олександрович (1804–1873 рр.) — історик, філософ, етнограф, ботанік і поет. Закінчив Московський університет (1823 р.). Був залишений для підготовки до професорського звання. Викладав ботаніку в університеті. 1828 року здобув ступінь доктора і працював на посаді ор-

динарного професора кафедри ботаніки. Після відкриття в 1834 р. університету в Києві дістав посаду професора російської словесності, того самого року був обраний першим ректором університету. Через поганий стан здоров'я залишив університет 1845 року і цілковито присвятив себе науково-літературній справі. У науці проявив себе як енциклопедист, працюючи в різних галузях знань. Багато зробив у царині мовознавства, фольклористики. Був автором етимологічного правопису “максимовичівки”, переклав українською мовою “Слово о полку Ігоревім”. Йому належить фундаментальна праця “История древней русской словесности”. В царині історичної науки залишив багато цінних розвідок з історії козаччини, гетьманщини й гайдамаччини. Плідно працював як археолог, видав книгу “Украинские стрелы древнейших времен”.

Мандела Нельсон Роліглала (1918) — африканський політик ПАР, юрист. Народився в родині, пов'язаній сімейними зв'язками з королівською родиною Ксоза — вождів племені тембу, однак більшу частину дитинства був погоничем худоби. Йому пощастило закінчити Вітватерсрандський університет і отримати диплом юриста. В 1944 р. Мандела став одним з організаторів молодіжної ліги АНК, а з 1948 р. став її національним секретарем. З 1952 р. Мандела обіймає посаду віцепрезидента АНК. У 1955 р. уперше позбавлений свободи за політичну діяльність. 1961 року разом із своїми прихильниками заснував військову організацію АНК під назвою “Спис нації”, яка розпочала партизанську війну. Мандела був оголошений політичним злочинцем, у 1964 р. заарештований і засуджений до довічного ув'язнення. Загалом він перебував в ув'язненні 26 років і був звільнений тільки в 1991 р. За боротьбу проти апартеїду Нельсон Мандела і президент ПАР Фредерік де Клерк були удостоєні Нобелівської премії миру 1993 р. Після перших демократичних виборів у 1994 р. Нельсон Мандела став президентом ПАР. Автор популярної книги “Немає легкого шляху до волі”.

Манн Томас (1875–1955) — німецький письменник, народився у старовинній бюргерській родині. Славу Манну приніс уже перший роман “Будденброки” — розширена розповідь про долю чотирьох поколінь любецького патриціанського роду. Увесь твір пронизує думка автора про загальний занепад німе-

цького суспільства, відчуття вичерпаності колишніх форм життя. Світове визнання завоював роман “Чарівна гора” про життя німецького суспільства наприкінці Першої світової війни, де головний герой долає складний шлях до засвоєння гуманізму та несприйняття насильства. 1929 року Томасу Манну було присуджено Нобелівську премію. У другій половині 20-х років Т. Манн активно виступає як критик і публіцист, застерігає про посилення небезпеки гітлеризму. Антифашистськими ідеями сповнена новела “Маріо і чарівник”, а також історична трилогія за біблійною темою “Йосиф і його брати”. Перехід до широкого зображення історичної й сучасної дійсності та висування масштабних героїв дали змогу письменникові повніше висловити істотну проблематику епохи. З 1933 р., після приходу до влади нацистів, Т. Манн емігрував до Швейцарії, а з 1938 р. — до США. Гуманістичні заповіді класичної німецької літератури, протиставлені фашистському варварству, утверджуються в романі про І. В. Гете “Лотта у Веймарі” — підсумку багаторічних роздумів Манна над творчістю Гете. Творчість Т. Манна, письменника-антифашиста, здобула глибоку повагу й захоплення в усьому демократичному світі.

Мануїльський Дмитро Захарович (партійний псевдонім: Мефодій, Фома, Іван Безграмотний; 1883–1959) — радянський державний та партійний діяч, академік АН УРСР (з 1945 р.). Народився на Волині. Навчався в Петербурзькому університеті. Вступив до РСДРП, брав участь у Кронштадтському повстанні матросів, за що був заарештований і засуджений до 5-річного заслання. Втік, деякий час перебував у Києві, працював у київському комітеті РСДРП, згодом емігрував до Парижа. Закінчив юридичний факультет Сорбоннського університету. Повернувшись після Жовтневого перевороту в Росію, займає відповідальні посади як в партії, так і в державі. Був заступником голови делегації на Паризькій конференції, 12 червня 1918 р. підписав разом із Чаковським прелімінарну угоду з Українською державою, учасник підписання Ризького договору, секретар Комінтерну, був провідником сталінського терору в апараті Комінтерну та закордонних компартій. 1944 року призначений заступником голови Раднаркму УРСР, народним комісаром закордонних справ УРСР. 1945 року очолював делегацію на міжнародній конференції в Сан-Франциско (оформи-

ла утворення ООН), на Паризькій мирній конференції (1946 р.) брав участь у роботі перших сесій ГА ООН. 1945–1946 рр. — ініціатор і керівник переслідування української інтелігенції (І. Крип'якевича, М. Петровського (істориків), О. Довженка, Ю. Яновського, В. Сосюру та ін. Помер і похований у Києві.

Мао Цзедун (1893–1976) — народився 26 грудня 1893 р. в с. Шаошань у провінції Хунань у родині заможного селянина. В 1921 р. Мао став одним із засновників Комуністичної партії Китаю. Головною соціальною опорою соціалістичної революції вважав селянство. Учасник революції 1911–1913 рр. У 1913–1918 рр. навчався в Хунаньському педагогічному училищі. В 1918 р. працював у бібліотеці Пекінського університету. 1923 р. обраний членом ЦК КПК з селянського руху. Активно співробітничав у ці роки з партією Гоміньдану. Восени 1927 р. — керівник повстання робітників і селян у провінціях Цзянсі та Хунань. У жовтні цього ж року був одним з організаторів Червоної армії Китаю. У 1933 р. — член Політбюро ЦК КПК. З 1935 р. — секретар ЦК КПК і голова Революційної військової Ради при ЦК КПК. З 30-х років займав відкрито ворожу позицію щодо Гоміньдану та його лідера — Чан Кайші; був одним із організаторів визвольного руху проти японських загарбників. 1949 року проголосив утворення КНР; один із творців китайської моделі комунізму (маоїзм); ініційовані ним політичні кампанії (великий стрибок, культурна революція) закінчилися невдачею, призвівши до смерті мільйони людей). Помер у 1976 р.

Маркс Карл (1818–1883) — німецький економіст, філософ, діяч і теоретик комуністичного руху, засновник першої масової організації пролетаріату — І Інтернаціоналу (1864 р.), засновник (разом із Ф. Енгельсом) марксизму — вчення, яке стало ідеологією пролетаріату другої половини XIX–XX ст.

Маршалл Джордж Кетлетт (1880–1959) — американський генерал і політик. У роки Другої світової війни організатор американської армії, начальник генерального штабу армії США. Мав великий вплив на стратегічні рішення союзників. 1947–1949 рр. — державний секретар США, 1950–1951 рр. — міністр оборони в уряді президента Трумена. Прибічник “холодної війни”, автор “плану Маршалла” — 1947 р. (програми відбудови повоєнної Європи). Лауреат Нобелівської премії миру 1953 р.

Масарик Томаш Гарріг (1850–1937) — чехословацький політик, філософ, державний діяч, один із засновників чехословацької держави. Народився у місті Годонін (Моравія). Закінчив гімназію у місті Брно та Віденський університет. У 1882–1914 рр. — професор філософії Карлового університету в Празі. Засновник та ідеолог ліберальної Чеської народної партії, що була перейменована в 1905 р. на Прогресивну партію, яка виступала за автономію Чехії у складі Австро-Угорщини. Масарик кілька разів обирався до австрійського парламенту. В грудні 1914 р. емігрував з Австро-Угорщини, очолив чеські емігрантські організації, що підтримували Антанту. Послідовно обстоював ідеї незалежності та суверенітету Чехословаччини. 1916 року в Парижі очолив Чехословацьку Національну раду — представництво чехів і словаків при Антанті. Автор праць із соціології та філософії, критично ставився до марксистської теорії. Перший президент (1918–1935 рр.) Чехословацької республіки. 1935 року склав з себе повноваження президента і відійшов від політичного життя.

Махно Нестор Іванович (1888–1934) — провідник українського повсталого революційного селянства півдня України в роки революції та громадянської війни. Народився у селянській родині на Катеринославщині. Закінчив два класи початкової школи, працював у поміщиків, потім робітником. З 1906 р. — член організації анархістів-комуністів. Був ув'язнений за участь в експропріаціях. Після лютневої революції повернувся в Гуляйполе, де розпочав власні революційні перетворення: розділив поміщицьку землю між селянами, створив військовий загін. Не визнавав ні влади Тимчасового уряду, ні ЦР, виступав проти німецьких окупантів та гетьманату і денікінців. Ідейно стояв осторонь як більшовизму, так і анархізму. Створив 80-тисячну Революційну повстанську армію України. Уклав угоду з більшовиками в 1920 р. для розгрому Врангеля. Після цієї операції більшовики зробили спробу знищити махновців. У 1921 р. Махно вів боротьбу з Червоною Армією, але в серпні 1921 р. був змушений емігрувати до Румунії, потім до Польщі, Німеччини, Франції.

Мейджор Джон (1943) — британський політик, лідер консервативної партії. Народився у родині колишнього циркового

акробата, дитинство і юність провів у бідності, якийсь час був безробітним. Природний глибокий розум і здатність до політичного аналізу допомогли йому зробити політичну кар'єру. Закінчивши університет, він став фахівцем у галузі фінансів і банківської справи. Тривалий час входив до найближчого оточення М. Тетчер, в останні роки перебування її при владі обіймав посаду міністра фінансів. Прийшовши до влади в роки економічного спаду (1990–1992 рр.), новий прем'єр обіцяв “здійснити поворот у бік кращого задоволення соціально-економічних вимог британців”. Основну увагу він зосередив на зміцненні права власності, продовженні процесу приватизації державних підприємств, збільшенні податкових пільг для підприємств.

Мельник Андрій (1890–1964) — діяч українського національно-визвольного руху, полковник Армії УНР, один з лідерів ОУН. Народився на Львівщині. 1914–1916 рр. — командир сотні Легіону УСС, які відзначилися в боях на Маківці, Заваловом, над Стрипою. У боях на Лисоні потрапив до російського полону, звідки в 1917 р. втік. Під час української революції був одним з організаторів Куреня січових стрільців, згодом був сформований полк, де він став начальником штабу полку. Після падіння УЦР перебував у Києві, під час повстання проти гетьмана — заступник командира осадного корпусу, займав високі посади в Армії УНР. Соратник Є. Коновальця та співзасновник УВО та ОУН. Після смерті Є. Коновальця 1938 року очолив ОУН, а після розколу ОУН очолив її помірковане крило (ОУН-М). У роки нацистської окупації обстоював ідею створення української незалежної держави, за що був ізольований та ув'язнений фашистами в концтабір. Жив у Німеччині та Люксембурзі, переймався справою консолідації українців-емігрантів. Висунув ідею заснування Українського світового конгресу, яка була реалізована після його смерті, в 1967 р.

Мельников Леонід Георгійович (1906–1981) — радянський партійний діяч, член КПРС з 1928 р. Народився на Брянщині в сім'ї робітника. Закінчив Донецький індустріальний інститут. З 1936 р. на керівній партійній роботі. 1949–1953 рр. — перший секретар ЦК КПУ. В 1953 р. звільнений через прорахунки в національній політиці в Західній Україні (прискорені темпи

русифікації освіти, однобічний підбір кадрів). Згодом займав відповідальні посади в державному апараті.

Михальчук Костянтин Петрович (1840–1914) — мовознавець. Навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету, але був відрахований за “політичну неблагонадійність”. З 1873 р. працював у Києві завідувачем головної контори “Товариства Київського пивного заводу”. Завдяки силі волі, природній обдарованості і таланту дослідника самостійно здобув різнобічну філологічну освіту і мав глибокі знання в різних галузях лінгвістики. Автор низки праць із діалектології. До кола його наукових інтересів входили питання вивчення стану української мови — її фонетичної системи і граматичної структури, літературних особливостей. Основні праці присвячені історії української мови, відношенням українських і східнослов'янських племен, класифікації лінгвістичних одиниць. Його праці мали ґрунтовне значення для становлення української філологічної науки, особливо діалектології.

Мільєран Александер (1859–1943) — французький державний та політичний діяч, адвокат. Обраний в 1920 р. президентом Франції, Мільєран активно втручався у внутрішню та зовнішню політику країни, що було порушенням встановлених у Франції традицій.

Мітгеран Франсуа Моріс Адрієн Марі (1916–1996) — французький політик, державний діяч. Народився у м. Жарнак на південному заході Франції. Середню освіту одержав у привілейованому приватному католицькому коледжі-інтернаті. Вчився на юридичному факультеті Сорбоннського університету. В 1938 р. був призваний до армії. В 1942 р. вступив на службу до Комісаріату у справах військовополонених петенського уряду у Віші. 1943 року створив підпільну патріотичну Національну спілку військовополонених. У 1946 р. висуває свою кандидатуру на виборах до Національних зборів. 1947 року увійшов до уряду як міністр у справах колишніх фронтовиків і жертв війни. 1959 року обраний мером Шато-Шинона, а в 1961 р. — генеральним радником кантону Монсош. У 1965–1968 рр. — засновник та лідер Федерації лівих соціал-демократів. 1971–1981 рр. — I секретар Французької соціалістичної партії. 1981–1995 рр. — президент Франції.

Монтгомері Бернад Лоу (1887– 1976) — англійський фельдмаршал, учасник Першої світової війни. У Другої світової війні командував дивізією, корпусом, армією в Північній Африці, групою союзних армій, які висадилися в Нормандії. В 1945 р. — головнокомандуючий британськими окупаційними військами в Німеччині. Пізніше став начальником королівського генштабу. З 1948 до 1951 рр. Монтгомері був головою Комітету головнокомандуючих Ради оборони Західного союзу. 1951–1958 рр. — перший заступник верховного головнокомандуючого НАТО в Європі.

Муссоліні Беніто (1883–1945) — італійський диктатор; творець і провідник фашизму. Майбутній дуче (вождь) народився у с. Довіа (провінція Емідія-Романья). Мати, Роза Мальтоні, була сільською вчителькою, батько Алесандро промишляв ковальським і слюсарним ремеслом. Родина не була багатою, але й не бідувала. Освіта Муссоліні почалася в школі ченців у Фаєнці. Після закінчення школи викладав у молодших класах, але не довго — в 1902 р. вирушив на пошуки щастя до Швейцарії. У 18–19 років він вже виступав перед невеликими аудиторіями, розвінчуючи італійський уряд і називаючи себе соціалістом. Він вивчив праці К. Каутського, П. Кропоткіна, Р. Штірнера, О. Бланкі, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше. Муссоліні був розумною, але надто поверховою людиною. У 1912–1914 рр. — редактор центрального органу ІСП газети “Авангі”. За агітацію щодо вступу Італії у війну на боці Антанти у листопаді 1914 р. був виключений із соціалістичної партії. Тоді ж заснував газету “Пополо д’Італія” (майбутня газета італійських фашистів). У березні 1919 р. став засновником фашистської організації “Фашіо ді комбатіменто”, з 1921 р. — Національна фашистська партія. Після спроби перевороту (марш на Рим) — прем’єр-міністр, з 1925 р. — диктатор, ініціатор завоювання Ефіопії, інтервенції під час громадянської війни в Іспанії, анексії Албанії. 1940 року Італія розпочинає війну на боці Німеччини. В 1943 р. усунутий з посад і заарештований за наказом короля, але звільнений німцями, в 1945 р. знову ув’язнений і страчений.

Н

Надь Імре (1896–1958) — відомий угорський партійний і державний діяч, народився 6 липня 1896 р. в угорському місті Капошвар. У роки Першої світової війни потрапив у полон на російському фронті. Перебував у Сибіру, в 1918 р. вступив до РКП(б), брав участь у боях з білогвардійцями. Працював в органах ВНК в армії. 1921 року повернувся на батьківщину, де провадив роботу в організаціях соціал-демократів. З 1930 р. працював у Москві в Міжнародному аграрному інституті. Після нападу Німеччини на СРСР І. Надь перебував у складі інтернаціонального полку при Розвідуправлінні Генерального штабу, з 1943 р. — заступник редактора мовлення угорською мовою Всесоюзного радіо. Наприкінці 1944 р. разом із групою керівників компартії повернувся до Угорщини. З 1945 р. — член ЦК і Політбюро КПУ, активний учасник проведення аграрної реформи. Був головою Державних зборів, обіймав міністерські посади. В 1949 р. виключений за “опортуністичні погляди” зі складу Політбюро. Після самокритики знову введений до його складу в 1951 р., 1952 року призначений заступником голови Ради міністрів. У липні 1953 р. став головою уряду Угорщини. Після липневого пленуму ЦК УПТ виступив за зміни в політичному курсі, проте угрупованню Ракоші в грудні 1955 р. вдалося виключити І. Надя з партії. У дні народного повстання проти тоталітарного режиму (жовтень — листопад 1956 р.) очолював уряд країни. У листопаді 1956 р. заарештований, а 16 липня 1958 р. — страчений. У липні 1989 р. Верховний суд Угорщини реабілітував І. Надя.

Насер Абдель Гамаль (1918–1970) — відомий єгипетський політичний діяч, народився у сім'ї поштового чиновника в Олександрії. 1936 року вступив на юридичний факультет Каїрського університету, а наступного року — до військової академії. В академії приєднався до групи молодих офіцерів, які згодом створили організацію “Вільні офіцери”. Після перевороту 1952 р. Насер став заступником прем'єр-міністра, а з травня 1953 р. — міністром закордонних справ Єгипту. Насер дотримуввся соціалістичної орієнтації за радянською моделлю, хоча деякі положення соціалізму трактував по-своєму. Це не

заважало йому бути антикомуністом. Насер був невизнавцем і демократії, вважаючи її чужим для єгиптян явищем. Виступав прихильником ідеї єдності всього арабського світу для боротьби із Заходом і сіонізмом.

Нобель Альфред Бернхард (1833–1896) — шведський інженер-хімік. У 1867 р. винайшов динаміт, а через рік — балістит. Організатор і власник багатьох підприємств з виробництва вибухових речовин. Нобелівську премію заснував у 1901 р. Присуджується щорічно за видатні праці у галузі фізики, хімії, фізіології та медицини, економіки (з 1969 р.), за літературні твори, за зміцнення миру. Премії з фізики, хімії, економіки присуджує Шведська Королівська академія наук, з фізіології та медицини — Королівський Каролінський медико-хірургічний інститут, з літератури — Шведська академія, премії миру — Нобелівський комітет норвезького парламенту. Розмір премії у 1988 р. становив 2,5 млн крон.

О

Огієнко Іван Іванович (1882–1972 рр.) — мовознавець, літературознавець, історик, культуролог, перекладач, поет. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1909 р.) і почав викладати в ньому як приват-доцент. Активний член Українського наукового товариства в Києві. 1918–1920 рр. — перший ректор Кам'янець-Подільського українського державного університету. 1918–1919 рр. — міністр освіти Української Народної Республіки. 1919–1920 рр. — міністр віросповідань. У жовтні 1920 р., коли Директорія залишила Кам'янець-Подільський, — Головноуповноважений уряду, потім емігрував у Польщу. 1926–1932 рр. — професор церковнослов'янської мови і палеографії православного факультету Варшавського університету. У 1940 р. хіротонізований, під ім'ям Іларіона став архієпископом Холмським, з 1943 р. — з титулом митрополита. З 1947 р. — у Канаді, з 1951 р. — глава Української греко-православної церкви. Основні праці присвячені проблемам українського мовознавства, історії української культури і церкви.

П

Паладін Олександр Володимирович (1885–1972) — біохімік, академік ВУАН з 1929 р., академік АН СРСР (з 1942 р.), дійсний член Академії медичних наук СРСР (з 1944 р.), почесний академік Польської та Болгарської академії наук. Президент АН УРСР (1946–1962 рр.). Закінчив Петербурзький університет (1908 р.), працював на кафедрах фізіології петербурзьких вузів. З 1916 р. — професор Харківського інституту сільськогосподарства і лісництва. 1921–1931 рр. — професор Харківського медичного інституту. 1934–1954 рр. — професор, завідувач кафедри біохімії Київського університету. З 1925 р. — директор заснованого з його ініціативи Українського біохімічного інституту. Праці присвячені вивченню біохімії, вітамінів, м'язової діяльності та біохімії нервової системи. Одним із перших розпочав дослідження вітамінів та особливостей тканинного обміну, що виникають при різних авітамінозних станах. Синтезував вікасол, який широко застосовується в медицині. Піонер у галузі досліджень функціональної біохімії нервової системи, встановив характер біохімічних процесів, властивих стану збудження і гальмування центральної нервової системи, зокрема обміну енергетичних речовин — вуглеводно-фосфатних сполук. Встановив так звану біохімічну топографію мозку, тобто виявлення особливостей хімічного складу та біохімічних особливостей морфологічно й функціонально різних частин головного мозку і окремих ділянок кори півкуль. Важливе значення мають дослідження білкових речовин центрального і периферичного відділів нервової системи, а також біохімії різних внутрішньоклітинних компонентів тканини головного мозку.

Патон Євген Оскарович (1870–1953) — вчений у галузі електрозварювання і мостобудування, академік ВУАН з 1929 р. Закінчив Петербурзький інститут інженерів шляхів (1896 р.), працював у технічному відділі служби шляхів Петербурзько-Московської залізниці. Викладав у Московському інженерному училищі. 1904–1938 рр. (з перервами) — професор Київського політехнічного інституту. 1929 року організував у Всеукраїнській АН (ВУАН) кафедру інженерних споруд, на базі якої

створено Інститут електрозварювання (1934 р.). 1934–1953 рр. — директор цього інституту. Автор понад 350 праць. Створив методи розрахунку раціональних конструктивних схем металевих прогонових будов мостів, дослідив умови їхньої роботи, розробив способи відбудови зруйнованих мостів. Виконав ґрунтовні дослідження в галузі розрахунку і міцності зварних конструкцій, механізації зварювальних процесів, наукових основ електричного зварювання плавленням тощо. Під його керівництвом винайдено спосіб автоматичного швидкісного зварювання під флюсом, що відіграв велику роль у розвитку техніки.

Перетц Володимир Миколайович (1870–1935) — історик літератури, академік Петербурзької Академії наук (з 1914 р.), академік УАН (з 1919 р.). Після закінчення Петербурзького університету (1893 р.) був залишений на посаді приват-доцента на кафедрі російської мови і словесності. В 1900 р. захистив дисертацію на ступінь магістра, а в 1902 р. — доктора російської словесності. 1903–1914 рр. — професор Київського університету, голова філологічної секції й Українського наукового товариства, редактор “Записок” УНТ. Організатор семінару російської філології в Києві та Ленінграді, з якого вийшло багато дослідників і викладачів історії української літератури. Йому належить понад 300 праць. Дослідник стародавньої, переважно віршованої, української літератури, української народної пісні, апокрифічної літератури, історії українського, російського, польського театрів, взаємозв’язків української і російської літератури XVI–XVII ст. Багатством коментарів відзначаються його праці про “Слово о полку Ігоревім”. Автор багатьох праць із джерелознавства, історіографії, бібліографії, текстології, палеографії.

Перон Хуан Домінго (1895–1974) — державний і політичний діяч Аргентини, генерал. 1943–1945 рр. — міністр праці, військовий міністр, віце-президент. 1946–1955 рр. і 1973–1974 рр. — президент Аргентини. Лідер створеної ним у 1947 р. Партії національної революції (Пероністська партія, з 1958 р. — Хустисіалістська партія). 1955–1973 рр. — в еміграції.

Петлюра Симон Васильович (1879–1926) — державний, політичний і військовий діяч, літератор, публіцист. Народився в Полтаві у сім’ї міщан козацького походження. Освіту здобув у

Полтавській духовній семінарії. Член РУП (з 1905 р. — УСДРП). За участь в українському національному русі зазнав переслідувань. З 1912 р. займався журналістикою. У 1916–1917 рр. — заступник уповноваженого “Союзу земств” на Західному фронті. У квітні 1917 р. обраний головою Української фронтової ради військ Західного фронту. На I Українському військовому з’їзді обраний головою Українського Генерального Військового Комітету. 28 червня 1917 р. призначений ЦР на посаду генерального секретаря військових справ. Не погодившись з позицією Генерального секретаря, вийшов зі складу уряду. Для захисту від наступу більшовиків у січні 1918 р. сформував “Гайдамацький кіш Слобідської України”. Після гетьманського перевороту — в опозиції. 14 жовтня 1918 р. виїхав до Білої Церкви, звідки керував антигетьманським виступом. Стає членом Директорії та Головним Отаманом армії УНР, після від’їзду Винниченка за кордон (11 лютого 1919 р.), перервавши членство в УСДРП, — головою Директорії. Протягом 1919 р. веде боротьбу проти більшовиків та денікінців. Уклавши союз з Польщею, бере участь у радянсько-польській війні. Після поразки емігрує. Керував діяльністю уряду УНР в екзилі. 25 травня 1926 р. був убитий в Парижі агентом НКВС Шварцбартом.

Петрушевич Євген Омелянович (1863–1940) — український державний і політичний діяч, один із лідерів Національно-демократичної партії Галичини (з 1919 р. — Українська народна трудова партія). Народився в сім’ї священника на Львівщині. Освіту здобув в Академічній гімназії у Львові і на правничому факультеті Львівського університету. Доктор права. Займався адвокатською практикою. 1907–1918 рр. — депутат австрійського парламенту, 1917–1918 рр. — голова Українського парламентського представництва. 1914–1918 рр. — член Головної Української Ради та Загальної Української Ради. 19 жовтня 1918 р. як президент Української Національної Ради, проголосив утворення ЗУНР. 4 січня 1919 р. обраний президентом ЗУНР. Після проголошення Акта злуки УНР і ЗУНР (22 січня 1919 р.) — член Директорії. Політичні події склалися так, що Українська Національна Рада проголосила Петрушевича диктатором ЗУНР. Директорія не визнала цього рішення і вивела його зі свого складу. Не погодившись із союзом

УНР і Польщі, виїхав за кордон, де очолив уряд ЗУНР в екзилі, головною метою якого стало досягти незалежності ЗУНР дипломатичними методами. Після рішення Ради послів Антанти (15 березня 1923 р.) про передання Галичини Польщі уряд склав свої повноваження. Перейшов на позиції радянофілства, але після краху політики українізації відмовився від своїх переконань. Помер у Берліні.

Пильчиков Микола Дмитрович (1857–1908) — фізик. Закінчив Харківський університет (1880 р.). З 1889 р. — професор цього університету. 1894–1902 рр. — професор Новоросійського університету, 1902–1908 рр. — професор Харківського технологічного інституту. Наукові праці присвячені оптиці, земному магнетизму, електро- і радіотехніці, радіоактивності, рентгенівським променям, електрохімії та метеорології. У 1883 р. здійснив геофізичні дослідження у районі Курської магнітної аномалії і вперше висловив думку про те, що подальші дослідження зможуть привести до відкриття багатих родовищ залізних руд. Заснував у Харківському університеті магнітно-метеорологічне відділення та метеостанцію, в яких здійснював дослідження з поляризації світла та метеорології. Сконструював сейсмограф, рефрактометр. На базі оригінальних експериментів відкрив невідомі раніше властивості рентгенівських променів. Відкрив і застосував на практиці явище фотогальванографії. винайшов спосіб керування різними механізмами та пристроями радіо, заклав початок радіотелемеханіки. Для захисту радіопередач від перехоплення сконструював так званий радіопротектор. Збудував у Харківському технологічному інституті першу в місті радіостанцію. Заснував журнал “Известия Харьковского технологического института”.

Пироговський Олександр Сидорович (1897–1943) — секретар (1941–1943 рр.) Залізничного підпільного райкому КП(б)У м. Києва, який діяв під час Великої Вітчизняної війни. З липня 1942 р. до райкому перейшли функції підпільного міськкому партії. Був заарештований фашистами і замордований у гестапо 5 вересня 1943 р. Після визволення Києва похований у Пушкінському парку.

Підгорний Микола Вікторович (1903–1983) — державний і партійний діяч. Народився на Полтавщині, тривалий час працював робітником у рідному місті, потім був секретарем рай-

кому комсомолу. 1926 р. закінчив робфак, у 1931 р. — Київський технологічний інститут харчової промисловості. Після чого працював на керівних державних посадах. 1944–1946 рр. — головний уповноважений уряду УРСР щодо переселення українського населення з території Польщі до України. 1957–1963 рр. — перший секретар ЦК КПУ. В 1963 р. був висунутий М. Хрущовим на посаду секретаря ЦК КПРС. У жовтні 1964 р. став одним з учасників групи вищого партійного керівництва, які підготували усунення з посади і скинули М. Хрущова. У грудні 1965 р. очолював Президію Верховної Ради СРСР. З 1977 р. — на пенсії.

Пілсудський Юзеф Клеменс (1867–1935) — польський державний і політичний діяч. Народився в маєтку Зулов (поблизу Вільно) у шляхетській родині. Член польської соціалістичної партії з 1893 р., а після її розколу в 1906 р. — лідер правого крила ППС. Один з ідеологів і провідних політиків польського визвольного руху, виступав за відновлення міцної польської держави, здатної протистояти сусіднім країнам. Під час Першої світової війни — командир польського легіону, що воював проти Росії на боці Німеччини. Минуле соціаліста та відмова присягати в 1917 р. на вірність німецькій зброї створили йому в народних масах репутацію діяча, здатного задовольнити їхні сподівання. В 1918–1922 рр. — “начальник” (диктатор) польської держави. Один з ініціаторів польсько-радянської війни. 1926 року, будучи прихильником міцної державної влади, здійснив військовий переворот і встановив режим особистої диктатури — “санації”. Здійснював політику вслякого зміцнення держави, придушення революційного руху, національного пригнічення непольського населення (1930 р. видав наказ про політику пацифікації в Галичині). 1934 року уклав угоду з гітлерівською Німеччиною, що багато у чому зірвало спробу створення системи колективної безпеки в Європі.

Піночет Угарте Августо (1915) — диктатор і військовий діяч Чилі. В 1973–1974 рр. — головнокомандувач сухопутних військ, начальник генерального штабу. Організатор і лідер державного перевороту 11 вересня 1973 р. Президент Чилі в 1974–1990 рр. Очолив військову хунту, яка розв’язала терор проти лівих сил, обмежила демократичні права, але сприяла стабілізації і зростанню економіки. Під тиском опозиційних сил вій-

ськовий режим змушений був піти на проведення плебісциту (жовтень 1988 р.; діяльність Піночета підтримали понад 40 % виборців) і президентських виборів (грудень 1989 р., обрано нового президента — Патрісіо Ейлвіна Асокара). Згідно з конституцією, Піночет до 1998 р. зберігав за собою військову посаду.

Планк Макс (1858–1947) — німецький фізик-теоретик. Народився в родині юриста. Навчався у Мюнхенському та Берлінському університетах, професор університетів у Кілі та Берліні, член Берлінської Академії наук, її секретар (1912–1943 рр.). Ще студентом захопився термодинамікою, обґрунтуванню другого начала термодинаміки присвячено його докторську дисертацію (1879 р.). М. Планк досліджував застосування термодинаміки у фізико-хімічних процесах, зокрема в дисоціації газів і слабких розчинах. На основі теорії електролітів Планк обчислив різницю потенціалів двох електролітичних розчинів (1890 р.). У 1900 р. довів, що на рівні атома енергія рухається не постійним потоком, а порціями, які він називав квантами. Важливе місце в науковій спадщині Планка посідають його монографії з основних розділів теоретичної фізики, що вирізняються глибиною та ясністю викладення. Почесний член АН СРСР, член Лондонського королівського товариства. Нобелівську премію присуджено 1918 р.

Полуботок Павло Леонтійович (1660–1724) — державний і політичний діяч, наказний гетьман Лівобережної України, чернігівський полковник (1706–1722 рр.). Походив з відомого козацько-міщанського роду на Сіверщині. Призначення його по смерті Скоропадського наказним гетьманом припало на початок діяльності в Україні Малоросійської колегії на чолі з бригадиром Степаном Вельяміновим, що мала бути найвищим урядом, контролювати діяльність наказного гетьмана, військової канцелярії та генерального суду. Генеральна старшина не мала права надсилати будь-які розпорядження без дозволу фактичного правителя України — бригадира Вельямінова, людини свавільної й підступної. Колегія встановила надмірні податки та податки у містах і селах. У ряді міст призначено було російських комендантів, які обмежували владу полковників. Павло Полуботок двічі звертався до царя з проханням про вибори гетьмана та зі скаргою на дії Вельямінова. Але Петро I, давно задумавши знищити залишки автономії в Україні, пові-

рив Вельямінову, який доповів, що Полуботок із старшиною чинять опір Малоросійській колегії. Цар розлютився і викликав до Петербурга Полуботка, генерального писаря Семена Савича та генерального суддю Івана Черниша. Водночас князя Голіцина було призначено головним начальником над козацьким військом, чим скасовувалася гетьманська й старшинська влада в Україні. У Петербурзі Полуботок із старшиною вручив цареві нову петицію про відновлення прав України. Своєю чергою цар послав в Україну бригадира Румянцева, щоб налаштувати деяких урядників проти гетьмана. Тим часом козацькі полки були відведені на безпечну відстань до південних кордонів біля річки Коломак. Один із полковників, що був там, Данило Апостол, склав нову петицію з багатьма підписами козаків і таємно послав її у Петербург. Цар, прочитавши її, наказав ув'язнити Полуботка, Савича і Черниша у Петропавлівську фортецю. Не витримавши торгтур і тяжких умов ув'язнення, наказний гетьман Павло Полуботок помер 29 грудня 1723 р. Передчуваючи наслідки своєї поїздки у Петербург, він встиг відправити гетьманські скарби в один із лондонських банків і заповів повернути їх Україні, коли вона стане незалежною державою (один із міфів історії України).

Р

Раковський Християн Георгійович (1878–1941) — радянський комуністичний діяч в Україні. За походженням болгарин, громадянин Румунії. Нащадок національного героя Болгарії, один із засновників соціал-демократичних партій в Болгарії та Румунії, відомий діяч міжнародного соціалістичного руху. Після жовтневого перевороту в Росії запропонував більшовикам свої послуги. Йому довірили ряд відповідальних посад: керівник ВНК в Одесі, член радянської делегації (голова російської групи) на Берестейських мирних переговорах. У січні 1919 р. очолив український радянський уряд (голова Ради народних комісарів) та комісар внутрішніх справ УСРР, згодом став членом ЦК РКП(б). Будучи довіреною особою В. Леніна і особистим другом Л. Троцького, Раковський по-

чувався в Україні дуже впевнено і мав повну свободу дій. 1923 року виступив з гострою критикою російського шовінізму Й. Сталіна. Після смерті В. Леніна — на дипломатичній роботі. В 1936 р. заарештований у справі так званого антирадянського правотроцькістського блоку. На початку радянсько-німецької війни розстріляний в орловській в'язниці під час наступу німців.

Резерфорд Ернест (1871–1937) — видатний англійський фізик. Вперше дав наукове пояснення суті радіоактивності на базі вчення про будову атома. У 1911 р. Резерфорд запропонував планетарну модель атома, згідно з якою атом являє собою систему, що має склад позитивного зарядженого ядра маленького діаметра, навколо якого рухаються електрони; в 1918 р. створив першу установку для розщеплення атомів азоту, які він “бомбардував” α -частинками (тобто ядрами атомів гелію). В результаті цього експерименту Резерфорду вдалося спостерігати перетворення одного елемента на інший. Можливо, знаменитий вчений розумів: якщо буде звільнено “ядерного джина”, люди використають його насамперед у військових цілях, тому він хотів якомога довше затримати його в лабораторних стінах.

Рейган Рональд Вільсон (1911–2004) — американський політик, 40-й президент-республіканець. Народився у м. Тампіко в штаті Іллінойс. Його батько був торговцем взуття. 1928 року Рейган вступив до провінційного гуманітарного коледжу Юріка, який належав до релігійної організації “Учні Христа”. В роки “великої депресії” майбутній президент багато підробляв. У 1932 р., закінчивши коледж, Рейган став популярний як спортивний коментатор. Згодом знімався у фільмах (більше 50 стрічок). Коли почалася Друга світова війна, Рейган був визнаний “обмежено здатним” до військової служби через поганий зір. Навесні 1942 р. його зарахували в авіацію та приписали до установи, яка готувала навчальні фільми на замовлення командування ВВС. Війну Рейган закінчив у званні капітана. З 1947 р. керує гільдією кіноакторів, працює в компанії “Дженерал електрик” як радіокоментатор, а також на телебаченні. 1962 року Рейган вступає до Республіканської партії і вже в 1966 р. його обирають губернатором штату Каліфорнія. У 1968 та 1976 рр. виборював лідерство в Республіканській партії, але поступився. Лише з третьої спроби в

1980 р., ставши лідером республіканців, Рейган здобуває перемогу на виборах президента США. 1981–1989 рр. — президент США, який проводить неоконсервативну внутрішню політику, що принесла економічне піднесення; рішуче протидієв експансії комунізму в світі, відновив великодержавну позицію США, поклав край епосі конфронтації з СРСР.

Ріббентроп Іоахим (1893–1946) — міністр закордонних справ у фашистській Німеччині. 1939 року підписав Пакт про ненапад, розрахований на 10 років. Страчений за вироком Міжнародного трибуналу в Нюрнберзі.

Роллан Ромен (1866–1944) — відомий французький письменник, громадський діяч, вчений-музикознавець. Народився в родині нотаріуса. Отримав гуманітарну освіту у Вищій Нормальній школі в Парижі. В 1895 р. захистив у Сорбонні дисертацію “Походження сучасного оперного театру”. З 1897 р. — професор курсу історії музики Нормальної школи, в 1902–1912 рр. професор Сорбонни. Наприкінці 90-х років Роллан розпочав роботу над циклом драм про велику французьку революцію: “Вовки”, “Перемога Розуму”, “Дантон”, “Чотирнадцяте липня”. Нарисом про Бетховена започаткував серію біографій великих людей — творців мистецтва: “Життя Мікеланджело”, “Життя Толстого”. Ромен Роллан багато зробив для консолідації антифашистського руху. Разом з Анрі Барбюсом очолив міжнародний антифашистський фронт. Основний художній твір Роллана після Першої світової війни — роман “Зачарована душа”, де він застерігає людство від небезпеки фашизму. 1939 року Роллан закінчив монументальну трагедію “Робесп’єр”, завершивши працю над циклом драм про Французьку революцію. Картини загибелі Робесп’єра і його сподвижників освітлені ідеєю величчя, непереможної сили визвольного руху людства.

Рузвельт Франклін Делано (1882–1945 рр.) — 32-й президент США від демократів. З’явився на світ у родинному будинку Рузвельтів у долині річки Гудзон в штаті Нью-Йорк. Його батьки були з родини бізнесменів. Рузвельти належали до найбільш славнозвісних родин Нью-Йорка. Будучи єдиним сином своїх батьків, Франклін дістав блискучу домашню освіту, в дитинстві щороку мандрував Європою, вільно володів німецькою та французькою мовами. Подальшу освіту отримав у Гарвардському університеті, а потім у Школі права Колумбійського університету. В 1905 р. одружився зі своєю далекою

родичкою Елеонорою. В 1910 р. його обрано до Сенату від демократичної партії; у 1913 р. він призначений на пост заступника морського міністра. 1920 року Рузвельт балотувався на пост віце-президента від демократів, але вони зазнали поразки. В серпні 1921 р., після купання в океані, Рузвельт серйозно застудився і захворів на поліомієліт. До кінця життя ноги були паралізовані, він не міг пересуватися без сторонньої допомоги. Після одужання повернувся до великої політики, виявляючи і честолюбство, і волю, і наполегливість. 1933–1945 рр. — президент США. Ф. Рузвельт — єдиний американський президент, якій займав цей пост чотири рази: (1932, 1936, 1940, 1944 р.). 1929–1933 рр. — боровся з наслідками світової кризи, здійснюючи програму реформ “Новий курс”. У роки Другої світової війни порвав з ізоляціонізмом і встановив тісне економічне, військове і політичне співробітництво з союзниками. Член так званої великої трійки (СРСР — Й. Сталін; Велика Британія — В. Черчилль), яка вирішувала долю війни і післявоєнного політичного ладу. Він помер 12 квітня 1945 р., не доживши кілька тижнів до капітуляції гітлерівського режиму Німеччини, до якого відчував відразу.

С

Сабуров Олександр Миколайович (1908–1974) — російський радянський військовий діяч, Герой Радянського Союзу, генерал-майор військ НКВС. Народився у В'ятській губернії. Був головою колгоспу на Житомирщині, займався політроботою у Червоній Армії, служив в органах НКВС. Напередодні радянсько-німецької війни — політпрацівник управління протипожежної безпеки м. Києва. 1941 року очолив партизанський загін; з 1942–1944 рр. командував партизанським з'єднанням, що діяло в Сумській, Житомирській, Рівненській та Волинській областях, одночасно начальник ШУПР Житомирської області. В 1944 р. очолив НКВС Дрогобицької області і був безпосереднім організатором військових операцій проти УПА, тобто сприяв утвердженню сталінського тоталітарного режиму на західноукраїнських землях. Особисто брав участь у репресі-

ях проти членів сімей учасників руху Опору. Займав керівні посади в СРСР. Помер у Москві.

Сагайдачний Петро Кононович (?–1622) — гетьман українського реєстрового козацтва, один із найвидатніших діячів української історії. Народився в селі Кульчицях на Самбірщині в сім'ї українського шляхтича. Навчався в Острозькій школі та школі Львівського братства. Служив домашнім учителем у київського судді Аксака, після чого прибув на Запорозьку Січ, де невдовзі проявив себе як талановитий козацький керівник. На початку XVII ст. брав участь у походах козаків на Молдавію, Лівонію. У 1605 р. здобув фортецю Варну, 1616-го зруйнував ущент невірницьке місто Кафу (нині Феодосія), розбив 14000 мусульман, спалив і потопив багато турецьких галеркаторг, визволивши при цьому з неволі тисячі українських бранців. 1618 року брав участь у війні польського короля Сигізмунда III з Росією. 20-тисячне козацьке військо на чолі з Сагайдачним взяло тоді кілька російських міст, обложило Москву й мало не здобуло її, проте з невідомих причин відступило. Очолюване Сагайдачним 40-тисячне військо відіграло вирішальну роль у розгромі Річчю Посполитою в 1621 р. 300-тисячної турецької армії під Хотиним. У перервах між походами Сагайдачний виявляв турботу про українську культуру, освіту. Разом з усім Військом Запорозьким він вступив у київське братство; сприяв відновленню в Україні православної ієрархії, скасованої після Брестської унії 1596 р. Перед смертю, що настала у квітні 1622 р. від рани, одержаної від отруєної стріли під час Хотинської битви, він заповів своє майно на освітні, наукові та благодійні цілі, а 1500 золотих подарував Київській та Львівській братським школам. Поховано славного лицаря України на Подолі у Києві, при церкві Богоявленського братства.

Самойлович Іван Самійлович (?–1690) — козацький діяч, гетьман Лівобережної України (1672–1687 рр.). Народився у сім'ї священика села Ходоркова, що на Житомирщині. Одержав добру освіту. Службу в козацькому війську почав сотенним писарем. Пізніше був сотником, наказним полковником та полковником Чернігівського полку. У 1669–1672 рр. — генеральний суддя. Після того як царський уряд ув'язнив в іркутській в'язниці гетьмана Д. Многогрішного за таємні зв'язки з противником Москви П. Дорошенком, на раді поблизу Козачої

діброви 17 червня 1672 р. гетьманом обрали І. Самойловича. Роки гетьманства його були позначені прагненням об'єднати Лівобережну Україну з Правобережною під владою московського царя, у зв'язку з чим йому довелося вести боротьбу з П. Дорошенком, який орієнтувався на Туреччину, та М. Ханенком, підлеглим Польщі. 1674 року Самойлович став гетьманом обох частин України. За його гетьманування автономія України ще більше обмежилася. Договірні статті складав сам цар Олексій Михайлович, а старшина лише підтверджувала їх. Кількість козаків зменшилася до 20 тисяч. Українську старшину перестали допускати на дипломатичні заходи царського двору. Заборонялося без дозволу царя обрання гетьмана. В 1685 р. російський уряд домовився з великим візиром у Константинополі, щоб той змусив Константинопольського патріарха зректися прав на Київську метрополію, відтоді українська церква стала підлягати Московському патріархові. Сам гетьман віддав свою дочку за боярина Шереметьєва, а двох синів, пізніше полковників, послав до Москви. У 1677–1678 рр. Самойлович брав участь у відбитті нападів турків під Чигирином. Після того, як Росія в 1686 р. уклала мир з Польщею, гетьман почав виявляти невдоволення політикою царя щодо України. 1687 року відбувся похід російських та козацьких військ під командуванням князя Голіцина та гетьмана Самойловича у Крим. Літо було засушливе, до того ж татари підпалили степ, у війську почався голод. Голіцин вирішив повернути назад. Звинувативши Самойловича в тому, що він буцімто намовив татар підпалити степ, князь у такий спосіб переклав вину за невдалий похід на гетьмана. Самойловича та його сина Якова відправили до Москви, де їх допитували й катували, затим вислали в Сибір. Другого сина, Григорія, скарали на смерть. Землі та маєтки гетьмана та його дітей були забрані у царську казну.

Сапегін Андрій Опанасович (1883–1946) — ботанік, цитолог, генетик і селекціонер, академік ВУАН з 1929 р. Закінчив Новоросійський університет (1907 р.). З 1907 р. — приват-доцент, а в 1917–1922 рр. — професор цього університету. Один з організаторів Одеської селекційної станції та Одеського сільськогосподарського інституту, в яких він працював у 1912–1933 рр. З 1933 р. — заступник директора Інституту

генетики АН СРСР. 1940–1944 рр. — завідувач лабораторії органіогенезу Інституту фізіології рослин АН СРСР. З 1944 р. — директор Інституту ботаніки АН УРСР. Розробив теорію органіогенезу, основні положення якої увійшли до методики біологічних досліджень сільськогосподарських культур, застосував метод варіаційної статистики для визначення точності дослідів. Його праця “Варіаційна статистика” (шість видань) сприяла підвищенню достовірності досліджень у біології та агрономії. Багаторічні цитологічні дослідження міжвидових гібридів м’якої пшениці з твердою здобули широке визнання. Вивів ряд відомих сортів озимої та ярої пшениці, ячменю та ін.

Світальський Микола Гнатович (1884–1937) — геолог, петрограф, академік ВУАН з 1930 р. Закінчив Петербурзький гірничий інститут (1911 р.). Працював геологом у Сибіру. З 1914 р. — ад’юнкт-геолог, з 1918 р. — завідувач петрографічної секції Геологічного комітету в Петрограді. Одночасно викладав у Гірничому інституті. З 1921 р. розпочав геологічні дослідження в Україні. Вивчав Криворізький залізрудний басейн. У 1926 р. склав нову геологічну карту Криворізького басейну, визначив Кременчуцьку магнітну аномалію. У 30-ті роки працював над проблемами рудопроявів Нагольного кряжу та нафтоносності Дніпровсько-Донецької западини. З 1934 р. — директор Інституту геологічних наук Всеукраїнської АН (ВУАН). Суттєво уточнив стратиграфію та запаси руд Криворізького залізрудного басейну, висловив думку про гідротермально-метасоматичне походження залізних руд, подав їх класифікацію.

Севрюк Олександр Олександрович (1893–1941) — український громадський і політичний діяч, дипломат. Вищу освіту здобув у Петроградському технологічному інституті. Делегований до УЦР від студентських організацій, був одним із провідних діячів УПСР, входив до ЦК партії, представляв партійну фракцію в Малій Раді. Очолив комісію з розробки законопроекту про скликання Українських установчих зборів. Після Ультиматуму Раднаркому звернувся до народів Росії із закликком “всіма засобами запобігти можливості нової ганебної війни”. 15 січня 1918 р. призначений головою делегації на переговорах з представниками Центральних держав у Брест-Литовському. 9 лютого 1918 р. підписав від імені УНР Берестейський мир.

Брав участь у підписанні договорів з іншими державами та очолював представницькі та дипломатичні місії, входив до складу української делегації на Паризькій мирній конференції. Проживав в Німеччині. Загинув у залізничній катастрофі.

Скоропадський Іван Ілліч (1646–1722) — гетьман Лівобережної України (1708–1722 рр.). Родом з Умані, з козацької сім'ї. Був генеральним осавулом та полковником Стародубського полку у 1706–1708 рр. Обраний гетьманом замість І. Мазепи на раді в Глухові. Пізніше, після Полтавської битви, Скоропадський, як належало, звернувся до царя з проханням підтвердити права і вольності України. У відповідь на це самодержець прислав до гетьмана трьох наглядачів — стольника Андрія Ізмайлова, Федора Протасєєва та думного дяка Вінніуса, які втручалися в усі справи Скоропадського та старшин. Щоб догодити цареві, Скоропадський почав роздавати маєтності царським воєводам. В Україні стали постоем московські війська. Тисячі козаків направлялися на будівництво Петербурга та на копання каналу між Волгою і Доном. Цар почав призначати полковниками російських воєвод та вельмож. Здійснюючи свої реформи в Росії, Петро забирав у Петербург та Москву кращі культурні та наукові сили з України і водночас ще більше обмежував її права, поставивши при генеральному судді та генеральному писареві свої канцелярії. 1721 року було заборонено друкувати Святе письмо українською мовою. Дозволялося лише передруковувати книги з російських видань. Десятки тисяч козаків гинули на спорудженні Ладозького каналу. На українських землях порядкували пожадливі царські ставленики Толстой, Головкін, Шереметьєв, Милорадович і надто Меншиков. Скоропадський звернувся із скаргою до царя на самоуправство Меншикова та з проханням вивести з України царські війська, на що самодержець відповів указом про запровадження при гетьманові Малоросійської колегії. Не витримавши такої наруги, Скоропадський помер у Глухові 22 квітня 1722 р. Перед смертю він призначив Павла Полуботка наказним гетьманом. Поховано Скоропадського поблизу гетьманської столиці, у Гамаліївському дівочому монастирі.

Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) — український політик, гетьман Української Держави (1918 р.). Походив зі старовинного українського аристократичного роду

(нащадок гетьмана І. Скоропадського). Закінчив Пажеський корпус у Петербурзі. З 1905 р. — на військовій службі. З 1917 р. у чині генерал-лейтенанта командував 34-м армійським корпусом російської армії (після українізації очолив 1-й український корпус. У жовтні 1917 р. обраний отаманом Вільного козацтва; учасник війни УНР з більшовиками. 29 квітня 1918 р., за підтримки німецької окупаційної військової влади, здійснив державний переворот; на Хліборобському конгресі проголошено утворення Української держави, яку він очолює як гетьман, ліквідовано УНР. Встановив авторитарний режим, зміцнив державний апарат, сприяв розбудові української освіти, науки, культури. Задля підтримки з боку Антанти і російських білогвардійців 14 листопада 1918 р. проголосив федерацію з майбутньою не більшовицькою Росією. Зрікся влади 14 грудня 1918 р. внаслідок поразки в боротьбі за владу з Директорією. З 1918 р. в еміграції, спочатку в Швейцарії, а згодом у Німеччині. Під час Другої світової війни сприяв звільненню українських військовополонених з німецьких концтаборів. Він ініціював звільнення С. Бандери, А. Мельника, А. Левицького. Помер від рани, отриманої під час бомбардування.

Слабченко Михайло Єлисейович (1882–1952) — історик, академік Всеукраїнської АН (ВУАН) з 1929 р. Закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету (1910 р.), був залишений для підготовки до професорського звання й отримав стипендію на наукове відрядження до Парижа, де вдосконалив свою освіту. У роки Першої світової війни — на передовій, пройшов шлях від прапорщика до командира батальйону, був поранений і контужений. 1918 року очолив в Одесі міську вчительську спілку. З 1920 р. — професор кафедри історії України в Одеському інституті народної освіти. В 1926 р. організував і очолив Одеську секцію Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. 1928 року йому надано ступінь доктора історичних наук. У 1929 р. заарештований у справі “Спілки визволення України” і засуджений на шість років позбавлення волі. Покарання відбував у Ярославському політизоляторі та на Соловках. Після звільнення працював бухгалтером на Кольському півострові. 1937 року його знову заарештовано і засуджено на 10 років. У 1947 р. повернувся в Україну, вчителював. Основні праці: “Малорусский

полк в административном и хозяйственном отношении” (1908 р.), “Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII веков” (1911 р.), “Судівництво на Україні XVII–XVIII ст.” (1919 р.), “Соціально-правова організація Січі Запорізької” (1927 р.), “Паланкова організація запорозьких вольностей” (1929 р.). Підручники: “Конспект лекцій з нової історії України: 1906–1920 рр.” (1927 р.), “Феодалізм на Україні” (1929 р.).

Смаль-Стоцький Степан Йосипович (1859–1939) — мовознавець, педагог, політичний і громадський діяч Буковини. Академік УАН з 1918 р. В 1878–1884 рр. навчався у Чернівецькому і Віденському університетах. 1885–1918 рр. — професор Чернівецького університету. З 1921 р. — професор Українського вільного університету. Один із керівників національно-культурного відродження Буковини. Голова студентського товариства “Союз” (1879–1882 рр.), співзасновник товариств “Народний дім”, “Буковинський Боян”, “Руська школа”. 1892–1911 рр. — посол від національно-демократичної партії до буковинського сейму (1904–1910 рр. — заступник маршала). 1911–1918 рр. — посол до Віденського парламенту. Уклав першу шкільну граматику української мови, завдяки чому в 1893 р. було запроваджено фонетичний правопис у середніх школах Буковини. Його наукова, педагогічна та публіцистична діяльність (співробітник і редактор газет “Буковина”, “Руська Влада”) вплинула на зростання українського національного руху на Буковині. Крім викладацької роботи в університеті був головою Музею визвольної боротьби, а також першим головою Української Могилянсько-Мазепинської академії наук. В останні роки життя працював над інтерпретацією творів Т. Шевченка.

Стражеско Микола Дмитрович (1876–1952) — терапевт, академік Всеукраїнської АН (ВУАН) з 1934 р., академік АН СРСР (з 1943 р.), дійсний член Академії медичних наук СРСР (з 1944 р.). Закінчив медичний факультет Київського університету (1899 р.). Працював під керівництвом професора В. П. Образцова в київській міській лікарні. З 1902 р. — у Військово-медичній академії (Петербург). Тут під керівництвом І. П. Павлова здійснив експериментальні дослідження в галузі фізіології кишок, викладені у докторській дисертації (1904 р.). З 1904 р. — старший ординатор у терапевтичній клініці Київського універ-

ситету. 1907–1919 рр. — професор Київського жіночого медичного інституту. Водночас у 1908–1919 рр. — приват-доцент Київського університету, у 1917–1919 рр. — завідувач терапевтичного відділення Київської міської лікарні. Запровадив нові методи дослідження хворих, поповнив клінічну медицину відкриттям ряду симптомів і синдромів у галузі захворювань органів травлення та кровообігу. В 1905 р. описав “гарматний тон” при порушенні діяльності серця (так званий гарматний тон Стражеска). 1909 року разом з В. П. Образцовим уперше в світі поставив зажиттєвий діагноз тромбозу вінцевих судин серця. Праця “До симптомології та діагностики тромбозу вінцевих артерій серця” (1910 р.) принесла їм світове визнання. З 1919 р. — професор Новоросійського університету, з 1922 р. — завідувач кафедри Київського медичного інституту. Водночас керував відділом в Інституті клінічної фізіології АН УСРР. З 1936 р. очолював створений під його керівництвом Український науково-дослідний інститут клінічної медицини. В період Великої Вітчизняної війни був консультантом евакогоспіталів та керував дослідженням у Центральному госпіталі радянської армії, вивчав проблему сепсису від поранення, розробляв нові методи боротьби з ним. Велику цінність становлять його праці з питань фізіології і патології травлення, що мали світове визнання, наприклад, монографія “Основи фізичної діагностики захворювань черевної порожнини” (1924 р.). З 1925 р. особливу увагу приділяв клініко-експериментальному дослідженню проблеми недостатності кровообігу.

Студинський Кирило Йосипович (1868–1941) — літературознавець, академік ВУАН з 1924 р. Закінчив богословський (1891 р.) і філологічний (1894 р.) відділи Віденського університету, де під керівництвом професора В. Ягича здобув ступінь доктора слов’янської філології. В 1897–1899 рр. викладав українську мову та літературу в Ягеллонському університеті (Краків). 1900–1918 рр. — доцент, потім професор Львівського університету. З 1899 р. — дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, з 1916 р. — директор філологічної секції, з 1923 р. — голова НТШ. 1939–1941 рр. — декан філологічного факультету Львівського університету. Загинув під час примусової евакуації зі Львова. Автор понад 500 наукових праць. Виступав як фольклорист “Лірники”, мовознавець “Адельфо-

тес”, мистецтвознавець, але основну увагу зосередив на вивченні давньої української літератури, зокрема письменства, нової української літератури (І. Котляревський, М. Шашкевич, Т. Шевченко, І. Франко та ін.), міжслов'янських зв'язків, історії єднання діячів Західної та Наддніпрянської України.

Сумцов Микола Федорович (1854–1922 рр.) — фольклорист, етнограф, літературознавець, академік УАН з 1919 р., член Чеської академії наук і ряду наукових товариств у Росії та за кордоном. Закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету (1875 р.), де залишився працювати. В 1885 р. захистив докторську дисертацію. 1889–1922 рр. — професор Харківського університету. З 1905 р. — завідувач Етнографічного музею університету. Наукові погляди як фольклориста сформувалися під впливом О. О. Потебні: він приділяв увагу дослідженню мандрівних сюжетів і мотивів (“До питання про вплив грецького й римського весільного ритуалу на малоруське весілля”, “Дума про Олексія Поповича”, “Відголоски християнських переказів у монгольських казках”). Праці, присвячені фольклору, містять багатий фактичний матеріал і не втратили наукового значення й досі “Місцеві назви в українській народній словесності”, “Наукове вивчення колядок і щедрівок”, “Спроба історичного вивчення малоруських прислів'їв”, “Замітки про малоруські думи й духовні вірші”, “Пошуки в галузі анекдотичної літератури” та ін.). Працював і в галузі історії українського фольклору. Відомий також як дослідник української та російської літератури. Особливо значний його доробок з історії української літератури XVII ст. Залишив низку праць з історії образотворчого мистецтва. Один із засновників Харківської громадської бібліотеки.

Т

Тагор Рабіндранат (1861–1941) — визначний індійський письменник і громадський діяч. Навчався в Калькутті, після цього в Лондонському університеті. Друкувався з 1875 р. У 1878–1880 рр. займався в Англії літературою і музикою. Тагор дав узагальнену картину колоніальної дійсності, свавілля

влади, затурканості селян, створив образ борця з кривдою. В його поезії простежується еволюція ідейно-естетичних переконань, з якої випливає гуманістична концепція “джибандеботу” (“божество життя”). Підсумки Першої світової війни, власні враження від повоєнної Європи й роздуми над долею народів відображено в публіцистичних творах поета. Так, книга “Націоналізм” попереджає про мілітаристську сутність шовінізму на Заході та Сході. Сповнені роздумів над соціальними проблемами лірична збірка “Східний наспів”, алегоричні драми “Визволений потік”, “Червоні олеандри”. З кінця 20-х років політичні погляди Тагора стають більш радикальними. Відгукуючись на піднесення національно-визвольного руху 1929–1934 рр., він у романі “Чотири частини” знов звернувся до питання про правомірність насильства як засобу соціальної боротьби. Проза цих років, зокрема психологічні повісті “Дві сестри”, “Квітник”, знову застерігають від небезпеки релігійно-суспільного фанатизму.

Теліга Олена (дівоче прізвище — Шовгенова; 1907–1942) — видатна українська поетеса, політична діячка. Народилася у Санкт-Петербурзі в родині професора І. Шовгенова. Виховувалася в російському оточенні. В 1917 р. разом з батьками переїхала до Києва. Навчалася в одній із київських гімназій. 1920 року батько, який працював у Раді Народних Міністрів УНР, вимушений був емігрувати. 1924 року здобула гімназійну освіту в Подєбрадах (Чехословаччина). Закінчила історико-філологічне відділення Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Вийшла заміж за сотника Армії УНР М. Телігу. Переїхала до Варшави, працювала в українській школі, друкувалася у “Літературно-науковому віснику”. 1932 року вступила до ОУН, після розколу залишилася в ОУН-М. У червні 1941 р. з чоловіком переїхала до Львова. Займалася політичною діяльністю. У жовтні 1941 р. у складі похідних груп ОУН вирушила до Києва. Організувала в Києві Спільку українських письменників, редагувала “Литаври” (додаток до газети “Українське слово”). Після початку масових репресій проти націоналістів відмовилася покинути Київ. Заарештована і разом з чоловіком розстріляна в Бабиному Яру.

Терещенки — відомий рід українських промисловців-цукрозаводчиків, землевласників і меценатів середини ХІХ —

поч. ХХ ст. Походили з козаків м. Глухова. У Києві розміщувалася контора “Товариство братів Терещенків”, яка вела торгівлю цукром. Під час подій 1917 р. всі підприємства націоналізовані. **Артем Якимович Т.** (?–1873) — український підприємець, який розбагатів на поставці корабельного лісу державі та провіанту для армії під час Кримської війни. Згодом разом із синами Миколою, Федором, Семеном будували цукроварні та промислові підприємства. **Микола Артемович Т.** (1820–1903 рр.) — промисловець-цукрозаводчик. Відомий меценат, один із фундаторів Київського та Глухівського музеїв. **Варвара Миколаївна Т.** — співзасновниця (разом із чоловіком Б. Ханенком) Музею західноєвропейського мистецтва у Києві. **Михайло Іванович Т.** (1886–1956 рр.) — промисловець-цукрозаводчик, державний діяч Російської імперії. Народився в Києві. Закінчив Київську гімназію та Лейпцизький університет. Був членом ІV Державної Думи. 1914–1917 рр. — очолював Київський військово-промисловий комітет, міністр фінансів, пізніше — закордонних справ Тимчасового уряду. Разом з І. Церетелі та О. Керенським вів переговори стосовно автономії з керівництвом УЦР. Після більшовицького перевороту емігрував. Помер у Монако.

Тетеря Павло Іванович (1620–1670) — гетьман Правобережної України (1663–1665). Родом з реєстрових козаків. Здобув добру освіту, служив спочатку писарем (з 1648 р.) Переяславського полку. З 1653 р. — Переяславський полковник. Один із найвизначніших дипломатів в урядах Б. Хмельницького, І. Виговського та Ю. Хмельницького. Брав участь у Переяславській раді, був у складі посольства Б. Хмельницького, що підписало в Москві так звані Березневі статті про входження України до складу Росії, проте сам належав до тієї частини старшин, що виступала проти цього. Після смерті Б. Хмельницького був прибічником І. Виговського та Ю. Хмельницького й обстоював незалежність України. 1658 року Тетеря від імені Виговського вів переговори з польським послом С. Беневським про союз України з Польщею. З 1660 р. його обрали генеральним писарем. 1663 року Ю. Хмельницький зрікся гетьманства й постригся у ченці, призначивши Тетерю наказним гетьманом. Невдовзі на раді у Чигирині він став гетьманом Правобережної України. Одразу по обранні Тетеря відкрито стає на бік

Польщі й провадить політику виходу зі складу Росії, постійно веде боротьбу з прихильниками російського царя з середовища старшин, котрі намагалися об'єднати обидві частини України — Правобережну та Лівобережну — під владою російського уряду. Частина старшин та простих запорожців, чимало селян та городян, не знаючи намірів гетьмана, були незадоволені відновленням польських порядків і підняли повстання під проводом Поповича проти гетьмана Тетері та його прибічників. Ведучи постійну боротьбу із супротивниками, звертаючись по допомогу то до поляків, то до татар, Тетеря не міг розраховувати на широку підтримку населення, оскільки народ неприхильно ставився до нього як до ставленика Польщі, що й викликало козацьке повстання; зазнавши поразки, Тетеря 1665 року зрікається гетьманства. Отруєний польським агентом.

Тетчер Маргарет Хільда (дівоче прізвище Робертс; 1925) — британський політик. Народилася 13 жовтня 1925 р. у м. Грантем у Північній Англії. Її батько був власником бакалійної крамниці. Жили вони небагато, отож діти допомагали батькам. З дитячих років у її життя ввійшла не тільки повага до провінційного устрою, а й прагнення вирватися з нього, вийти до “великого життя”. Тоді ж у неї зароджується інтерес до політики, чому значною мірою сприяв, певне, батько, який мав вплив на політичне життя свого містечка як один з провідних консервативних членів місцевої ради. В 1944 р. Маргарет вступає на хімічний факультет Оксфордського університету і активно долучається до роботи студентської консервативної асоціації, згодом ставши її президентом. Відпрацювавши майже чотири роки, у 1951 р. вона виходить заміж за заможного бізнесмена Деніса Тетчера. Це заміжжя, звільнивши Маргарет від турбот про хліб насущний, дає їй змогу закінчити юридичний факультет цього ж університету, з явним прицілом на політичну кар'єру. Після п'яти років адвокатури, утвердивши за собою репутацію активного і цілеспрямованого консерватора, вона у 1959 р. обирається до парламенту. З 1967 р. — один з провідних “тіньових міністрів”. З 1970 р. М. Тетчер обіймає посаду міністра з питань науки і освіти в уряді Е. Хіта. 1975 року, на 50-му році життя, її обирають лідером Консервативної партії й вона активно включається у виборчу кампанію. 1979–1990 рр. — прем'єр-міністр, яка провадить неоконсервативну

політику та політику економічного неолібералізму (приватизація, підтримка індивідуального підприємництва, зменшення соціальних витрат); у зовнішній політиці — тісна співпраця із США; виступала проти інтеграції ЄЕС за рахунок суверенності держав-членів, непоступлива в соціальних та політичних конфліктах.

Тимошенко Степан Прокопович (1878–1972) — вчений у галузі теорії пружності, будівельної механіки і опору матеріалів, академік УАН з 1919 р., іноземний член американської, французької, італійської, польської академії наук, АН СРСР, Лондонського королівського товариства, почесний доктор багатьох вищих навчальних закладів різних країн. Закінчив Петербурзький інститут інженерів шляхів (1901 р.). Працював там викладачем. 1906–1911 рр., 1917–1920 рр. — професор Київського політехнічного інституту, 1912–1917 рр. — професор Політехнічного, Електротехнічного інститутів та Інституту інженерів шляхів у Петербурзі. Працював у комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН (1918 р.). 1920 року емігрував до Югославії, де був професором Загребського політехнічного інституту, згодом переїхав до США. 1923–1927 рр. — науковий консультант компанії “Вестенгауз”. 1927–1936 рр. — професор Мічиганського, з 1936 р. — Стенфордського університетів. Автор понад 150 наукових праць. Відомий фундаментальними працями з опору матеріалів, теорії пружності та коливань в інженерній справі. Найзначніші наукові досягнення — розроблення ефективних варіаційних методів теорії пружності та застосування їх до розв’язання складних інженерних задач.

Тіто Йосип Броз (1892–1980) — югославський комуністичний лідер. Народився 25 травня 1892 р. в с. Кумровец у Хорватії. Батько, Франц Броз, за національністю хорват, мати, Марія Явершек — словенка. Йосип зростав і виховувався у багатодітній родині. З п’ятнадцяти років навчався слюсарної справи, працював у Загребі та Любляні на машинобудівних заводах. Восени 1913 р. його призвали до австро-угорської армії, у січні 1915 р. направили на Карпатський фронт. Того ж року потрапив до російського полону, брав участь у революційних подіях у Росії. Восени 1920 р. повернувся до Югославії і вступив до КПЮ, з 1928 р. — секретар Загребського комітету КПЮ. У серпні 1928 р. заарештований і засуджений на 5 ро-

ків. 1935–1936 рр. — працював у Комінтерні. В 1937 р. очолив ЦК КПЮ. У 1941–1945 рр. — Верховний головнокомандувач Народно-визвольної армії Югославії і партизанських загонів країни. З 30 листопада 1943 р. — голова Національного комітету визволення Югославії, маршал Югославії. З березня 1945 р. — голова Ради міністрів, міністр оборони ДФЮ. У листопаді 1952 р. обраний Генеральним секретарем Союзу комуністів Югославії, а з 1966 р. — голова СКЮ. З січня 1953 р. — президент Югославії. У 1953–1963 рр. очолював Союзне виконавче віче Югославії (уряд). Верховний головнокомандувач збройних сил Югославії. З 1971 р. — голова Президії СФРЮ. Зумів зберегти незалежність Югославії від СРСР, що підняло його авторитет у державі та за її межами. Рішуче боровся з національним сепаратизмом, який після його смерті зумовив розпад держави. Помер 4 травня 1980 р. у Любляні.

Тодзіо Хідекі (1884–1948) — один із головних військових злочинців, генерал японської армії, військовий міністр, який затвердив план агресії проти СРСР. В 1941–1944 рр. — прем'єр-міністр і одночасно військовий міністр. Активно допомагав фашистській Німеччині у війні проти СРСР. Страчений на підставі вироку Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу.

Трильовський Кирило (псевдонім Гайдамака, Гриць Покотило, Клим Обух та ін.; 1864–1941) — український громадсько-політичний діяч, адвокат, публіцист, видавець, один із засновників і керівників Української радикальної партії. Народився на Галичині в родині греко-католицького священника. Навчався в Золочівській, пізніше в Коломийській гімназіях. Вивчав право в Чернівецькому та Львівському університетах. Був організатором січового руху, працював адвокатом, брав участь у культурно-просвітницькій та агітаційній роботі серед селянства Гуцульщини та Покуття. Складав січові пісні та марші, заснував перший кооператив на Покутті. У 1907–1918 рр. — посол до австрійського парламенту, з 1913 р. — і до галицького сейму. 1918 р. — член Української Національної Ради ЗУНР. Після поразки ЗУНР емігрував до Відня. Повернувся на батьківщину в 1927 р., але участі в політичному житті більше не брав.

Трумен Гаррі (1882–1972) — державний і політичний діяч США. 1945 р. — віце-президент, 1945–1953 рр. — 33-й президент США, демократ. Прийняв рішення про застосування атомної бомби проти Японії; закон про працевлаштування солдатів; розгул маккартизму; започаткував доктрину стримування комунізму; санкціонував участь США в корейській війні 1950–1950 рр.; підтримав план Маршалла; договір з Японією 1951 р.

Трюдо П'єр Елліотт (1919) — канадський політик, лідер Ліберальної партії. Народився 18 жовтня 1919 р. у Монреалі, за походженням франко-канадець. З 1968 р. лідер Ліберальної партії. За освітою — юрист. Займався юридичною практикою і журналістикою; у 1949–1951 рр. працював в апараті прем'єр-міністра Сен-Лорана. У 1961–1965 рр. — ад'юнкт-професор права в Монреальському університеті. В 1965 р. обраний до парламенту. Прем'єр-міністр Канади в 1968–1984 рр. (з невеликою перервою), який здійснив конституційну реформу 1981–1982 рр.

Туган-Барановський Михайло Іванович (1865–1919) — економіст і історик, академік УАН з 1918 р. Закінчив фізико-математичний і юридичний факультети Харківського університету (1888 р.). Поповнював освіту в Англії. З 1895 р. викладав у Петербурзькому, Київському університетах, Петербурзькому політехнічному інституті, університеті імені Шанявського в Москві. 1917–1918 рр. — міністр в уряді Центральної Ради, 1918–1919 рр. — професор Київського університету, голова Соціально-економічного відділу УАН. Один з найкращих знавців кон'юнктурних економічних циклів, автор численних праць про теорію вартості, розподіл суспільного доходу, історію господарського розвитку, кооперацію в господарській діяльності. Основні наукові праці: “Промислові кризи в сучасній Англії”, “Російська фабрика в минулому і сучасному”.

Тутковський Павло Аполлонович (1858–1930) — геолог, географ, академік УАН (з 1918 р.). Закінчив фізико-математичний факультет Київського університету (1882 р.). У 1884–1895 рр. працював консерватором геологічного кабінету університету. В 1896–1904 рр. викладав у київських гімназіях. 1904–1913 рр. — інспектор, директор народних училищ на Волині. З 1914 р. професор Київського університету. Брав актив-

ну участь в організації Української Академії наук, українських університетів. 1919–1930 рр. — голова Фізично-математичного відділу УАН. З 1926 р. — організатор і перший директор Науково-дослідного інституту геології. 1918–1921 рр. — голова природничої секції Українського наукового товариства в Києві. Наукові праці присвячені мінералогії, петрографії, гідрогеології, палеонтології, регіональній та четвертинній геології, геоморфології, ландшафтознавству. Запропонував для цілей стратиграфії мікропалеонтологічний метод. Розробив гіпотезу походження лесів. Дав загальну характеристику підземних вод України, розробив план артезіанського водопостачання Києва.

Тютюнник Юрій Йосипович (1891–1929) — український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Народився на Київщині. Навчався у сільській школі, закінчив агрошколу в Умані. У Першій світовій війні на фронті отримав офіцерський чин. Після утворення УЦР взяв участь в українізації частин російської армії. Сформував полк ім. П. Дорошенка у Сімферополі, обраний членом ЦР, на Звенигородщині організував Кіш вільного козацтва і став його отаманом. Після захоплення Києва більшовиками у лютому 1918 р. підняв повстання зі своїми козаками, внаслідок якого контролював великі території Київщини та Херсонщини. Чинив опір німцям та гетьманцям. У лютому 1919 р. частини Тютюнника об'єдналися із загонами Григор'єва, де начальником штабу став Тютюнник. Воювали з більшовиками проти денікінців та військ Антанти, у травні 1919 р., зрозумівши суть політики більшовиків, повернули зброю проти більшовиків. У липні 1919 р. Тютюнник приєднався до Армії УНР. Його частини успішно вели бойові дії з більшовиками, денікінцями. Восени 1919 р. Тютюнник призначений помічником командувача Армії УНР. Після інтернування українських частин у Польщі не склав зброї. Підготував II Зимовий похід у листопаді 1921 р. на території України з метою підняття антибільшовицького повстання, проте операція завершилася трагічно — група була розбита більшовицькими військами, а 359 полонених козаків було розстріляно поблизу Базара на Житомирщині. 1924 року Тютюнник повернувся в Україну. Оселився у Харкові, викладав тактику і стратегію у Харківській школі червоних старшин, написав спогади про Зимовий

похід, кілька кіносценаріїв, працював редактором художніх фільмів. 1929 року заарештований, вивезений до Москви, де за наказом начальника ОДПУ Менжинського без суду розстріляний.

Ф

Филонович Василь Захарович (1890–1987) — український військовий і громадсько-політичний діяч. Народився 15 січня 1890 р. в м. Сумах. Походив з давнього козацького роду. З 1910 р. служив у 123-му піхотному Козловському полку російської армії. У роки Першої світової війни закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище і в чині поручника був відправлений на фронт. У 1917 р. В. З. Филонович — голова української полкової ради 516-го Мезенського полку, активний учасник українізації цього полку. Наприкінці 1917 р. Центральна Рада призначила В. З. Филоновича військовим комендантом м. Сум, де він сформував окремії Сумський курінь (1500 багнетів). Під час антигетьманського повстання (листопад 1918 р.) курінь під його командуванням приєднався до Окремого корпусу Січових стрільців. У боях під Житомиром сотник В. З. Филонович був поранений. 1919 року Директорією УНР призначений старшиною з окремих доручень при ставці Головного Отамана С. В. Петлюри. Брав активну участь у боях із червоними військами влітку та восени 1919 р. У грудні того ж року полковник В. З. Филонович був направлений у складі групи старшин Армії УНР на Катеринославщину для надання допомоги повстанським загонам. Потрапивши у полон до денікінців, був вивезений в Одесу, звідки втік на Кубань, де очолив загін повстанців. У 1920 р. В. З. Филонович з боями відступив у Грузію, де урядом УНР був включений до складу української військової місії на Кавказі і призначений на посаду віце-консула України в Грузії. У 1921 р. — військовий аташе УНР в Болгарії. Після ліквідації цієї посади на вимогу Москви В. З. Филонович виїхав до Чехословаччини, де закінчив військово-технічну школу, редагував журнал “Гуртуймося!”, виступав автором статей і спогадів на його сторінках. У 1939 р. В. З. Филонович взяв активну участь у боях зброй-

них сил Карпатської України (автономної України у складі Чехо-Словаччини) з армією хортистської Угорщини, яку підтримувала гітлерівська Німеччина. Під натиском переважаючих сил супротивника війська “Карпатської Січі” (збройні сили Карпатської України) відступили в Румунію, яка передала українських вояків угорцям, а ті кинули їх (в тому числі й В. З. Филоновича) у концтабори. Після звільнення В. З. Филонович жив у Словаччині. 1951 року виїхав до США, де очолював Союз українських ветеранів США (генерал-хорунжий). Пізніше (1974–1979 рр.) був призначений військовим міністром уряду УНР в екзилі (підвищений до рангу генерал-поручника). Помер В. З. Филонович 3 червня 1987р.

Фюль Швайпольт (? — між 1525 і 1526) — друкар, ювелір, гірничий майстер. Народився у м. Нойштадті у Франконії. Був технічним керівником друкарні у Кракові, яка видала перші східнослов'янські книги кириличним шрифтом: Часослов, Осмогласник (обидві — 1491 р.), дві недатовані Тріоді. Замовники їх невідомі; припускають, що вони були пов'язані з Київською митрополією або однією з її єпархій. У післямовах вжито українську мову. Під час оформлення зразком служили слов'янські рукописні книги, зокрема з Прикарпаття. Збереглося 79 примірників видань Ф. Швайпольта.

Франко Баамонде Франсіско (1892–1975) — іспанський генерал і політик, керівник націоналістичних сил. Народився в місті Ель-Ферроль 4 грудня 1892 р. Франсіско мріяв стати моряком, але його направили до піхотного училища в Толедо. Найнижчий — 155 см, наймолодший кадет не вирізнявся успіхами у військових науках, був 251-м серед 312 учнів. У 1912 р. честолюбний лейтенант вступає до колоніальних військ, у лютому 1917 р. йому присвоюють звання майора, і він стає наймолодшим майором в іспанській армії. У червні 1923 р. вже в чині підполковника його нагороджено “Військовою медаллю за особливі заслуги” у війні проти незалежної держави Ріф (Північний Марокко). Під час диктатури Прімо де Рівери Франко був удостоєний звання генерала. В 1927 р. диктатор призначив Франко керівником щойно створеної Вищої військової академії генерального штабу в Сарагосі. На цій посаді він зустрів падіння диктатури у 1931 р. Після закриття академії та різкого скорочення офіцерського корпусу Франко прийняв команду-

вання 5-ю дивізією в Сарагосі, з лютого 1932 р. — командир 15-ї бригади в Ла-Корунї. В 1934 р. Франко став наймолодшим дивізійним генералом у віці 41 рік. Брав безпосередню участь у придушенні Астурійського повстання. На початку 1935 р. Франко дістав нове призначення — начальник генерального штабу іспанської армії. Після перевороту 1936 р. — глава іспанської держави, лідер військово-фашистського заклоту. До 1975 р. — глава держави і верховний вождь (каудильйо); 1938–1973 рр. — також прем'єр, здійснював сильне репресивне правління; під час Другої світової війни зберіг нейтралітет Іспанії; з 50-х виводив її з міжнародної політичної та економічної ізоляції; в 1969 р. призначив своїм наступником Хуана Карлоса I.

Фрейд Зигмунд (1856–1939) — австрійський лікар-психотерапевт і психолог, засновник психоаналізу. Розвинув теорію психосексуального розвитку індивіда. У процесі формування характеру та його патології основну роль відводив переживанням раннього дитинства. Від методу відреагування за допомогою гіпнозу забутих психічних травм перейшов до методу вільних асоціацій як основи психоаналітичної терапії. Принципи психоаналізу поширив на різні сфери людської культури — міфологію, фольклор, художню творчість, релігію та ін. Основні праці Фрейда: “Тлумачення снів”, “Психопатологія повсякденного життя”, “Тотем і табу”, “Я і Воно”. На основі вчення Фрейда виник цілий науковий напрям — фрейдизм. Фрейдизм, згідно з теорією Фрейда про підсвідомість як основу діяльності людини, намагається звести форми культури та соціального життя до проявів первісних інстинктів.

X

Ханенки — козацько-старшинський рід у Гетьманщині. Походив від **Степана Х.**, який на початку XVII ст. жив на Запоріжжі. Найдавніші представники роду: **Михайло Степанович (1620–1680 рр.)** — гетьман Правобережної України; **Данило Х.**, внук М. Ханенка — наказний Лубенський полковник; **Микола Данилович Х.** — визначний політичний і державний діяч Гетьманщини, дипломат, мемуарист; **Василь Михайлович Х.** — один з найбагатших землевласників Гетьманщини,

здобув дуже добру освіту, служив при дворі Петра III, К. Розумовський подарував йому с. Лотаки Стародубського полку, де і доживав життя; **Іван Михайлович Х.** — військовий діяч у Лівобережній Україні. Навчався у Петербурзі, був бунчуковим товаришем у 1767 р., брав участь у російсько-турецькій війні 1769–1774 рр., був флігель-ад'ютантом графа П. Румянцева, обіймав посаду полковника Глухівського карабінерського полку; **Олександр Іванович Х.** (1776–1830 рр.) — дипломат, працював під протекторатом канцлера О. Безбородька. Належав до українського автономістського гуртка. Був секретарем російського посольства у Лондоні. Був повітовим предводителем дворянства, саме він упорядкував родинний архів. **Богдан Іванович Х.** (1850–1917 рр.) — український промисловець, колекціонер, меценат.

Ханенко Богдан Іванович (1850–1917) — промисловець, колекціонер, меценат. Походив зі старовинної старшинсько-гетьманської родини. Закінчив I-у Московську гімназію та юридичний факультет Московського університету (1871 р.). Працював суддею. Після виходу у відставку подорожував країнами Європи. У 1880 р. оселився в Києві. Один з організаторів, директор-розпорядник, згодом голова “Землеробського синдикату”, голова правління Товариства цукрово-бурякових та рафінадних заводів братів Терещенків. 1890 р. — член Всеросійського товариства цукрозаводчиків, Біржового товариства, згодом — член Державної Ради від промисловості. Належав до партії октябристів. Зібрав велику колекцію творів світового мистецтва (“Музей”) та мистецтвознавчу бібліотеку. В його колекції твори Д. Веласкеса, Веронезе, Джотто, Караваджіо. Почав збирати твори давньоруського іконопису. Був обраний почесним членом Академії мистецтв та Петербурзької АН, членом Історичного товариства Нестора-літописця. Заповів усі капітали Художньо-промислового музеєві, а власний музей — м. Києву. За дарчою дружини Варвари музей передано УАН, тепер — Державний музей західного і східного мистецтва. Похований у Видубицькому монастирі.

Харитоненки — українські підприємці-цукрозаводчики, землевласники, меценати середини XIX — початку XX ст. Походили із селян-чумаків Сумського повіту. Найвидатнішим був **Іван Герасимович** (1820–1891 рр.), син селянина. Освіту здо-

був у сільській парафіяльній школі. Розбагатів на бакалійній торгівлі, орендував землі, промислові підприємства. Після скасування кріпосного права купив поміщицькі угіддя, будував цукрові заводи, став одним із найбільших цукрозаводчиків Російської імперії, дійсний статський радник.

Хвильовий Микола (справжнє прізвище — Фітільов; 1893–1933) — український письменник, публіцист. Народився у с. Тростянець на Харківщині (нині Сумська обл.) в сім'ї вчителів. Закінчив Богодухівську гімназію. Згодом став членом КП(б)У, переїхав до Харкова і почав друкувати свої твори. У 1923 р. став одним із співзасновників Співки пролетарських письменників “Гарт”, у 1925 р. — літературної організації ВАПЛІТЕ. Основоположник течії активного романтизму та пролетарської поезії. Виступав за утвердження високих естетичних ідеалів замість насадження масовості, закликав до орієнтації на Європу. З ним були солідарні націонал-комуністи, але погляди Хвильового не задовольняли правлячу партійну верхівку, яка вбачала в них “прояви поширення антиросійських настроїв в Україні”. Його погляди трактувалися як третя течія національного ухильництва всередині КП — “хвильовизм” (поряд з “волобуївщиною” і “шумскізмом”). Для врятування ВАПЛІТЕ від розпуску визнав свої “помилки”, погодився з виключенням з організації (але ці каяття були вимушеними і нещирими). На знак свого протесту проти голодомору 1932–1933 рр. та арешту свого друга Михайла Ялового (що стало початком масових репресій проти інтелігенції) покінчив життя самогубством. Автор збірок “Молодість”, “Досвітні симфонії”, “Сині етюди”, “Осінь”, “Санаторійна зона”.

Хвойко (Хвойка) Вікентій (1850–1914) — український археолог. Народився у Семіні (Чехія). Закінчив комерційне училище. В 1876 р. переїхав до Києва, де працював учителем. У 1890 р. захопився археологією. Досліджував Кирилівську стоянку, в 1896 р. відкрив перші поселення трипільської культури, досліджував пам'ятки бронзового та раннього залізного віків — Пастирське та Мотронинське городища. 1899 року відкрив пам'ятки зарубинецької і черняхівської культури, вивчав пам'ятки княжої доби на території Києва. Один із засновників Київського міського музею старовини і мистецтва (тепер Національний історичний музей). Пропагував ідею автохтонності східних слов'ян на території Середньої Наддніпрянщини.

Хемінгуей Ернест (1899–1961) — американський письменник; представник так званого втраченого покоління; військовий кореспондент в Іспанії під час громадянської війни. У його здебільшого автобіографічних творах — усвідомлення трагічності людської долі переплітається із життєлюбством і утвердженням гуманістичних цінностей індивідуального гуманізму. Лауреат Нобелівської премії 1954 р. Основні твори: “Прощай, зброе”, “Старий і море”.

Хмельницький Зиновій-Богдан Михайлович (бл. 1595–1657) — гетьман України, видатний державний діяч та полководець. Син чигиринського підстарости, сотника Запорозького війська Михайла Хмельницького, який загинув у битві під Цецорою в 1620 р. (сам майбутній гетьман потрапив тоді у полон до турків). Народився Богдан Хмельницький у Чигирині, освіту здобув у єзуїтському колегіумі у Львові. Знав латинську, польську, турецьку, татарську та рідну мови, володів знаннями з історії, правничих наук, географії тощо. Після повернення з дворічного полону брав участь у козацьких походах проти турків, татар, у селянсько-козацьких повстаннях 1630, 1632, 1637 рр. У жовтні 1645 р. разом з 2,5-тисячним загоном запорожців брав участь у війні Франції проти Іспанії, здобув перемогу під Дюнкерком. З 1647 р. почав підготовку повстання проти польсько-шляхетської влади в Україні, що вибухнуло у січні 1648 р. і поклало початок визвольній війні 1648–1654 рр. Обраний гетьманом, Б. Хмельницький із запорозькими козаками, селянами та міщанами завдав поразки польським військам під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, зайняв Волинь, Поділля, Червону Русь, фактично визволив від поляків усю Україну, змусив їх укласти перемир'я. У 1651 р. козацьке військо через зраду союзників — кримських татар — зазнало поразки під Берестечком, проявивши в цій битві подивугідний героїзм, проте через рік у битві під Батогом козаки розгромили 20-тисячну армію шляхти. В 1653 р. поляків врятувало від нищівної поразки під Жванцем перемир'я татар з Річчю Посполитою. 8 січня 1654 р. Б. Хмельницький із стратегічних міркувань домовився у Переяславі з Росією, що в березні 1654 р. будуть оформлені документально так звані Березневі статті, що надали Україні автономію. В 1656 р. гетьман тяжко захворів. Помер він у гетьманській резиденції в Чигирині. Поховано

Б. Хмельницького 25 серпня 1657 р. в Еллінській церкві родового хутора Суботова.

Хмельницький Юрій Богданович (1641–1685) — молодший син Богдана Хмельницького. Народився в родовому хуторі Суботіві. По смерті батька в 1657 р. проголошений на раді його наступником, але через деякий час булаву було віддано генеральному писарю І. Виговському, а 16-річний Юрась продовжив навчання у Київському колегіумі. В 1659 р. після угоди гетьмана Виговського з Польщею, коли посилилася неприхильність населення до нього, козаки знову віддають булаву Ю. Хмельницькому. Хворобливий і нерішучий, Ю. Хмельницький не мав таланту керівника у складних для тогочасної України умовах. Потрапляючи у залежність то до російського уряду, то до поляків, татар і турків, молодий гетьман своєю невпевненістю викликав невдоволення частини козаків та старшини. В 1660 р. Ю. Хмельницький уклав з Польщею Слобожанський трактат, за яким Україна розривала угоду з Росією. Правобережжя за цим трактатом відійшло до Польщі (за винятком Києва). Проти Ю. Хмельницького виступили лівобережні Ніжинський, Чернігівський та Переяславський полки. У Переяславі наказним гетьманом обрано Сомка. Почалися міжусобиці серед прибічників двох гетьманів. Тим часом татари, союзники Ю. Хмельницького, грабували міста і села. В 1662 р. військо Ю. Хмельницького зазнало поразки від Сомка та царського воеводи Ромодановського, після чого гетьман зрікся булави і постригся у ченці під іменем Гедеона. Пізніше, після обвинувачення його у зраді П. Тетерею, польський уряд заарештував і ув'язнив Юрася. Після звільнення в 1673 р. він потрапляє у полон до татар, які відправляють його до Царгорода. Відомо, що там він був архимандритом у монастирі. У 1677 і 1678 рр. султан, який знову вирішив завоювати Україну, надумав використати для цього Ю. Хмельницького і проголосив його гетьманом та Сарматським князем. Разом із турками військо Ю. Хмельницького билосся з прибічниками Москви, водночас завдаючи руйнувань Україні — було спустошено Канів, Черкаси, Корсунь, Стеблів. Пізніше турки позбавляють Юрася звання гетьмана, затим знову (1685 р.) повертають йому булаву. Того ж року нещасливий гетьман перевищив свої повноваження, внаслідок чого було закатовано за несплату податку

дружину багатого купця. За це турецький уряд стратив Ю. Хмельницького у Кам'янці.

Холодний Петро Іванович (1876–1930) — український художник, іконописець, громадсько-політичний та освітній діяч. Народився 18 грудня 1876 р. у м. Переяславі. Мистецьку освіту здобув у Київській художній школі М. Мурашка. Був членом Товариства українських поступовців. У 1910 р. на київських виставках живопису з'являються твори П. І. Холодного — ліричні пейзажі та композиції на історичну тематику: “Вітер”, “Похмурий день”, “Чернець”, “Ой у полі жито”, “Похід Ігоря на половців” та ін. У 1917 р. П. І. Холодний — директор 1-ї Київської гімназії, один з організаторів Всеукраїнської учительської спілки і Товариства шкільної освіти. Належав до Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), член її фракції у Центральній Раді, в якій репрезентував освітні організації м. Києва. З 12 вересня 1917 р. — товариш Генерального секретаря освіти. Пізніше виконував обов'язки міністра народної освіти в першому складі уряду Директорії УНР (грудень 1918 р.), співпрацював в Українській Академії наук (1919 р.). Покинувши територію України (1920 р.), опинився у польському таборі інтернованих у Тарнові, звідки у 1921 р. переїхав до Львова. Львівський період життя був найбагатшим у творчій біографії художника. П. І. Холодний створив цілу галерею майстерно виконаних портретів сучасників — видатних громадсько-політичних, військових, церковних діячів України, письменників, митців тощо. Серед них особливо багато живописних образів маловідомих нині старшин української армії — М. Юнакова, М. Безручка, В. Сальського, М. Омеляновича-Павленка, Ю. Тютюнника, Д. Вітовського та ін. П. Холодний був також автором численних ікон, вітражів, настінних розписів у церквах, соборах, духовних семінаріях. Помер П. І. Холодний 7 червня 1930 р. у Варшаві. Після приєднання Західної України до УСРР чимало творів П. Холодного було знищено як “зразки націоналістичного мистецтва”.

Хомейні Рухолла Мусаві (1900–1989) — іранський національний лідер, мусульманський теолог. Народився у місті Хомейні в сім'ї священнослужителя. У ранньому дитинстві втратив батька, а у 15 років і матір. Навчався і викладав у найавторитетніших ісламських навчальних закладах у Кумі і Файзії.

Наприкінці 20-х років Хомейні одружився з дочкою вченого-богослова, яка стала супутницею всього його довгого життя, матір'ю вісьмох його дітей. У 30-ті роки переслідувався шахським режимом. В 1962 р. — верховний правитель (імам) іранських шиїтів. У 1963 р. відкрито виступив проти “білої революції”, а в 1964 р. був висланий шахом з країни. До 1 лютого 1979 р. перебував в еміграції. У 1979–1989 рр. був духовним лідером Ірану та численних шиїтів у різних куточках світу і мав необмежену владу. Помер 4 червня 1989 р.

Хоргі Міклош (1868–1957) — угорський політик, правитель Угорщини в 1920–1944 рр., адмірал. Народився у м. Кендереш. Закінчив військово-морську академію. В 1886–1918 рр. служив у військово-морському флоті Австро-Угорщини. В 1919 р. — учасник розгрому Угорської республіки. Після 1920 р. — регент (правитель) Угорщини. Після 1933 р. встановив тісні зв'язки з фашистською Німеччиною та участь Угорщини у війні. Після визволення Радянською армією частини Угорщини намагався вийти з війни, за що був позбавлений німцями влади та інтернований. З жовтня 1944 р. — в еміграції, де і помер.

Хо Ши Мін (1890–1969) — політичний і державний діяч В'єтнаму. З 1920 р. — учасник міжнародного комуністичного руху, співзасновник комуністичної партії В'єтнаму. В 1945 р. проголосив Демократичну Республіку В'єнам (ДРВ), з 1946 р. — президент, водночас прем'єр-міністр ДРВ, яка під його керівництвом перемогла в Індокитайській війні. З 1976 р. його ім'я носить місто Сайгон.

Христюк Павло Оникійович (1890–1941) — український громадсько-політичний діяч, публіцист, кооператор. Народився у станиці Єлисаветській на Кубані, в козацькій родині. Навчався у Київському політехнічному інституті (з 1912 р.), долучився до громадсько-політичного життя, співпрацював у газеті “Рада”, редагував кооперативний журнал “Комашня”. Після повалення самодержавства П. Христюк — один із фундаторів Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), член її ЦК, співробітник есерівських газет “Боротьба” і “Трудова громада”, співредактор газети “Народна Воля” (орган ЦК УПСР). Активний учасник кооперативного руху, один з організаторів і керівників першого Кооперативного з'їзду в Києві.

Один із засновників Української Селянської спілки, від якої був обраний до Центральної Ради, де займав посаду Генерального писаря в уряді В. К. Винниченка і міністра внутрішніх справ (в уряді В. О. Голубовича), працював товаришем міністра внутрішніх справ УНР Директорії. З 1919 р. в еміграції. Автор фундаментальної чотиритомної праці “Замітки і матеріали до історії української революції”. У 1923 р. повернувся в Україну. Жив у Харкові, працював інспектором Українського банку, членом правління Державного видавництва України. Йому постійно нагадували про його “націоналістичне минуле”. В березні 1931 р. був заарештований за звинуваченням в участі у вигаданій “контрреволюційній” організації “Український національний центр”. 7 лютого 1932 р. засуджений на 5 років ув’язнення, а в 1935 р. на 3 роки заслання, у вересні 1937 р. особлива нарада НКВС СРСР знову засудила його — цього разу до 8 років позбавлення волі. П. О. Христюк помер 29 вересня 1941 р. у “Севвостлаге” Архангельської області. Реабілітований помертню у 1989 р.

Хрущов Микита Сергійович (1894–1971) — радянський партійний та державний діяч. Народився 17 квітня 1894 р. у селі Калинівка Курської губернії в селянській родині. В 1908 р. сім’я переїхала в Донбас, де й працював на шахті М. Хрущов. Без вагань прийняв владу більшовиків, брав участь у громадянській війні. З 1924 р. — на партійній роботі. Багато років беззастережно підтримував Сталіна, вірив усього, що казав “вождь”. Сталін висував М. Хрущова на відповідальні посади. У 1929 р. Хрущов навчався в Московській Промисловій академії, з 1934 р. — перший секретар Московського міськкому КПРС. У 1938–1947 рр. (з перервами) — перший секретар ЦК Компартії України. В роки війни член військових рад ряду фронтів у званні генерал-лейтенанта. У 1947–1949 рр. знову очолював парторганізацію України, керував заходами щодо включення Західної України до складу УРСР, ініціатор прискороного вирішення міжнаціональних проблем на українсько-польських кордонах, здійснення каральних операцій проти УПА. З грудня 1949 р. — секретар ЦК ВКП(б) і перший секретар Московського міськкому партії. З березня 1953 р. секретар, а з вересня 1953 р. — Перший секретар ЦК КПРС. З 1958 р. — глава уряду. Розпочав процес десталінізації, спри-

яв лібералізації суспільно-політичного життя, усунув атмосферу тотального терору, однак видав наказ на спорудження берлінського муру, придушив угорську революцію 1956 р., судом у Карлсруе 1963 р. визнаний винуватцем убивства С. Бандери, ініціатор переслідувань української інтелігенції, прихильник форсованої русифікації. Звільнений пленумом ЦК КПРС 14 жовтня 1964 р. (що класифікується як змова) від усіх посад і відправлений на пенсію. Помер 11 вересня 1971 р.

Ц

Цегельський Льонгин Михайлович (1875–1950) — український громадсько-політичний діяч, дипломат, публіцист, за фахом — адвокат. Народився у Кам'янці-Струмільовій (Галичина) в сім'ї церковного та громадського діяча (майбутнього генерального вікарія митрополита А. Шептицького). Навчаючись на юридичному факультеті Львівського університету, брав найактивнішу участь у національному русі. Зокрема, 14 липня 1900 р. студент Л. Цегельський виступив на галицькому віче з промовою, у якій вимагав державної самостійності українського народу, закликав створити “свою власну незалежну самостійну українську національну державу в етнографічних границях по всій території, заселеній українським народом”. Член національно-демократичної партії, Головної Української Ради і Союзу Визволення України у Львові, входив до складу Бойової управи Українських Січових стрільців, член Української Національної Ради ЗУНР, державний секретар внутрішніх справ. 1 грудня 1918 р. підписав від імені уряду ЗУНР попередню угоду з Директорією УНР про об'єднання двох українських держав у єдину соборну Українську Народну Республіку. У 1919–1920 рр. Л. Цегельський був керуючим справами державного секретаріату зовнішніх справ Західної області УНР і одночасно — заступником міністра закордонних справ УНР. Через те, що державний секретар закордонних справ ЗУНР В. Л. Панейко в цей час був на Паризькій мирній конференції, Л. Цегельський фактично очолював зовнішньополітичну службу Західної України. В 1920–1921 рр. він був послом ЗУНР у

США, де й залишився згодом в еміграції. Багато років працював у часописі “Америка” (Філадельфія), з 1943 р. був його редактором. Помер у Філадельфії. Залишив історичні праці і мемуари: “Русь — Україна, а Московщина — Росія”, “Спогади”, “Від легенди до правди”. Останні дві книги є цінним мемуарним джерелом вивчення історії зовнішньої політики УНР і ЗУНР.

Ч

Чан Кайші (1888–1975) — державний політичний діяч Китаю. Освіту здобув у Баотянській військовій академії в Токіо. Брав активну участь у політичній боротьбі проти Маньчжурської династії. Активний учасник революції 1911–1913 рр. Один із лідерів Гоміньдану, керівник збройних сил Гоміньданівської партії. Після кількох років нестабільності й негараздів у країні Чан Кайші у 1928 р. став президентом Китаю. Йому вдалося утриматись при владі під час японської окупації (1938–1945 рр.), проте згодом він зазнав поразки у боротьбі з комуністами. Після 1949 р. Чан зі своїми прихильниками перебрався на невеликий острів Тайвань, де під час його правління спостерігалось бурхливе економічне зростання.

Чаушеску Ніколає (1918–1989) — румунський партійний та державний діяч. Народився 26 січня 1918 р. у незаможній селянській сім’ї в с. Скорнічешті повіту Олт. У 15 років він вступив до комсомолу, був організатором виступів трудящих, згодом заарештований і роки війни провів в ув’язненні. Особливий вплив на нього справив Г. Георгіу-Деж. Після визволення країни почалося швидке сходження Чаушеску щаблями влади: секретар ЦК комсомолу, начальник Вищого політичного управління армії, заступник міністра оборони, генерал. В офіційних біографіях наголошувалось, що його обрання на посаду Генерального секретаря РКП (серпень 1969 р.) і президента Румунії (березень 1974 р.) було “закономірним результатом видатних революційних заслуг”. (Сам Чаушеску в юності був підмайстром шевця. Будучи заарештованим за крадіжку, у в’язниці познайомився з політичними в’язнями і при-

єднався до комуністів, став послідовником групи в нечисленному румунському русі, яку очолював з 1945 р. запеклий сталініст Г. Георгіу-Деж.) Запровадив авторитарне правління, нав'язував культ власної особи. Під час повстання проти диктатури в грудні 1989 р. заарештований, засуджений до страти військовим судом. Розстріляний 25 грудня 1989 р.

Черняхівський Іван Данилович (1906–1945) — воєначальник, генерал армії (1944 р.), двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1944 р.). Народився на Черкащині. З 1941 р. командував 28-ю танковою дивізією в Прибалтійському окрузі. Під час війни командував 18-м танковим корпусом, 60-ю армією, Західним та 3-м Білоруським фронтами. Війська під його керівництвом брали участь у форсуванні Дніпра, визволенні Києва, Коростеня, Житомира, Шепетівки, провели серію успішних операцій у Білорусії, першими увійшли у Східну Пруссію. 15 лютого 1945 р. смертельно поранений. Був похований у Вільнюсі.

Черчілль Вінстон-Леонард Спенсер (1874–1965) — англійський державний діяч, політик, письменник, лідер Консервативної партії. Народився 30 листопада 1874 р. у м. Бленхейм (графство Оксфордшир). З роду герцогів Мальборо. Закінчив аристократичну школу в Харроу і Військову академію в Сандхерсті. В 1897–1898 рр. служив в англійських військах в Індії. Під час англо-бурської війни був військовим кореспондентом “Морнінг пост”, у 1900 р. — обраний до палати громад від консерваторів. У 1904 р. — перейшов до ліберальної партії і представляв її в парламенті (1906–1922 рр.). У 1924 р. повернувся до Консервативної партії. В 1906–1908 рр. — заступник міністра колоній, 1908–1910 рр. — міністр торгівлі, в 1910–1911 рр. — міністр внутрішніх справ, у 1911–1915 рр. — морський міністр, в 1917–1918 рр. — міністр військового постачання, 1918–1921 рр. — військовий міністр і міністр авіації, в 30-ті роки — в опозиції до керівництва консерваторів, у 1939–1940 рр. — морський міністр, у 1940–1945 рр., 1951–1955 рр. — очолював британський уряд (прем'єр-міністр). Внутрішня і зовнішня політика Черчілля була спрямована на зміцнення потуги Британської імперії. Вкрай негативно ставився до Радянської Росії, однак після нападу Німеччини на СРСР виступив із заявою про підтримку Радянського Союзу. Учас-

ник конференцій в Тегерані, Ялті та Потсдамі. Один з ініціаторів “холодної війни”. Уряд Черчілля підписав Паризькі угоди 1954 р. і договір про утворення СЕАТО. Після відставки у 1955 р. відійшов від активної політичної діяльності, але мав значний вплив на англійський уряд. Лауреат Нобелівської премії в галузі літератури 1953 р.

Чехівський (Чеховський) Володимир Мусійович (Мойсейович) (1876–1937) — громадсько-політичний, культурний і церковний діяч України, історик, дипломат. Народився на Київщині в сім’ї священика. Закінчив Київську духовну академію. Працював у Кам’янець-Подільській духовній семінарії. У 1906 р. — депутат Першої Державної Думи. Член ЦК УСДРП. 1907–1917 рр. проживав в Одесі, викладав у гімназії, комерційних і технічних училищах, був активним членом місцевої української громади і товариства “Просвіта”, головою одеського комітету УСДРП, головним редактором часопису “Українське слово”. На Всеукраїнському національному конгресі його обрали до складу Центральної Ради від Одеси. За Гетьманату В. М. Чехівський був членом Українського національного союзу та Українського військово-революційного комітету, який готував повстання проти П. П. Скоропадського. З 26 грудня 1918 р. до 11 лютого 1919 р. В. М. Чехівський за рекомендацією В. К. Винниченка працював головою Ради Міністрів і водночас — міністром закордонних справ УНР. У цей час помітно поживалась зовнішньополітична діяльність УНР, значно розширилась мережа українських дипломатичних представництв за кордоном. Під його головуванням уряд Директорії проголосив закон про автокефалію Української православної церкви (січень 1919 р.), В. Чехівський був співавтором тексту цього закону. В цей час відбулося проголошення урочистого Акта Злуки (об’єднання) двох суверенних українських держав (УНР і ЗУНР) в єдину соборну Українську Народну Республіку (22 січня 1919 р.). Із жовтня 1921 р. В. М. Чехівський — дорадник митрополита В. Липківського та голова ідеологічної комісії Української автокефальної православної церкви. У липні 1929 р. — заарештований у сфабрикованій “справі” Спілки визволення України і засуджений на страту (квітень 1930 р.), яку згодом було замінено на 10 років ув’язнення. У 1936 р. термін покарання йому було продовжено ще на 20 років заслан-

ня до далеких таборів особливого призначення без права листування. У практиці сталінського “правосуддя” це означало — смертний вирок. В. М. Чеховський був розстріляний 3 листопада 1937 р. поблизу м. Медвежегорська (в Карелії). Був автором багатьох богословських і науково-історичних праць, серед них: “Київський митрополит Гавриил Банулеско-Бодони”, “За Церкву, Христову громаду, проти царства тьми”, численні статті в журналах “Україна” та “Церква і життя”.

Чижевський Павло Гнатович (1860–1925) — український громадсько-політичний діяч, родом з Полтавщини. Вчився у Київському університеті на фізико-математичному факультеті, згодом у Швейцарії. За участь у національно-визвольному русі був на засланні в Сибіру. Депутат I та II Держаної Думи Росії. Як активний член української фракції цього першого російського парламенту наполегливо домагався забезпечення ним політичних та культурних прав і потреб України. Незабаром Чижевський став членом Товариства українських поступовців, пізніше вступив до складу Української радикально-демократичної партії. У 1917 р. обраний до ЦК цієї партії, а від неї — до Центральної Ради. У 1918 р. П. Г. Чижевський очолював торговельну делегацію УНР у Швейцарії. Пізніше був членом екзильного уряду УНР у Тарнові, співпрацював у щотижневому “Воля”, брав активну участь у так званому прометеївському русі — організації руху поневолених радянською Росією народів за своє національне визволення та створення незалежних держав. Автор брошури “Основи української державності”.

Чикаленко Євген Харлампійович (1861–1929) — громадсько-політичний діяч, фундатор багатьох українських періодичних видань, вчений-агроном, реформатор сільського господарства, один з активних будівничих і безкорисливих меценатів української культури. Народився 9 грудня 1861 р. у с. Перешори Ананіївського повіту на Херсонщині в сім’ї великих землевласників. Вищу освіту здобував на природничому факультеті Харківського університету. За активну участь у національно-визвольному русі (зокрема у “Старій Громаді”, УДП, УДРП, Товаристві українських поступовців) Є. Х. Чикаленко зазнавав постійних переслідувань з боку царських властей. Був засновником і видавцем газет “Громадська думка”, “Рада”, “Нова рада”, які видавалися в різний час. Щедро фінансував

видання інших українських газет і журналів, творів багатьох письменників і вчених України. Зокрема, його допомогу отримували В. Винниченко, А. Тесленко, М. Коцюбинський, О. Олесь, С. Васильченко, М. Вороний та інші українські письменники і поети. Він виділяв значні кошти для Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, видання його “Записок”, “Літературно-наукового вісника” та інших журналів і творів, М. С. Грушевського, який завжди з великою вдячністю приймав цю щирю допомогу. У 1917 р. голова Центральної Ради намагався залучити Євгена Харлампійовича до практичної державотворчої роботи, але, на жаль, згадував М. С. Грушевський, Є. Х. Чикаленко “сидів на селі (у своєму маєтку в Перешорах і не показувався в Києві”. Хоча Є. Х. Чикаленко був одним із фундаторів Центральної Ради, він не був серед її членів через поганий стан здоров’я, а ще більше через несприйняття соціально-економічного радикалізму її соціалістичних лідерів. У квітні 1918 р. представники Німецького генерального штабу у Києві звернулися до Є. Х. Чикаленка з пропозицією стати гетьманом України, але той відмовився. Так само він відмовився (двічі — влітку і в жовтні 1918 р.) і від пропозиції очолити Міністерство земельних справ в уряді гетьмана П. Скоропадського. Але погодився працювати у складі політичної комісії на переговорах української делегації з Раднаркомом Росії (травень 1918 р.), а також брав участь у роботі комісії для вироблення земельного закону Української Держави (жовтень 1918 року). У січні 1919 р. Є. Х. Чикаленко виїхав до Галичини, де був інтернований поляками. З 1920 р. він проживав в Австрії, а з травня 1925 р. — у Чехо-Словаччині, де до кінця життя (20 червня 1929 р.) працював головою Термінологічної комісії Української господарської академії в Подебрадах. Є. Х. Чикаленко залишив по собі велику творчу спадщину. Це низка брошур з питань хліборобства, розвитку сільського господарства, раціональних способів господарювання: “Розмова про сільське хазяйство”, “Виноград”, “Сад”, “Лад у полі”; його тритомні “Спогади” про громадсько-політичне і культурне життя в Україні на зламі двох століть, про багатьох його учасників.

Чикаленко Левко Євгенович (1888–1965) — український громадсько-політичний діяч, вчений-археолог. Син Є. Х. Чи-

каленка. Член УСДРП. У жовтні 1905 р. під час єврейського погрому в Києві разом з товаришами відбирав у злодіїв награбоване добро, зносячи його до редакції “Киевской мысли”, був поранений. У 1917 р. Л. Є. Чикаленко закінчив Петроградський університет і був обраний від української громади Петрограда до Центральної Ради, а з червня того ж року став її секретарем і членом Комітету Малої ради), входив до складу комісії для розробки проекту статуту автономії України. Того ж року він був також гласним Київської міської Думи, викладачем Київської української гімназії, курсів для підготовки вчителів. У 1919–1920 рр. працював в Українській Академії наук, був обраний постійним членом її Комісії для складання археологічної карти України У 1920 р. працював радником Міністерства внутрішніх справ УНР. З кінця 1920 р. жив в еміграції у Польщі, Чехословаччині, Франції, Німеччині, США, працював доцентом українських високих шкіл. Дійсний член НТШ й Української вільної академії наук. Автор праць з археології України, мемуарів, зокрема книги “Уривки зі спогадів”.

Чикаленко-Келлер Ганна Євгенівна (1884–1964) — українська громадська діячка, журналістка. Дочка видатного громадського діяча, вченого, публіциста, мецената української культури Є. Х. Чикаленка, дружина німецького вченого-філолога Г. Келлера. Навчалась в Одесі, Лозанні, Единбургу й Женеві. У 1918–1920 рр. працювала у складі дипломатичної місії УНР у Швейцарії. Представляла українські жіночі організації в міжнародному жіночому русі. З 1931 р. працювала у бібліотеці університету в Тюбінгені (Німеччина).

Чорновіл В'ячеслав Максимович (1937–1999) — український політичний та державний діяч, голова Народного Руху України. Народився на Черкащині. Закінчив факультет журналістики Київського університету ім. Т. Шевченка з відзнакою. 1960–1963 рр. — редактор молодіжних передач Львівської студії телебачення, потім працював комсоргом на Київській ГЕС, редактором багатотиражки, завідувачем відділу газети “Молода гвардія”. Вступив до аспірантури Київського педінституту і друкувався в періодиці як літературний критик. У 1965 р. звільнений з роботи за участь у правозахисному русі. Вперше заарештований 1967 р. і засуджений за “наклепницьку діяльність на радянський суспільний лад”. Після звільнення редагу-

вав самвидавничий часопис “Український вісник”, але в 1972 р. знову заарештований за “антирадянську агітацію” і засуджений до шести років ув’язнення і трьох років заслання. Відбував ув’язнення у Мордовії, заслання — в Якутії. В 1980 р. знову засуджений за сфабрикованими звинуваченнями до п’яти років, однак звільнений достроково за протестами прокурора Якутської АРСР. Після повернення до Львова працював кочегаром, займався правозахисною діяльністю. 1987 року відновив видання “Українського вісника”. 1990 року здобув перемогу на виборах до Верховної Ради УРСР. У 1991 р. був кандидатом у Президенти України, з 1992 р. — голова НРУ. Творчий доробок: збірка “Правосуддя чи рецидиви терору”, “Лихо з розуму”, книга “Хроніка таборових буднів”. Загинув в автокатастрофі за нез’ясованих обставин.

Чубар Влас (1891–1939) — радянський партійний і державний діяч. Народився в Запоріжжі. Навчався в Олександрівському механіко-технічному училищі. В 1907 р. вступив до більшовицької партії. Після закінчення училища працював на заводах Краматорська, Маріуполя, Харкова, Петрограда. Брав активну участь у Жовтневому перевороті 1917 р., був комісаром ревкому Головного артилерійського управління. З грудня 1919 р. перебував в Україні. З кінця 1920-го очолив ВРНГ України, а з 1921 р. водночас керував роботою Центрального правління кам’яновугільної промисловості Донбасу. Після відкликання Раковського в 1923 р. очолює РНК УСРР. Слухняно втілював у життя плани партії — форсовану індустріалізацію, що призвело до масового зубожіння. Виступив з осудом О. Шумського, М. Хвильового, М. Скрипника, які запроваджували українізацію. Згодом займав високі партійні та державні посади. Репресований НКВС СРСР і розстріляний.

Чубинський Павло Платонович (1839–1884) — етнограф, громадський діяч. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. В 1869–1870 рр. очолював етнографічно-статистичну експедицію по Україні, Білорусії, Молдавії з метою дослідження побуту, звичаїв, фольклору, народних вірувань. У 1873–1876 рр. керував Південно-Західним відділом Російського географічного товариства. За свої етнографічні дослідження здобув золоті медалі Російського географічного товариства, Міжнародної виставки в Парижі, Уварівську пре-

мію від Петербурзької Академії наук. Основні праці: “Начерк на-родних юридичних звичаїв та понять у Малоросії”, “Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край” (7 томів). Відомий і як поет: збірник віршів “Сопілка” (1871 р.), автор поезії “Ще не вмерла України”, яка покладена на музику і виконується як національний гімн України.

III

Шахматов Олексій Олександрович (1864–1920) — вчений-філолог, академік Петербурзької Академії наук (з 1897 р.). У 1887 р. закінчив Московський університет. З 1909 р. — професор Петербурзького університету. 1906–1920 рр. — голова Відділення російської мови та словесності Петербурзької Академії наук. Заклав основи історичного вивчення літературної російської мови, зробив значний внесок у теоретичне мовознавство, досліджував питання сучасної та історичної діалектології, акцентології, історичної фонетики, повноголося, порівняльної фонетики й граматики слов'янських мов. О. О. Шахматов перший застосував порівняльно-історичний метод у дослідженні літописів, простежив історію давньоруського літописання, яке він розглядав у тісному зв'язку з історією народу. Розшукав і підготував до друку багату літописів. Обстоював гіпотезу про спільне походження всіх слов'ян, вважав, що українська, російська та білоруська мови утворилися з єдиної давньоруської мови. Приділяв увагу фонетиці та граматиці української мови. Виступав за скасування заборони українського друкованого слова, обстоював необхідність розвитку української мови й літератури. Основні праці: “Разыскания о древнейших русских летописных сводах”, “Очерк древнейшего периода истории русского языка”, “Короткий нарис історії малоруської (української) мови”, “Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.”, “Историческая морфология русского языка”.

Швець Федір Петрович (1882–1940) — український громадсько-політичний і державний діяч, вчений-геолог. Народився на Черкащині. Закінчив природничий факультет Дерптського університету. Тривалий час працював при університеті. У бере-

зні 1917 р. повернувся в Україну, а в червні був обраний до ЦР від Селянської спілки. В період Гетьманату — член Українського національного союзу. 13 листопада 1918 р. обраний до складу Директорії, за рішенням якої виїхав за кордон з дипломатичними дорученнями. 25 травня 1920 р. був виведений зі складу Директорії УНР. З цього часу Швець в еміграції в ЧСР і працює викладачем українських високих шкіл. З 1923 р. — професор геології Українського вільного університету, потім професор Українського високого педагогічного інституту. Разом з О. Андрієвським та А. Макаренком створили Українську Національну Раду, яка мала об'єднати наддніпрянських українців в еміграції. Помер у Празі, де й похований.

Шелест Петро Юхимович (1908–1996) — український партійний та державний діяч. Народився на Харківщині у селянській родині. Працював у радгоспах, потім робітником на залізниці. В 1927 р. навчався в Ізюмській радянській партійній школі. 1928 року вступив до КП(б)У і був направлений у Харківський комуністичний інститут, згодом навчався в інженерно-економічному інституті Харкова. Працював на Маріупольському металургійному комбінаті й одночасно навчався в Маріупольському металургійному інституті. В 1935–1937 рр. служив у Червоній Армії. З 1940 р. на партійній роботі. Під час радянсько-німецької війни — завідувач відділу оборонної промисловості Челябінського обкому партії. З 1945 р. займав важливі державні і партійні посади. 1963–1972 рр. — перший секретар ЦК КПУ. Був одним з ініціаторів введення військ країн — учасниць Варшавського Договору до Чехословаччини для придушення “Празької весни”, непохитним комуністом. Сприяв самоутвердженню української нації, намагався відстоювати економічні інтереси України перед центром, наголошував на необхідності національно-культурного, мовного розвитку українців. Проведення Шелестом автономного курсу викликало підозри з боку партійних працівників Москви, тому він був усунутий з посади першого секретаря ЦК КПУ і переведений до Москви як заступник голови Ради Міністрів. Одночасно розпочалася критика його книги “Україна наша радянська”, наслідком якої було виведення Шелеста з Політбюро і відправлення його на пенсію за “недостатній інтернаціоналізм” та прояви націоналізму, “ідеалізацію” минулого та обстоювання самотності українського народу, недостатню лояльність,

надмірну самостійність, тобто за “ідеологічні помилки”. Помер у Підмосков’ї. Прах перевезений до Києва і перепохований на Байковому кладовищі.

Шептицький Андрей (1865–1944) — граф, митрополит Української греко-католицької церкви, український громадський і політичний діяч, доктор теології, просвітитель, член НТШ. Народився на Львівщині, при хрещенні отримав імена Роман, Олександр, Марія. Походив з давнього українського боярського роду, який наприкінці XVIII ст. був полонізований. Освіту здобув у Краківському і Вроцлавському університетах (отримав звання доктора права) та Краківській єзуїтській семінарії (одержав звання доктора теології та філософії). З 1900 р. архієпископ Львівський і митрополит Галицький, єпископ Кам’янець-Подільський. Був депутатом Галицького сейму та членом Палати панів австрійського парламенту у Відні, де відстоював інтереси українського населення Галичини. У 1906 р. очолював делегацію до імператора Франца Йосифа I, яка порушила питання про надання українцям рівних прав з іншими народами Австро-Угорської імперії. У 1910 р. на засіданні палати панів вимагав відкриття українського університету у Львові, дбав про організацію фахової підготовки молоді. Засновник народної лікарні, Українського національного музею у Львові, Богословського наукового товариства, Богословської греко-католицької академії, ініціатор і засновник Земського банку у Львові, підтримував діяльність українських культурно-просвітницьких товариств “Просвіта”, “Сільський господар” та ін. Під час Першої світової війни інтернований російською адміністрацією. 1918 року підтримав утворення ЗУНР, за що інтернований поляками до грудня 1919 р. Засуджував польські політичні процеси та терористичні акти ОУН. Вітав відновлення у Львові Української держави у червні 1941 р. і створення уряду — Українського державного правління на чолі з Я. Стецьком. Негативно ставився до німецького окупаційного режиму, осуджував масове винищення євреїв (звертався до Г. Гімmlера) і надавав їм притулок у митрополичих палатах. Ставив питання про об’єднання всіх християн України навколо Київського патріархату в єдності з Римським престолом, але не знайшов порозуміння. Помер 1 листопада 1944 р. Похований у крипні собору Св. Юра у Львові.

Ширак Жак (1932) — французький політик, голліст, голова Союзу демократів за республіку і Об'єднання на підтримку республіки. Народився 29 листопада 1932 р. у Парижі, в родині банківського службовця. Закінчив Інститут політичних наук, “Національну школу адміністрації”. У 1962–1967 рр. працював в апараті уряду за прем'єрства Жоржа Помпіду. З 1967 р. обирався депутатом Національних зборів від департаменту Коррез. Самостійною політичною особистістю став у 70-ті роки. За часів президентства Жискара д'Естена обіймав посаду прем'єр-міністра. 1976 року реорганізував неоголлістську партію в Об'єднання на підтримку республіки (ОПР). Обирався мером Парижа. 1986–1988 рр. Ж. Ширак знову обіймав посаду прем'єр-міністра після перемоги на виборах до Національних зборів правоцентристської коаліції. 1995 року обраний президентом Франції.

Шмальгаузен Іван Іванович (1884–1963) — зоолог, академік ВУАН з 1922 р., академік АН СРСР з 1935 р. Закінчив Київський університет, де працював до 1912 р. і в 1921–1941 рр. З 1930–1941 рр. — директор Інституту зоології АН УРСР. 1936–1948 рр. — директор Інституту еволюційної морфології АН СРСР. З 1948 р. працював у Зоологічному інституті АН СРСР. Наукові праці присвячені порівняльній анатомії та ембріології, еволюційній морфології, походженню наземних хребетних, вивченню процесів росту організмів, феногенетиці, біокібернетиці, загальним біологічним проблемам. Встановив закон росту тварин.

Шміт Федір Іванович (1877–1942) — історик мистецтва, академік Всеукраїнської АН (ВУАН) з 1921 р. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету (1898 р.). У 1899–1900 рр. працював в Італії, докладно ознайомився з мистецькими пам'ятками Рима, Флоренції, Верони та ін. У 1901 р. відряджений до Російського археологічного інституту в Константинополі, обстежив і вивчав мозаїки мечеті Кахріє-Джамі. У 1903 р. подорожував Грецією, Південною Італією, Німеччиною, Австрією. 1905 року знов відвідав Константинополь, у 1906–1907 рр. — Болгарію. 1908–1912 рр. — вчений секретар Російського археологічного інституту в Константинополі. З 1912 р. — професор Харківського університету, з 1913 р. — декан історико-філологічного факультету Вищих жіночих курсів. 1919–1920 рр. — завідувач музейної секції Все-

українського комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва, декан історико-філологічного факультету Харківського університету. З 1921 р. — голова Археологічної комісії. З 1924 р. керівник кафедри загального мистецтвознавства ВУАН. Того самого року переїхав до Петрограда, де був призначений професором університету і директором Державного інституту мистецтв. Відомий як дослідник візантійського та українсько-го образотворчого мистецтва, мистецтва балканських країн. Багато зробив для розвитку музейної справи.

Шоу Бернард Джордж (1856–1950) — відомий англійський драматург. За походженням — ірландець. Змолоду жив у Дубліні, після закінчення школи служив клерком. У 1876 р. переїхав до Лондона, де займався літературою та журналістикою. Вже в перших романах визначилася основа його творчого методу — парадокс як засіб руйнування ідеологічних догм. У п'єсі “Будинок, де розбиваються серця”, написаній під помітним впливом Чехова, він засуджує паразитизм офіційного суспільства, втрату ним духовних цінностей, стирання індивідуальності характеру. П'єса “Свята Іоанна” — єдина трагедія Б. Шоу, присвячена новому тлумаченню історії Жанни д'Арк. Автор показує, що героїні французького народу притаманні не лише одержимість, а й розум, якого однаково бояться як англійці, так і французи. Твори 30-х років “Візок з яблуками”, “Погано, але правда”, “Женева” та інші проникнуті думкою про те, що західне суспільство зайшло у безвихідь, а демократія переживає найгострішу кризу. В п'єсі “Женева” домінує антифашистське спрямування. В 1925 р. Б. Шоу було присуджено Нобелівську премію. Його п'єси увійшли до репертуару кращих театрів світу.

Шумський Олександр Якович (1890–1946) — партійний та державний діяч. Народився на Волині в селянській родині. Навчався в Московському ветеринарному інституті, тоді ж вступив до УПСР, потім ввійшов до крила боротьбистів. Виступав проти Директорії. Після розпуску боротьбистів у 1919 р. — член УПК (укапістів), а згодом — член КП(б)У. Займав відповідальні партійні та державні пости. 1924–1927 рр. — нарком освіти УСРР. Сприяв проведенню політики “коренізації”, за що згодом звинувачений у “національному ухилі” — так званому шумськізмі і направлений на другорядну роботу в Москву (у профспілки). 1933 року заарештований

за звинуваченням у належності до СВУ, яка нібито складалася з колишніх членів КПЗУ (“шумськістів”) і готувала антирадянське збройне повстання (справа сфальсифікована). Засуджений на 10 років ув’язнення. 1935–1936 рр. — на Соловках, у 1935 р. ув’язнення замінено на заслання в Красноярськ. У 1937 р. знову звинувачений у справі боротьбистів, але 1939 року справу припинено. 1946 року убитий по дорозі із Саратова до Києва.

Шухевич Роман (псевдоніми: генерал Тарас Чупринка, Дзвін, Тур, Роман Лозовський та ін.; 1907–1950) — український політичний та військовий діяч. Головний командир Української повстанської армії (1943–1950 рр.). Народився у Львові. Закінчив філію Академічної гімназії у Львові. 1922 року вступив до юнацько-виховної організації “Пласт”, входив до складу Української військової організації. Навчався в політехнічному інституті в Данцигу, 1926 року вступив на відділ архітектури Львівської політехніки. Служив у польській армії. З 1929 р. — член ОУН. Організовував акції протесту проти польської колонізації, акції саботажу, диверсійні акції. За участь в організації замаху в 1934 р. на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького ув’язнений у концтаборі Береза Картузька. В 1938 р. нелегально перейшов на територію Карпатської України, де став одним з організаторів “Карпатської Січі”. Після розколу ОУН приєднався до фракції Бандери. 1941 року фактично командував батальйоном “Нахтігаль”. Після його розформування перейшов на нелегальне становище та взяв активну участь у підготовці III Надзвичайного збору ОУН. З листопада 1943 р. — головнокомандуючий УПА, з 1944 р. — голова Генерального Секретаріату і генеральний секретар з військових справ Головної Української визвольної ради. У березні 1950 р. загинув у бою зі співробітниками радянських органів безпеки на Львівщині.

Щ

Щербаківський Данило Михайлович (1877–1927) — історик українського мистецтва, етнограф, фахівець у галузі музеє- та

пам'яткознавства. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Після закінчення університету відбував службу в армії, потім п'ять років викладав історію в Уманській гімназії. З 1902 р. — співробітник Київського музею. У 1910–1914 рр. у пошуках експонатів для музею об'їздив усю Україну. В 1913 р. — у відрядженні за кордоном, працює в музеях Європи, де виявив цінні для України експонати. 1914–1917 рр. — на фронті, командир батареї. За роки війни зібрав колекцію західноукраїнських ікон, вишивок, кахлів. Брав активну участь у культурному відродженні 1917–1919 рр. Професор і вчений секретар Української академії мистецтв та секції мистецтв Українського наукового товариства, активний діяч Всеукраїнського комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва, заступник голови Всеукраїнського археологічного комітету. Покінчив життя самогубством. Основні праці: “Готичні мотиви в українському золотарстві”, “Оправа книжок у київських золотарів XVII–XVIII ст.”, “Українське мистецтво: буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці”, “Український килим”.

Щербань Олександр Назарович (1906–1992) — вчений у галузі гірничої теплофізики, академік АН УРСР з 1957 р. 1924–1929 рр. — робітник на шахтах Донбасу. Закінчив Дніпропетровський гірничий інститут. Працював у тресті “Доншахтопроект”. Учасник Великої Вітчизняної війни. Працював заступником директора Інституту гірничої справи (1946–1953 рр.), головним вченим секретарем Президії АН УРСР (1953–1957 рр.). 1957–1961 рр. — віце-президент АН УРСР. 1961–1965 рр. — заступник голови Ради Міністрів і голова Державного комітету Ради Міністрів УРСР з координації науково-дослідних робіт. 1958–1987 рр. — завідувач відділу Інституту технічної теплофізики АН УРСР. Автор понад 200 праць. Виконав ґрунтовні роботи з теплообміну в гірничих виробках, провів дослідження теплофізичних і теплотехнічних основ кондиціювання рудникового повітря, працював над створенням автоматичних основ контролю вмісту метану в шахтах, над питаннями теплового режиму в глибоких свердловинах, використання тепла землі в промислових цілях. Фундатор нової галузі — гірничої теплофізики.

Щербицький Володимир Васильович (1918–1990) — радянський партійний та державний діяч в Україні. Народився на Дніпропетровщині в сім'ї робітника. Закінчив механічний факультет Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту. В роки війни навчався в Академії хімічних військ та проходив військову службу під Москвою, потім на Кавказі. Після війни пройшов усі щаблі партійної ієрархії та займав важливі державні посади. З 1972 р. до 1989 р. — перший секретар ЦК КПУ. Прихильник централізованої партійно-державної тоталітарної влади, суворої підпорядкованості республік центру, орієнтації економіки республіки на союзний народно-господарський комплекс. Займав угодовську позицію щодо русифікації України в галузі освіти, культури, видавничої справи. У роки правління його відбувалася подальша русифікація політичного та культурного життя в Україні, розправа над дисидентами.

Щорс Микола (1895–1919) — більшовицький військовий діяч. Народився на Чернігівщині, закінчив Київську військово-фельдшерську школу, Віленське військове училище в Полтаві. Підпоручик у царської армії, учасник Першої світової війни. Член більшовицької партії з 1918 р., брав участь у формуванні військових підрозділів, згодом командир Богунського полку, який сам сформував з партизанських загонів у “нейтральній зоні”, потім очолив бригаду інтернаціоналістів І Української радянської дивізії, яка на початку 1919 р. брала участь у боях з українськими військами УНР на Чернігово-Київському напрямку. Після захоплення Києва Щорс був призначений комендантом Києва. Вбитий у боях з бригадою УГА поблизу Коростеня.

Щурат Василь Григорович (1871–1948) — літературознавець, фольклорист, поет, академік Української АН (УАН) з 1919 р. Закінчив Віденський університет. Редагував у Чернівцях газету “Буковина”, потім працював у львівських газетах. У 1901 р. склав у Чернівецькому університеті професорський іспит. У 1901–1907 рр. працював учителем німецької гімназії в Бродах. У 1908–1918 рр. вів педагогічну діяльність у Львові. 1918 року відмовився скласти присягу на вірність польській державі Пілсудського й зазнав репресій з боку окупаційної влади. 1921–1923 рр. — ректор Львівського таємного універси-

тету. Пізніше — професор Львівського університету, директор Львівської бібліотеки АН (ВУАН). Автор досліджень із питань літературознавства, фольклористики, етнографії, історії мистецтва, історії розвитку громадської думки й культури. Вивчав твори Т. Шевченка, М. Шашкевича, І. Котляревського, Ю. Федьковича, І. Франка, В. Самійленка, Г. Квітки-Основ'яненка, українсько-польські літературні зв'язки.

Ю

Юркевич Памфіл Данилович (1827–1874) — філософ. Закінчив Київську духовну академію. Там же і викладав філософію. У 1852 р. здобув науковий ступінь магістра. Вшанований грамотою Священного Синоду як найкваліфікованіший викладач філософії. 1861 року запрошений на кафедру філософії Московського університету, згодом став деканом історико-філологічного факультету цього університету. Висловив думку про тотожність буття і мислення в ідеї об'єкта. Ця тотожність розумілась у дусі платонізму. Осягання істини пов'язане не тільки з мисленням, а й з релігійно-моральними прагненнями людини. Знання повинно поєднуватися з вірою, яка, своєю чергою, є результатом безпосереднього впливу Бога на людський дух. Ядром світогляду П. Д. Юркевича була “філософія серця”. Серце — центр душевного й духовного життя людини, у ньому зосереджуються усі моральні почуття людини. Серце може виражати, знаходити й розуміти такі душевні стани, які не піддаються знанням розуму. Звідси моральність — це не ряд правил, а нормальне життя, до якого прагне людина; розум же виступає вершиною духу, а не його джерелом. Таким чином, основу загальних космічних законів гармонії і справедливості Юркевич знаходить у самому духові людини, котрий також створює умови для безкорисливих вчинків людини та правила для їх моральної оцінки. Основні філософські праці: “Серце і його значення у духовному житті людини, за вченням Слова Божія”, “Ідея”, “Із науки про людський дух”. “Матеріали і задачі філософії”, “Мир з ближніми як умова християнського співжиття”, “Докази буття Божого”.

Яворницький Дмитро Іванович (1855–1940) — історик, археолог, фольклорист, письменник, академік Всеукраїнської АН (ВУАН) з 1929 р. Закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету (1884 р.), залишений тут для наукової роботи. В 1886 р., після звільнення з університету за статті та лекції з історії запорізького козацтва переїхав до Петербурга, де працював викладачем у гімназії та на педагогічних курсах. У 1891 р. як політично неблагонадійного вислано з Петербурга до Ташкента. Захистивши магістерську дисертацію в Казанському університеті (1896 р.), працював приват-доцентом Московського університету. З 1902 р. завідував історико-археологічним музеєм у Катеринославі, керував Дніпропетровським державним музеєм, викладав в Інституті народної освіти, очолював науково-дослідну кафедру українознавства. Автор багатьох наукових праць, які містять цінні відомості і значний матеріал з історії, археології, етнографії, фольклору, історичної топографії Запорізької Січі.

Яворський Матвій Іванович (1884–1937) — відомий український історик. Народився на Галичині в сім'ї селянина. Закінчив юридичний факультет Львівського університету, вивчав право у Віденському університеті. Володів дев'ятьма мовами. Захистив дисертацію на звання доктора політичних наук. Належав до Русько-української радикальної партії. В період української революції був в УГА, 1919 року перейшов на бік більшовиків. Займався викладацькою діяльністю: писав підручники з історії України, досліджував соціальні рухи, питання філософії, марксистської методології історії. 1928 року розпочалася критика Яворського, зокрема М. Покровським, за націоналістичні перекирення, за підміну класового підходу “формально-націоналістичним”, недооцінку діяльності більшовицької партії в Україні в дожовтневий період. У червні 1929 р. обраний дійсним членом ВУАН. 1930 року виключений з партії та звільнений від обов'язків члена ВУАН. Заарештований органами ДПУ в 1931 р. У 1932 р. засуджений до шести років ув'язнення за участь у неіснуючій організації “Український національний центр”. Відбував ув'язнення на Соловках, де ви-

ступав з критикою сталінського режиму та Комуністичної партії. Звинувачений у створенні підпільної табірної організації та засуджений до розстрілу. Реабілітований у 1989 р.

Ягода (Єгуда) Генріх Григорович (1891–1938) — перший нарком внутрішніх справ СРСР (з липня 1934 р.). Здобув середню освіту, деякий час працював статистом, потім приєднався до антидержавного руху. Пройшов через таємні організації, підпільну роботу, брав участь у жовтневому перевороті. З 1920 р. — член колегії ВНК, з 1924 р. — заступник голови ОГПУ. Займався організацією каторжних робіт в'язнів на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу, за що нагороджений орденом Леніна. Ставши наркомом внутрішніх справ, перетворив своє відомство на надзвичайно ефективну машину насильства. Створив тотальний репресивний апарат, що став досконалим зняряддя системи. Після смерті Кірова розгорнув широкомасштабну кампанію політичного терору (кількість в'язнів збільшилася в 4 рази у 1935–1936 рр.). Позиція Ягоди щодо внутрішньої боротьби була близькою до позицій М. Бухаріна, Г. Рикова, що становила певну загрозу для Сталіна. Не розібравшись у політичній розстановці сил, Ягода в 1935 р. розпочав так звану кремлівську справу, за якою засуджено 110 осіб за звинуваченням у підготовці вбивства Сталіна на чолі з Каменевим. 1936 року Ягodu переведено на іншу роботу, а в 1937 р. заарештовано за участь у так званому правотроцькістському блоці разом із Бухаріним, Риковим, Раковським. 1938 року засуджено до розстрілу. Було розстріляно 15 його найближчих родичів.

Янгель Михайло Кузьмич (1911–1971) — вчений і конструктор у галузі ракетно-космічної техніки, академік АН УРСР з 1961 р., академік АН СРСР з 1966 р. Закінчив Московський авіаційний інститут та Академію авіаційної промисловості (1950 р.). До 1948 р. працював у конструкторському бюро М. М. Полікарпова. 1950–1954 рр. — начальник відділу Науково-дослідного інституту ракетної техніки. З 1954 р. — начальник і головний конструктор СКБ “Південне” (Дніпропетровськ). Під його керівництвом створено кілька класів і поколінь стратегічних бойових ракет, зокрема одно- і двоступінчасті ракети на висококиплячих компонентах палива з автономною системою керування I покоління, двоступінчасті

ракети з дальністю польоту понад 11 тис. км і складними рішеннями бойових завдань, ампулізована рідинна ракета з терміном перебування у заправленому стані понад п'ять років, а також твердопаливні ракети з високими техніко-тактичними характеристиками. Під час проектування бойових ракет передбачалося використання їх і як носіїв космічних апаратів, що привело до появи штучних супутників Землі, таких як “Космос”, “Циклон”, “Зеніт”. Створив науково-конструкторську школу.

Ярослав Володимирович (Мудрий) (978–1054) — видатний державний діяч і полководець Київської Русі, Великий князь Київський (1019–1054 рр.). Син Володимира Святославича і полоцької княжни Рогніди. За життя батька управляв Ростовом, потім Новгородом. У 1015–1019 рр. вів боротьбу за київський престол із братом Святополком Окаянним, яка закінчилася його перемогою у битві на річці Альті. Відвоював Червенські землі у Польщі, розгромив печенігів (1036 р.), зміцнив міжнародні зв'язки Русі за допомогою династичних шлюбів, створив першу збірку законів “Руська правда”, за його правління почалося літописання, збудовано Софійський собор, Золоті ворота у Києві.

Яхимович Григорій (1792–1863) — український церковний та громадсько-політичний діяч, учений-теолог, греко-католицький митрополит Галицький. Народився на Львівщині. Навчався у Львівській гімназії. Богословську освіту здобув у Відні. Отримав ступінь доктора богослов'я, філософії і вільних мистецтва. Після повернення до Львова був професором теології та педагогіки у Львівському університеті, деякий час був його ректором. Виконував обов'язки директора Львівської духовної семінарії. У 1841–1848 рр. — єпископ, помічник митрополита М. Левицького. В 1848 р. призначений єпископом Перемишльської єпархії. Під час революції — перший голова Головної руської ради, посол до віденського парламенту, де відстоював права українського народу, домагався запровадження викладання української мови у школах Галичини. Вимагав від духовенства вживання української мови під час проповідей. З 1860 р. — Львівський митрополит.

Яхненки — родина українських промисловців. (Глава роду — Михайло; сини: Терентій, Кіндрат, Степан) — цукро-

заводчики. Вихідці із заможних селян-кріпаків з Черкащини. Викупившись з кріпацтва (завдяки главі роду Михайлові), розбагатіли з гуртової торгівлі промисловими виробами, худобою, хлібом. У 20–30 рр. разом з Ф. Симиренком (кріпак князя Воронова, згодом одружений з сестрою Яхненків Анастасією) будують та орендують млини, створили фірму “Брати Я. і Симиренко” (керували нею Кіндрат Яхненко та Ф. Симиренко). Під час голоду 1830 р. тривалий час годували кілька тисяч бідних селян. Спільно з Симиренком у 1843 р. збудували перший у Російській імперії паровий пісково-рафінадний завод у с. Ташлику, а збудований ними у м. Городищі цукровий завод пережив усі аналогічні підприємства в імперії. Одночасно була заснована і невеличка ремонтна майстерня, яка згодом переросла у потужний машинобудівний завод, де випускали техніку для цукрових заводів, та було побудовано два пароплави (один мав назву “Україна”). У 1842 р. стають купцями I гільдії в м. Одесі, а в 1851 р. вся родина була удостоєна “за капіталом” звання почесних громадян. Через кризу цукрової промисловості та брак кредитів фірма почала занепадати, а на початку 80-х припинила свою діяльність.

Частина III

Хронологія історії України. Синхроністична таблиця подій всесвітньої історії та історії України ХХ століття

Розділ 1

Стародавня історія України (1 млн р. до н. е. — IX ст. н. е.)

Наука довела, що первісна людина на українських землях з'явилася близько 1 млн років тому в епоху давнього кам'яного віку — **палеоліту**. **Первісне суспільство** — перша найдовготриваліша в історії суспільно-економічна стадія, що охоплює епоху від виникнення людини до становлення ранньофеодальної формації.

Характерні риси первісного суспільства:

- **в економічній сфері** — надзвичайно низький рівень розвитку продуктивних сил, що зумовив майже повну залежність людини від природи;
- **в соціальній сфері** — безсилля людини перед природою спонукало до гуртування первісних людей у стада — першу суспільну форму об'єднання людей до появи спільної власності на засоби виробництва, зокрема знарядь праці, і рівномірного розподілу продуктів харчування; постійне кочове життя, спричинене (при постійному голоді) пошуком нових сприятливіших місць проживання; дія природного відбору (слабкіший гине);
- **в політичній сфері** — відсутність експлуатації людини людиною, класів і держав;

• в ідеологічній сфері — язичницька віра в богів (Вогню, Сонця, Дощу та ін.), тобто тих сил природи, які безпосередньо впливали на людину.

Дата	Подія
1	2
	Первісне суспільство
1 млн — 3 тис. р. до н. е.	Кам'яна доба. Це — 99 % усієї історії людського суспільства.
1 млн — 150 тис. р. до н. е.	Ранній палеоліт (давня кам'яна доба) — поява першої людини; зовні вона майже не відрізнялася від первісної людини, але могла лише використовувати дари природи, тоді як первісна людина уже дещо виготовляла сама знаряддя ударно-ріжучої дії. Незахищені, погано озброєні в боротьбі за своє існування люди (неандертальці, синантропи та ін.) могли вижити лише в теплих південних районах (стоянки в Україні — 200–150 тис. років до н. е.: Лука-Врублевецька на Дністрі, Амвросіївка в Донбасі, Королеве в Закарпатті).
150–40 тис. р. до н. е.	Середній палеоліт. Умови сприятливого помірного клімату змінилися різким похолоданням через насування льодовиків із Скандинавського півострова. Боротьба за виживання змусила первісних людей вдатися до виготовлення досконаліших знарядь праці, одягу, спорудження житла. Вперше почали добувати й використовувати вогонь . Пам'ятки перебування людини знайдено на Чернігівщині (біля Дергунь), на Дніпрі (Кодак, Запоріжжя) та Волині (Житомир), у Галичині (с. Касперівка), в Київ-Коба (Крим).
40–9 тис. р. до н. е.	Пізній палеоліт. Поява людини сучасного фізичного типу — homo sapiens (людина розумна) — кроманьйонець . Із появою людини розумної породився новий етап еволюції: родова організація суспільства. Змінюється форма існування людського суспільства: первісне стадо поступається материнській родовій общині. Виникає язичницька релігія: “анімізм” (вірування в душу), “тотемізм” (вірування в походження людини від єдиного предка — тварини або птаха), магія (чаклунство перед полюванням) і “фетишизм” (вірування в надприродні властивості предметів). Привласнювальне господарство.
9–6 тис. р. до н. е.	Мезоліт (середня кам'яна доба). В післяльодовиковий період почалося освоєння північних територій. Вимерли великі тварини, мисливство почало змінюватися рибальством.

1	2
6–3 тис. р. до н. е.	<p>льством, збиральництвом, прирученням тварин. Винайдено лук і стріли — металні знаряддя праці. Почала формуватися племінна організація, з’являються відмінності у житті різних груп людей.</p> <p>Неоліт (нова кам’яна доба) — виникнення нової форми господарювання (землеробства і скотарства) та перехід до осілости (неолітична революція — перехід до відтворювального господарства). Удосконалення кам’яних знарядь праці за допомогою свердління, пиляння, шліфування. Почалося виготовлення глиняного посуду. Люди неоліту жили родовими групами, об’єднаними особою жінки-матері. Так утворився матриархат.</p>
4–3 тис. р. до н. е.	<p>Енеоліт (мідно-кам’яна доба). Трипільська культура. Виникла внаслідок взаємодії середземноморських племен (прийшли поселенці) і місцевих племен. Охоплювали велику територію: басейни річок Прута, Дністра, Південного Бугу, Дніпра та Волинь, Поділля, Північне Причорномор’я. Основні заняття трипільців — землеробство та скотарство, гончарне ремесло. Одними з перших почали використовувати мідь. Трипільські племена — найдавніші предки слов’ян-праукраїнців.</p>
3–1 тис. р. до н. е.	<p>Бронзова доба. Виготовлення бронзи — першого штучно створеного сплаву (міді й олова) і з неї — нових доконаліших знарядь праці. З розвитком продуктивних сил відбувся <i>перший суспільний поділ праці</i> — відокремлення скотарства від землеробства. Розвиток скотарства привів до заміни матриархату патріархатом. На зміну родовій общині прийшла територіальна (сусідська). Започатковувалася майнова нерівність.</p>
1 тис. до н. е. — 1 тис. н. е.	<p>Залізна доба. Використання заліза дало поштовх до різкого зростання продуктивних сил і з’явилася можливість створювати додатковий продукт надпрожиткового мінімуму. Відбувся <i>другий суспільний поділ праці</i> — ремесло відокремилася від землеробства. Додатковий продукт — економічна передумова виникнення експлуатації людини людиною, а нова залізна зброя — посилення нерівності.</p>
IX–VII ст. до н. е. VIII–VI ст. до н. е. VII–II ст. до н. е. III ст. до н. е. — III ст. н. е.	<p style="text-align: center;">Кочові народи на території України</p> <p>Rозселення киммерійців у степах Південного Причорномор’я.</p> <p>Велика грецька колонізація Північного Причорномор’я.</p> <p>Скіфи на території Півдня України (Мала Скіфія, столиця — Неаполь скіфський).</p> <p>Сармати на території України.</p>

1	2
II–VII ст.	Велике переселення народів
II — перша пол. V ст.	Вторгнення готів у Північне Причорномор'я. Прийшли з пониззя Вісли.
IV–V ст.	Навала гунів , які вийшли із Забайкалля.
V ст.	Заснування Києва . Поява укріпленого городища на території сучасного Києва.
V–VII ст.	Держава антів . Анти — південно-східна група давньослов'янських племен, які жили на території лісостепової смуги Східної Європи. Очолював об'єднання цар, владу якого обмежувало народне віче. Антське об'єднання розпалося під тиском аварів. Востаннє анти згадуються в писемних джерелах у 602 р.
VI–VII ст.	Вторгнення аварів — тюркських племен у північне Причорномор'я і створення ними Аварського каганату. Вели активні війни з антами.
VI–VII ст.	Велике розселення слов'ян . Згідно з літописом, на території України між Карпатами і Волгою проживало 14 союзів слов'янських племен. Форма суспільного устрою — союзи племен, або як їх називають, племінні князіння. Основа союзів — сільська община. На чолі об'єднань стояли князі, які мали дружини. Племінні князіння стали фундаментом формування державності.

Розділ 2

Давньоруський період української історії (IX–XIV ст.)

Дата	Подія
1	2
VIII–IX ст.	Формування давньоруської держави Київська Русь.
Перша пол. IX ст.	На території східних слов'ян існувало три політичні центри — Куявія, Славія, Артанія (за свідченням арабських географів аль-Істахрі, Ібн Хаукаль та ін.).
860-і роки	Просвітницька місія братів Кирила і Мефодія у Моравії та Паннонії. Кирило уклав слов'янську абетку й розпочав переклад з грецької Святого письма.

1	2
860, 863, 866	Походи дружини Київського князя Аскольда на Візантію. Русь стала однією з провідних країн середньовіччя і дістала дипломатичне визнання Візантії.
860	Прийняття князем Аскольдом християнства.
862	У “Повісті минулих літ” згадується про визнання новгородцями “варягів” Рюрика з дружиною.
882	Відбулася зміна династій: владу захопив варязький конунг Олег.
882–912	Князювання Олега в Києві. Тривав процес об’єднання східнослов’янських земель в єдину державу. Приєднав до Русі древлян, сіверян, уличів, кривичів, словен, радимичів і зобов’язав їх платити Києву данину. Воював з хазарами, здійснював походи на Константинополь.
912–945	Правління Ігоря.
914	Ігор підкорив своїй владі древлян і уличів.
915	Перша згадка про печенігів.
941, 944	Невдалий військовий похід князя Ігоря на Візантію, підписання мирного договору з Візантією.
945	Вбивство князя Ігоря під Іскоростенем.
945–969	Регентство княгині Ольги при малолітньому Святославі. Київська Русь зміцнила свої міжнародні позиції, розширивши економічні та культурні зв’язки з Візантією. Концентрувала увагу на внутрішніх проблемах держави: остаточно підпорядкувала древлян Києву; впорядкувала збирання данини. Зовнішні відносини вирішувала дипломатичним шляхом.
955	Прийняття княгиною Ольгою християнства.
959	Посольство княгині Ольги до германського імператора Оттона I.
961–962	Місія германського імператора Оттона I до Києва.
965	Похід дружини князя Святослава на Волзьку Булгарію та Хазарію. Занепад Хазарського каганату. Розорення столиці каганату Ітіль. Каганат припинив існування. Кордони держави досягли Волги і Чорного моря, але виявилися слабо захищеними, відкритими для нових завойовників — печенігів.
968	Похід дружини князя Святослава на Дунайську Болгарію.

1	2
969–972	Князювання Святослава Ігоровича. Підпорядкував Києву в'ятичів.
969–971	Походи Святослава на Балкани. Розгромив військо Болгарії, закріпився в Переяславці на Дунаї.
972	Загибель князя Святослава у битві з печенігами біля дніпровських порогів.
972–978	Князювання Ярополка Святославича в Києві.
978–1015	Князювання Володимира Святославича. Завершив тривалий процес формування державної території Київської Русі. В кожне князівство він посадив своїх синів, чим припинив автономію земель. Здійснивав успішні військові походи на ятвягів, в'ятичів і хорватів. Боротьба проти печенігів зумовила необхідність будівництва цілої системи фортець уздовж р. Остра, Трубежа, Сули, Стугни.
988	У Київській Русі було запроваджено християнство за грецьким зразком.
988–1018	Перший митрополит православної церкви — грек Феофілакт.
988–993	Підкорення Володимиром земель хорватів, в'ятичів, радимичів. Завершення об'єднання східнослов'янських земель у складі Русі.
1015–1019	Боротьба за великокнязівський престол між синами Володимира Святополком Окаянним і Ярославом. Великим князем став Ярослав.
1019–1054	Князювання Ярослава Мудрого — період піднесення Київської Русі. За Ярослава Мудрого остаточно утвердилося християнство на Русі; розширилися кордони держави; завдано нищівного удару печенігам.
1019	Складено перший збірник найдавніших правових норм — “Руська правда”.
1036	Поразка печенігів під Києвом.
1037	Побудова собору Святої Софії в Києві на місці битви з печенігами на честь перемоги над ними.
1051	1. Поставлення Іларіона першим київським митрополитом без санкції константинопольського патріарха. 2. Літописна згадка про заснування Печерського монастиря.
1054	Поділ Русі після смерті Ярослава на уділи. Розкол церкви, “тріумвірат”.

1	2
1054–1068	Правління на Русі синів Ярослава — Ізяслава, Святослава, Всеволода (“тріумвірат”).
1055	Поява в південно-руському Побужжі половецьких орд.
1061–1068	Напади кочівників-половців на Русь, які вже заволоділи степами у межіріччі Волги та Дону і просувалися на захід.
1068	Повстання в Києві. Повстанці вигнали з Києва великого князя Ізяслава і відстояли Київ, примусили ворогів покинути межі Руської землі.
1072	Укладення нової редакції зводу давньоруських законів — “Правди Ярославичів”.
1068–1073	Боротьба за київський княжий стіл.
1073–1076	Князювання Святослава Ярославича в Києві.
1073–1078	Спорудження у Печерському монастирі на замовлення князя Святослава Ярославича Успенського собору.
1076–1077 — 1078–1093	Князювання Всеволода Ярославича. Боротьба за княжий стіл з Ізяславом Ярославичем, якому допомагав польський князь Болеслав Сміливий; битва з Олегом Святославичем.
1093–1113	Князювання Святополка Ізяславича в Києві.
1097	Любеч. Зібрання князів, які ухвалили постанову про припинення чвар та об’єднання для боротьби з половцями.
1094–1113	Князювання в Переяславі Володимира Всеволодовича (Мономаха).
1108–1113	Спорудження на замовлення князя Святополка Ізяславича Михайлівського Золотоверхого собору.
1113	1. Велике повстання бідноти проти бояр у Києві. 2. На запрошення київських бояр і купців престол посів Володимир Мономах. 3. Написання монахом Нестором “Повісті минулих літ” — найдавнішого літопису, який дійшов до нас.
1113–1125	Князювання Володимира Мономаха в Києві. Прославився успішною боротьбою з половцями. Стабілізував внутрішнє становище країни: видав закон про зменшення процентів на позички, скасував холопство за борги. Відновив великокнязівську владу на більшій частині давньоруських земель, тимчасово затримав процес остаточного роздроблення давньоруської держави. Зміцнив міжнародні позиції. Автор “Повчання дітям”.

1	2
1125–1132	Князювання в Києві Мстислава Володимировича. Продовжував політику свого батька Володимира Мономаха: боровся за єдність держави, захищав кордони від половців, намагався зберегти єдність держави. Період політичної стабільності на Русі.
1132–1139	Князювання Ярополка Володимировича в Києві.
1136–1138	Боротьба за київський княжий стіл між Мономаховичами та чернігівськими Ольговичами.
1139–1146	Князювання в Києві чернігівського князя Всеволода Ольговича.
1141–1144	Об'єднання Володимиром Володаревичем галицьких земель і утворення князівства з центром у Галичі.
1144–1152	Князювання в Галичі Володимира Володаровича.
1146–1149	Князювання Ізяслава Мстиславича.
1149–1151	Князювання в Києві Суздальського князя Юрія Долгорукого.
1151–1154	Повернення на київський престол Ізяслава Мстиславича.
1153–1187	Князювання на галицькій землі Ярослава Володимировича (Осомисла).
1155–1157	Ю. Долгорукий вдруге захопив київський княжий стіл. Виступ киян проти суздальців. Запрошення на київський стіл Ізяслава Давидовича (до 1159).
1159–1167	Правління в Києві смоленського князя Ростислава Мстиславича.
1167–1169	Правління в Києві волинського князя Мстислава Ізяславича.
1169	Захоплення Києва Володимиро-Суздальським князем Андрієм Боголюбським, сином Юрія Долгорукого, після чого він повернувся на Суздальщину. Місто піддав жорсткому погрому, після чого Київ фактично втратив значення центру Русі. Вбитий у результаті боярської змови.
1180–1194	1. Правління у Києві дуумвірату (Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславович). Зміцнення Південної Русі. 2. Волинським князем став Роман Мстиславич, який розпочинає боротьбу за приєднання Галичини. Утворення Галицько-Волинського князівства (1199).
1183, 1185, 1187	Походи руських дружин на чолі з київським князем Святославом Всеволодовичем на половців.

1	2
1185	Похід сіверського князя Ігоря Святославича на половців. Про цей похід князя Ігоря йдеться у “Слові о полку Ігоревім”.
1187	Назва “Україна” вперше згадується в Іпатіївському літописі у зв’язку зі смертю в Переяславі князя Володимира Глібовича. В літописі говориться: “І плакали по ньому всі переяславці, і Україна багато потужила”.
1189–1199	Князювання в Галичі Володимира Ярославича.
1199–1205	Князювання Романа Мстиславича в Галичі. Об’єднав Галицьке князівство з Володимиро-Волинським в єдине Галицько-Волинське. Поширив свою владу на Київ. Вів успішно боротьбу проти нападів половців, литовських феодалів, зміцнив західні кордони свого князівства. Брав активну участь у політичних справах Угорщини, Польщі, Візантії та інших країн. У літописі стосовно цього князя вперше вжито слово “самодержавець”.
1203	Спустошення Києва половцями, прикликаними князем Рюриком Ростиславовичем. Відвоювання Києва дружиною князя Романа Мстиславича.
1205–1264	Князювання Данила Галицького. Боровся проти боярської верхівки й князівських чвар. У Ярославській битві 1245 р. руські війська на чолі з Данилом Галицьким розгромили угорсько-польські війська. Визнавши залежність від Золотої Орди, не відмовився від наміру боротися проти монголо-татар. Але не маючи достатніх сил, змушений був укласти принизливу угоду з ханом. Данило Галицький сприяв економічному і культурному піднесенню Галицько-Волинської Русі — було збудовано й укріплено нові міста, зокрема Львів. Його діяльність висвітлено в Галицько-Волинському літописі.
1223	Битва на річці Калка. Дружини київського, галицького, волинського, чернігівського князів та половецький загін виступили проти монголо-татар. Неузгодженість у діях об’єднаного русько-половецького війська призвела до поразки.
1239–1241	Наступ монголо-татар на українські землі: захоплено Чернігів, Глухів, Переяслав, Київ, землі Галицько-Волинського князівства. Монголо-татари дійшли до Польщі, Чехії, Угорщини, Молдавії.
1240	Оборона Києва від монголо-татар на чолі з воеводою Данила — тисяцьким Дмитром. Останньою схованкою для киян стала Десятинна церква, мури якої впали під

1	2
	вагою людей. Війська хана Батия захопили і спустошили місто.
1241	Похід монголо-татар у Галичину і Волинь. Розорення Володимира, Галича та інших міст.
1242	Заснування монголо-татарами на південно-східних кордонах Русі нової держави — Золотої орди.
1246	Подорож Данила Романовича в Золоту орду. Галицько-Волинське князівство стає васалом монголо-татарського хана.
1253	Коронування в Дорогочині папським легатом Данила Романовича як короля Русі.
1264	Смерть Данила Романовича. Галичина відходить до його сина Лева.
1270–1288	Князювання на волинських землях князя Володимира Васильковича.
1301	Об'єднання Галичини й Волині під владою Юрія Львовича (доба золотого спокою).
1299–1308	Правління в Галицько-Волинському князівстві Юрія Львовича.
1308–1323	Правління в Галицько-Волинському князівстві синів Юрія Льва II та Андрія.
1324–1340	Правління Юрія-Болеслава II — останнього галицько-волинського князя, запрошеного на престол боярами. Він підтримував дружні стосунки з татарами, пруськими лицарями. Намагався поширити католицизм та сприяв іноземній колонізації, через що загострилися стосунки з боярами, які й організували змову і отруїли Болеслава II.
1340	У Галичину вторгся польський король Казимир III. Початок боротьби за галицько-волинські землі між Литвою і Польщею.

Дата	Подія
1	2
1340–1385	Князювання литовського князя Любарта Гедиміновича на Волині.
1349	Загарбання польськими феодалами Галичини.
1354	Патріарший собор у Константинополі санкціонував перенесення руської митрополії з Києва до Володимирана-Клязьмі (з 1326 р. резиденцією митрополита стала Москва).
1362	Розгром монголо-татар литовсько-українським військом у битві при Синіх Водах. Входження Київської, Переяславської, Подільської та Волинської земель до Великого князівства Литовського.
1385	Кревська унія між Польським королівством і Великим князівством Литовським (“Шлюбна унія”): литовський князь зобов’язувався об’єднати Литву з українськими землями і запровадити католицизм, а також приєднати до Польщі литовські, українські та білоруські землі, в обмін литовський князь отримував польську корону. Виконавши ці умови, литовський князь Ягайло прийняв християнство і після одруження з польською королевою Ядвігою був обраний королем Польщі. Приєднання до Великого князівства Литовського земель Північного Причорномор’я.
1399	Поразка литовського війська від татарського хана Темір-Кутлуя у битві на річці Ворскла.
1409–1411	Велика війна Польщі та Литви проти Тевтонського ордену.
1410	Грюнвальдська битва. Об’єднане військо поляків, литовців, українців, білорусів виступило проти Тевтонського ордену. Перемога союзного війська під Грюнвальдом призвела до занепаду Тевтонського ордену та агресії хрестоносців на сході Прибалтики.
1413	Укладено Городельську унію між Литовським князівством і Польщею, що сприяло зміцненню в ній впливу Польщі та окатоличенню Литви. Литва одержала широку автономію; польська і литовська знать зрівнювалася у правах.

1	2
1443	За підтримки Казимира кримським Ханом став Хаджа Гірей. Утвердження правлячої династії Гіреїв.
1471	Остаточна ліквідація Київського князівства.
1475	Установлення васальної залежності Кримського ханства від Османської імперії.
1480	Остаточне визволення Московії від золотоординського іґа.
1482	Перший великий напад кримських татар на українські землі та спустошення Києва.
1490–1492	Селянське повстання під проводом Мухи проти поширення влади шляхетства. Охопило Буковину, Галичину, Молдову, Покуття. Зазнало поразки.
1500–1503	Війна між Литвою та Росією. В результаті до Москви приєднано Чернігівщину і Сіверщину.
1528	Сеймом затверджено перепис, за яким боярство стає шляхтою.
1529, 1566, 1588	Литовські статuti — зводи законів Великого князівства Литовського, юридично закріпили феодально-кріпосницькі відносини, права феодалів на володіння українськими землями й поневолення та закріпачення селян, а за Литовським статутом 1588 р. остаточно закріпачено українське селянство.
1556	Заснування Запорозької Січі на острові Мала Хортиця.
1557	Аграрна реформа Сигізмунда Августа “Устав на волоки”, що збільшила селянські повинності.
1563	Похід Дмитра Вишневецького (у народі Байда) з козаками в Молдову, потрапив у полон і був страчений у Константинополі. Упродовж свого життя боровся проти татар і турків.
1569	Підписання Люблінської унії.
1572	Початок реєстрового козацького війська. Сигізмундом II Августом наказано сформувати “козацький почет” — загін із запорізьких козаків для захисту південних кордонів Речі Посполитої (300 козаків).
1573	Початок книгодрукування в Україні. Заснування Іваном Федоровим друкарні у Львові. Видання у 1574 р. першої друкованої книги — “Апостол”.

1	2
1581	Друкарська діяльність Івана Федорова в Острозі. Надруковано знамениту “Острозьку Біблію”.
1578–1640	Острозька слов’яно-греко-латинська академія. Заснована князем Святославом Острозьким. Перший ректор — Герасим Смотрицький. Її відкриття сприяло перетворенню Острога на центр науки й просвітництва.
1577	Похід запорозьких козаків під проводом Івана Підкови в Молдову. Молдово-українські загони розгромили військо турецького ставленника Мірчича і визволили Ясси.
1591–1593	Козацько-селянське визвольне антифеодальне повстання під проводом гетьмана реєстрового козацтва Криштофа Косинського.
1594–1596	Козацько-селянське повстання на чолі із Северином Наливайком проти гніту польських, литовських, українських і білоруських феодалів. Підтримане запорозьким козацтвом.
1595–1657	Роки життя Зіновія (Богдана) Хмельницького.
1596	Берестейська церковна унія.
1597	1. Ліквідація козацтва за рішенням сейму (рішення стало тимчасовим, до 1601 р. — потреба у військовій силі козаків). 2. Страчено С. Наливайка.
1615	Заснування Київського братства і братської школи, у якій почала діяти друкарня і паперова фабрика. Діяльність друкарні Києво-Печерського монастиря.
1616–1622	Гетьманство Петра Сагайдачного.
1616	Похід козаків на чолі з гетьманом П. Сагайдачним на турецькі фортеці Кафу, Синоп і Трапезунд. Взяття Кафи і звільнення невільників.
1620	За сприяння П. Сагайдачного в Україні відновлена православна єпархія, ліквідована в 1596 р. рішенням Берестейського уніатського собору.
1621	Битва польсько-козацького війська з турецьким під Хотином. Мирна угода між Річчю Посполитою і Туреччиною: Річ Посполита зобов’язувалася утримувати козаків від походів на турецькі й татарські володіння, Туреччина — своїх васалів від нападів на територію Речі Посполитої.
1625	Козацьке повстання на чолі з Марком Жмайлом.
1632	Заснування митрополитом Петром Могилою Києво-Моги-

1	2
1637	<p>лянської колегії: об'єднання школи Києво-Печерської лаври з братською школою.</p> <p>Козацько-селянське повстання під проводом Павла Бута (Павлюка). Охопило всю Лівобережну Україну. Генеральна битва під Кумейками (поблизу Черкас) зі шляхетським військом польського гетьмана М. Потоцького. Поразка повстанців і страта Павлюка.</p>
1638	<p>1. Козацько-селянське повстання на чолі з Яковом Остриницею і Дмитром Гунею. 2. Ухвалення сеймом “Ординації війська запорозького реєстрового”, за яким скасовано козацьке самоврядування (нереєстрові козаки переходили до стану посполитих), обмежено кількість реєстрованих козаків (до 6 тис.), надано їм право селитися в трьох староставах (Черкаському, Корсунському, Чигиринському), гетьмана замінено комісаром.</p>
1640	<p>Прийняття київським собором “Православного оповідання віри”, складеного Петром Могилою, яким протягом століть керувалася православна церква.</p>

Розділ 4

Українська національно-визвольна війна. Козацько-гетьманська держава (серед. XVII — кін. XVIII ст.)

Передумови Української національно-визвольної війни:

1. У політичній сфері:

- організувавши в процесі укладення Люблінської унії 1569 р. інкорпорацію українських земель, польська еліта сформулювала імперську доктрину, за якою український народ не лише позбавлявся можливості незалежного державного розвитку, а й перспектив у майбутньому;
- польська політика призвела до денационалізації української еліти, яка консолідувалася з польською елітою на платформі польської державної ідеї;
- переbrane козацтво, взявши на себе функції виразника національних інтересів, починає набувати функції носія української державності.

2. У національно-релігійній сфері:

- послідовно здійснювався курс на усунення українців від участі у міському самоуправлінні;
- православним священикам заборонялося засідати в сенаті;
- українцям чинилися перешкоди при вступі до цехів, у занятті ремеслами, торгівлею, що таїло загрозу замкнення українців у сфері середньовічного села, а відтак перетворення їх у “селянську націю”;
- здійснювалася політика, спрямована на ліквідацію православної віри і впровадження католицизму та уніатства;
- дискримінація у сфері мови й освіти;
- каральні органи Речі Посполитої вдавалися до етнічних чисток, винищення українців тільки тому, що вони були українцями.

3. У соціально-економічній сфері:

- становлення козацького стану, що супроводжувалося розвитком якісно нового типу господарювання, за суттю — фермерського. Протиріччя між німецьким та феодально-панським господарством стає однією з основних причин селянського руху 1648 р.;
- козацтво виробило нові принципи соціальної організації, які докорінно відрізнялися від існуючих і вступили в антагоністичну суперечність з ними;
- прискорилися темпи соціально-економічного визиску селян і міщан та закріпачення ще відносно вільного населення південного й східного регіонів.

Причини визвольної війни:

- посилення феодальної експлуатації з боку польських поміщиків, старост і орендарів-євреїв;
- насильство польської адміністрації над міщанами, дрібномаєтною українською шляхтою;
- протест реєстрових козаків проти пригнічення їх старшинами;
- поширення унії і католицизму в Україні.

Рушійні сили війни: козацтво, селянство, міщанство, дрібна шляхта.

Періодизація національно-визвольної війни

Перший період (1648 р. — 1652 р.)	Характеризується найбільшим розмахом національно-визвольної і соціальної боротьби.
Другий період (1652 р. — 1657 р.)	Погіршення геополітичного становища в Україні. Вривання українського суспільства шукає союзників на міжнародній арені з метою розгрому Речі Посполитої і воз'єднання в межах держави всіх етнічних українських земель. Намітилася тенденція щодо утвердження монархічної форми правління в особі спадкового гетьманату.
Третій період (1657 р. — 1663 р.)	Період різкого загострення соціально-політичної боротьби, що вилилася в громадянську війну та призвела до розколу Української держави на два гетьманства.
Четвертий період (1663 р. — 1668 р.)	Намагання польського і російського урядів поділити українську державу та боротьба національно-патріотичних сил за збереження її єдності.
П'ятий період (1668 р. — 1676 р.)	Нове загострення політичної боротьби, посилення втручання іноземних держав у внутрішні справи козацької України, ліквідація державних інститутів на Правобережжі та поразка революції.

Дата	Подія
1	2
1648–1657	Визвольна війна українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким проти панування шляхетської Польщі.
1648	Битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями.
1649	Битва під Зборовом та розгром польського війська. Укладення Зборівського договору.
1651	Битва під Берестечком та поразка козацького війська. Підписання Білоцерківського договору.
1652	Розгром польського війська козаками на чолі з Б. Хмельницьким під Батогом.
1653	Похід козацьких загонів Т. Хмельницького у Молдавію з метою відновити на престолі В. Лупула. Розрив семиградсько-українського нейтралітету. Облога Жванця та чергова зрада татар.
1.10.1653	Рішення Земського собору про прийняття Війська Запорозького під протекторат московського царя.

1	2
1654	Переяславська Рада. Поїздка Україною В. Бутурліна для прийняття присяги. “Березневі статті” — документ, за яким Україна зберігала широку автономію. Успішні бої московсько-козацьких військ у Білорусії.
1655	Вторгнення польсько-татарських військ на Брацлавщину. Бої козацько-московських сил під Охматовим з польсько-турецькими військами.
1656	Віленське перемир’я між Росією і Польщею. Похід на Азов.
1657	Рішення козацької ради про установлення спадковості гетьманства. Смерть Б. Хмельницького. Передача Чигиринською та Корсунською радами гетьманської влади Іванові Виговському (до 1659 р. — повноліття Ю. Хмельницького).
1658	Прийняття Гадяцького трактату між Україною та Польщею.
1659	Германівська козацька рада. І. Виговський віддає булаву. Розгром російської армії під Конотопом. Переяславські статті — угода між Ю. Хмельницьким і московським урядом.
1659–1663	Гетьманство Юрія Хмельницького.
1660	Слободищенський договір Ю. Хмельницького з Польщею про автономію Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств у складі Речі Посполитої.
1666	Відкриття університету у Львові.
1663	Ніжин. Козацька (Чорна) рада. Проголошення гетьманом Івана Брюховецького. Розкол України на Лівобережну та Правобережну.
1663–1668	Лівобережна Україна. Гетьманство І. Брюховецького. Укладення І. Брюховецьким Московського договору з Росією, який значно обмежив автономію України.
1663–1665	Правобережна Україна. Гетьманство П. Тетері, який силою змусив зректися Ю. Хмельницького булави.
1667	Завершення російсько-польської війни за Україну. Укладено Андрусівське перемир’я між Москвою та Річчю Посполитою на 13,5 років.
1668	Повстання на Лівобережжі. Вбивство І. Брюховецького та проголошення П. Дорошенка гетьманом усієї України (до 1676 р.)

1	2
1669	Козацька рада під Корсунем затвердила рішення гетьмана П. Дорошенка про перехід України під протекторат Туреччини.
1669–1672	Гетьманство на Лівобережній Україні Дем'яна Многогрішного.
1669	Перехід Лівобережжя з гетьманом Дем'яном Многогрішним під протекторат Москви. Укладення Глухівських статей між козацькою старшиною і московськими послами.
1671–1672	Війна П. Дорошенка і султанської Туреччини проти Польщі за Правобережну Україну.
1672	Бучацький договір між Туреччиною і Польщею.
1672–1687	Лівобережна Україна. Гетьманство Івана Самойловича.
1676	Передача булави П. Дорошенком у Чигирині на користь І. Самойловича.
1677–1678	Почався період історії України, названий “Руїною”. Проголошення турками Юрія Хмельницького “князем України”. Вторгнення загонів Ю. Хмельницького на Поділля. I та II турецько-татарські походи на Чигирин. Зруйнування старої козацької столиці.
1681	Бахчисарайський договір між Росією і Туреччиною та Кримським ханством.
1686	“Вічний мир” між Росією та Польщею.
1687	Козацька рада на річці Коломак. Невдалий похід російської армії під командуванням В. Голіцина й українського війська Івана Самойловича проти татар. І. Самойловича позбавлено гетьманства. Гетьманом обрано Івана Мазепу радою (на р. Коломак). Укладено Коломацькі статті.
1687–1709	Гетьманство І. Мазепи, який зміцнив авторитет гетьманської влади та становище козацьких старшин; впорядкував систему оренд і податків та роздачу маєтностей; сприяв розвитку науки і культури. Покровитель православія, побудував багато церков, шкіл, друкарень, надавав грошову допомогу Києво-Могилянській академії.
1689	Невдалий похід російської армії і козацького війська на чолі з Голіциним та І. Мазепою в пониззя Дніпра.
1699	Постанова польського сейму про ліквідацію козацьких полків і заборона православним займати виборні посади у магістраті.

1	2
1700	Запровадження у Російській державі нового літочислення. Початок Північної війни між Росією і Швецією за вихід до Балтійського моря.
1700–1704	Повстання на Правобережній Україні на чолі з Семеном Палієм.
1700–1721	Північна війна між Росією і Швецією.
1707	Таємні зносини гетьмана І. Мазепи із шведським королем Карлом XII. Укладення українсько-шведської угоди про перехід під протекторат Швеції.
1708	Перехід І. Мазепи з п'ятитисячним козацьким військом на бік шведського короля Карла XII. Проголошення православною церквою анафеми гетьману І. Мазепі. Знищення Батурина.
1708–1722	Гетьманство І. Скоропадського. Гетьманською резиденцією стає Глухів.
1709	Зруйнування російською армією Запорозької Січі. Битва під Полтавою. Смерть у Бендерах гетьмана І. Мазепи.
1710	Обрання у Молдові (Бендерах) гетьманом Пилипа Орлика. Укладення в Бендерах “Пактів Конституції прав і вольностей Війська Запорізького”. Це найперша у світі демократична Конституція, проте вона не стала чинною.
1711–1734	Заснування та існування Січі в Олешках у гирлі Дніпра (на землях Кримського ханства).
1711–1714	Переселення українців з Правобережної України на Лівобережну (за указом Петра І).
1719	Царський указ про заборону вивозити з Гетьманщини будь-які товари. Заснування в Україні мануфактур.
1720	Царський указ про заборону друкувати книги українською мовою. Запровадження уніатства на Правобережній Україні.
1722–1727	Правління Малоросійської колегії. Ліквідація гетьманства.
1727–1734	Гетьманство Данила Апостола.
1728	Складання “Рішительних пунктів” для регулювання відносин Гетьманщини з Росією.
1734	Перехід запорожців під владу Росії. Заснування Нової Січі на річці Підпільній. Гайдамацьке повстання на Брацлавщині на чолі з сотником Верланом проти польського шляхетського панування.

1	2
1734–1750	Ліквідація гетьманства. Утворення царським урядом “Правління гетьманського уряду”.
1735–1739	Російсько-турецька війна за вихід до Азовського моря за участю українських козаків.
1738–1745	Опришківський рух у Західній Україні під проводом Олекси Довбуша.
1750–1764	Відновлення гетьманства. Обрання в Глухові гетьманом Кирила Розумовського, його гетьмування. Активізація гайдамацького руху на Правобережжі.
1764	Скасування Катериною II гетьманства і відновлення Малоросійської колегії — органу управління Лівобережною Україною — на чолі з графом Петром Румянцевим (діяла до 1786 р.). Заснування в Києві заводу “Арсенал”.
1768	Коліївщина — найбільше народно-визвольне гайдамацьке повстання на Правобережній Україні на чолі з Максимом Залізнякам.
1768–1774	Друга російсько-турецька війна за розширення територій на півдні.
1772	Перший поділ Речі Посполитої. Приєднання Галичини до Австрії, а до Росії — східної Білорусії.
1774	Кючук-Кайнарджийська мирна угода між Росією і Туреччиною. Визнання Туреччиною незалежності Кримського ханства.
1775	Зруйнування царськими військами Запорозької Січі. Захоплення Австрією Буковини.
1775–1828	Переселення частини запорозьких козаків на територію, що в гирлі Дунаю. Заснування Задунайської Січі.
1783	Включення Кримського ханства до складу Росії. Царський указ про закріпачення селян Лівобережної і Слобідської України. Заснування Севастополя.
1784	Грамота на дворянство козацькій старшині.
1788–1791	Російсько-турецька війна.
1788	Формування на території між Дністром і Бугом Чорноморського козацького війська з колишніх запорозьців.
1791	Яеський мирний договір між Росією і Туреччиною.
1792	Переселення Чорноморського козацького війська на Кубань.

1	2
1793	Другий поділ Речі Посполитої: Правобережна Україна ввійшла до складу Росії.
1795	Третій поділ Речі Посполитої. Західна Волинь відійшла до Росії.

Розділ 5

Україна у складі Російської та Австрійської імперій

Дата	Подія
1	2
1802	Утворення з Новоросійської губернії трьох: Катеринославської, Таврійської і Херсонської, з Малоросійської — Чернігівської і Полтавської.
1805	Відкриття Харківського університету.
1806–1812	Російсько-турецька війна.
1812	Укладення Бухарестського мирного договору Росії з Туреччиною. Бессарабія ввійшла до складу Росії. Формування козацького війська та народних ополчень для відсічі наполеонівській армії.
1812–1835	Селянський рух на Поділлі під проводом Устима Кармелюка.
1814–1861	Життя і творчість Тараса Шевченка.
1817–1885	Життя і творчість Миколи Костомарова.
1820–1825	Діяльність в Україні “Південного товариства” дворянських революціонерів, очолюваного П. І. Пестелем (нараховувало 101 особу).
1823–1825	Діяльність в Україні “Товариства об’єднаних слов’ян”, очолюваного братами Борисовими (об’єднувало 60 осіб).
1830–1837	Діяльність у Львові просвітницького гуртка “Руська трійця”.
1830–1831	Польське визвольне повстання.

1	2
1834	Відкриття Київського університету ім. Святого Володимира.
1837–1908	Життя і діяльність Володимира Антоновича — археолога, історика, професора Київського університету, активного діяча національно-визвольного руху.
1841–1895	Життя і діяльність історика, публіциста і громадського діяча Михайла Драгоманова.
1846–1847	Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства у Києві.
1848–1849	“Весна народів”. Селянський рух у Північній Буковині, очолюваний Лук’яном Кобилицею.
1848	Скасування кріпацтва в Східній Галичині. Діяльність у Львові першої української політичної організації “Головної Руської Ради”.
1853	Скасування кріпацтва у Закарпатті.
1853–1856	Кримська війна.
1855	Масовий антикріпосницький рух — Київська козаччина.
1860	Утворення в Західній Україні народовців і москвофілів — двох ідейних течій.
1860–1862	Діяльність недільних шкіл.
1861	Селянська реформа в Російській імперії. Скасування кріпацтва. Створення Галицького та Буковинського крайових сеймів.
1861–1862	Видання в Петербурзі українського журналу “Основа”.
1863	Валуєвський циркуляр.
1864	Земська, судова та освітня реформи в Російській імперії.
1865	Відкриття в Одесі Новоросійського університету.
1866	Відкриття першої в Україні залізничної магістралі Одеса — Балта.
1866–1871	Будівництво залізничної магістралі Київ — Одеса.
1866–1934	Життя і діяльність Михайла Грушевського.
1868	Заснування у Львові українського культурно-освітнього товариства “Просвіта”.
1873	Заснування Літературного товариства ім. Т. Шевченка у Львові на чолі з М. Грушевським.

1	2
1875	Заснування Чернівецького університету з викладанням німецькою мовою.
1876	Емський указ імператора Олександра II. Студентські виступи проти реакційних професорів у Київському університеті.
1877–1878	Російсько-турецька війна.
1878–1882	Видання М. Драгомановим журналу “Троада” у Женеві.
1877	“Чигиринська змова”.
1890	Створення Є. Левицьким, І. Франком та ін. у Львові першої української політичної партії соціалістичного спрямування — Русько-української радикальної партії.
1891	Заснування “Братства тарасівців” — української нелегальної політичної організації.
1897	Перший загальний перепис населення Росії (126,4 млн осіб, з яких українців 22,6 млн).
1898	Відкриття політехнічного інституту в Києві. Вихід у світ першого тому “Історії України-Русі” М. Грушевського.
1899	Створення Галицької соціал-демократичної партії (ГСДП) та націонал-демократичної партії (ГНДП).
1900	Створення в Харкові першої у Наддніпрянщині української політичної партії — Революційної української партії (РУП).
1902	Створення Української народної партії (УНП) після розколу РУП.
1904	Указ царського уряду про скасування тілесних покарань селян. Створення Української радикальної партії.
9.01.1905	“Кривава неділя” в Петербурзі. Початок першої російської революції.
14–24.06.1905	Повстання на броненосці “Потёмкин”. Політичний страйк робітників в Одесі.
17.10.1905	Маніфест Миколи II “Про вдосконалення державного ладу”.
15–16.11.1905	Збройні повстання моряків 12 кораблів у Севастополі на чолі з лейтенантом П. Шмідтом.
18.11.1905	Масове збройне повстання в Києві, яке очолив Б. Жадановський (брали участь понад 1 тис. солдат, 4 тис. робітників).

1	2
12–18.11.1905	Збройне повстання робітників у Харкові, Олександрівську, Горловці.
17–21.11.1905	Селянське повстання в селі Великі Сорочинці.
Грудень 1905	Створення рад робітничих депутатів у Кременчуці, Маріуполі, Юзівці.
1906	Виникнення культурно-просвітницького товариства “Просвіта” у Наддніпрянщині.
27.04.1906	Діяльність Української думської громади в складі Першої Державної Думи (40 осіб).
6.11.1906	Указ про вихід селян з общини. Початок столипінської аграрної реформи.
20.02.–3.06.1907	Українська Думська Громада у Другій Державній Думі. Нова Дума виявилася лівішою від попередньої (47 депутатів).
1908	Заснування Товариства українських поступовців.
1909–1914	Промислове піднесення в Україні.
1911	Вбивство у Києві прем’єр-міністра П. Столипіна.
1913	Вперше в Києві авіатор П. М. Нестеров продемонстрував “мертву петлю”.

**Синхроністична таблиця подій історії України
та всесвітньої історії XX ст.**

Дата	Події історії України	Дата	Події всесвітньої історії
1	2	3	4
1.08.1914	Утворення у Львові ГУР.	20.05.1882	Утворення Троїстого союзу.
4.08.1914	Утворення у Львові СВУ. Формування легіону УСС.	31.08.1907	Створення “Антанти”.
10.08.– 13.09.1914	Галицька битва. Загарбання російською армією Східної Галичини.	28.06.1914	Вбивство в Сараєво австрійського ерцгерцога Франца-Фердинанда.
19.09.1914	Ув’язнення А. Шептицького.	28.07.1914	Оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії.
28.11.1914	Арешт у Києві М. Грушевського.	1.08.1914	Оголошення Німеччиною війни Росії. Початок Першої світової війни.
29.05.– 2.05.1915	Бої на горі Маківка (участь УСС).	3,4.08.1914	Вступ у війну Франції, Англії.

1	2	3	4
1.05.1915	Реорганізація ГУР в ЗУР.	4.08.–	Східно-прусська операція.
22.06.1915	Захоплення Львова австро-угорськими військами.	2.09.1914	
21.08.1915	Утворення полку УСС.	23.08.1914	Вступ у війну Японії.
3–4.09.1915	Бої УСС на горі Лисоні.	9.09.1914	Битва на Марні.
22.05.–31.07.1916	Російські війська знову зайняли частину Галичини та Буковину.	29.10.1914	Вступ у війну Туреччини на боці Німеччини.
6.11.1916	Указ імператора Австро-Угорщини про автономію Галичини.	22.04.1915	Перше застосування хімічної зброї під містом Іпр.
грудень 1916	Декларація ТУП “Наша позиція”.	23.05.1915	Вступ Італії у війну на боці Антанти.
22.01.1917	Лист ТУП до Вільсона, де йшлося про антиукраїнську політику Росії й надії на автономію.	15.10.1915	Вступ Болгарії у війну на боці Німеччини.
		лют.–груд. 1916	Бої під Верденом.
		4.06.–1.08.1916	Наступ російських військ — Брусиловський прорив.
		черв.–лист. 1916	Битва на річці Сомме.
		27.08.1916	Вступ у війну Румунії на боці Антанти.

Розділ 6

Українська національно-демократична революція

Дата	Події історії України	Дата	Події всесвітньої історії
1	2	3	4
1917	Правління Центральної Ради.	1917	
4.(17).03.1917	Утворення Центральної Ради (ЦР).	6.04.1917	Вступ у війну США.
6–8(19).04.1917	Всеукраїнський національний конгрес.	27.02.1917	Лютнева революція в Росії.
5–8.05.1917	Перший Всеукраїнський з'їзд військових.	2.03.1917	Зречення царя Миколи II. Утворення Тимчасового уряду.
		18.04.1917	Нота П. Мілюкова про продовження війни.

1	2	3	4
10.(23).06. 1917	Перший Універсал ЦР. Проголошення автономії України.	5.05.1917	Формування першого ко- аліційного уряду в Росії.
15.06.1917	Утворення Генерального Секретаріату.	24.07.1917	Формування другого ко- аліційного уряду в Росії.
3(16).07. 1917	Другий Універсал ЦР.	3–5.07. 1917	Розстріл демонстрації ро- бітників і солдатів у Пет- рограді. Закінчення дво- владдя в Росії.
17.07. (4.08).1917	“Тимчасова інструкція” для Генерального Секре- таріату.	24.08.1917	Заколот Корнілова.
3–7.10. 1917	Всеукраїнський з’їзд пред- ставників Вільного козац- тва в Чигирині. Отаманом обрано П. Скоропадського.	25.09.1917	Сформований третій ко- аліційний кабінет, який очолив О. Керенський.
7(20).11. 1917	Третій Універсал ЦР.	7–8.11. (25–26.10). 1917	Жовтневий переворот у Росії. II з’їзд Рад. Пова- лення Тимчасового уря- ду.
15.11.1917	Ухвала про друкування власних українських гро- шей.	5.12.1917	Підписання перемир’я між Росією та Централь- ними державами.
4(17).12. 1917	Ультиматум раднаркому ЦР.		
11–12.12. 1917	Всеукраїнський з’їзд Рад у Харкові. Проголошення УРР.		
27.12.1917	Вибори до Українських установчих зборів.		
1918		1918	
4.01.1918	Загальний наступ радян- ських військ під коман- дуванням В. Антонова-Ов- сієнка проти ЦР.	8.01.1918	Послання до Конгресу програми повоєнного обла- штування світу, розробле- ної В. Вільсоном і відомої під назвою “14 пунктів”.
11.(24).01. 1918	Четвертий Універсал ЦР.	Лютий 1918	Виборча реформа у В. Бри- танії та запровадження 8-річної освіти.
16.(29).01. 1918	Бій під Крутами.	18.02.1918	Початок наступу німець- ких військ на Східному фронті.
9.02. (27.01). 1918	Брестський мирний дого- вір УНР з країнами авст- ро-німецького блоку.	3.03.1918	Підписання Брест-Литов- ського договору між Ра- дянською Росією і Чет- верним союзом.
1.03.1918	Прийняття закону про Державний герб УНР (три- зуб, громадянство, грошо-		

1	2	3	4
18.01.1918	ву систему). Впровадження нового літочислення.	5.09.1918	Раднарком видав постанову "Про червоний терор" у Росії.
7.03.1918	Вступ німецьких військ в Україну.	27.09.1918	Болгарія. В Радомирі проголошено республіку на чолі зі Стамбулійським.
29.04.1918	Повернення ЦР до Києва.	28.10.1918	Проголошення Чехословацької республіки.
	Ухвалення Українською ЦР Конституції УНР. Обрання М. Грушевського Президентом УНР. Зміни до Земельного закону.	29.09.1918	Капітуляція Болгарії.
	Правління Гетьманату.	5.10.1918	Утворення Народного віче Хорватії.
29.04.1918	Державний переворот. Проголошення П. Скоропадського гетьманом України.	31.10.1918	Капітуляція Туреччини.
12.06.1918	Підписання в Києві прелімінарного миру між Українською державою і РНК РСФФР.	3.11.1918	Повстання моряків і солдатів у Кілі. Початок революції у Німеччині.
24.06.1918	Ратифікація Німеччиною Брестського договору з Україною.	3.11.1918	Капітуляція Австро-Угорщини.
18.10.1918	Проголошення Української держави на території Галичини, Північної Буковини та Закарпаття.	9.11.1918	Революція в Берліні. Повалення монархії. Проголошення республіки в Німеччині.
1.11.1918	Перехід влади у Львові до Української Національної Ради.	11.11.1918	Підписання перемир'я у Комп'ені. Капітуляція Німеччини. Закінчення Першої світової війни.
13.11.1918	Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).	11.11.1918	Регентська Рада у Варшаві передала владу Пілсудському.
13.11.1918	Створено Директорію.	13.11.1918	Радянська Росія анулювала Брестський мир і доклала всіх зусиль, щоб ліквідувати незалежність України.
15.11.–14.12.1918	Повстання проти влади гетьмана П. Скоропадського.	16.11.1918	Проголошення Угорської республіки.
18.11.1918	Розгром гетьманських військ військами Директорії з участю корпусу стрільців під командуванням Є. Коновальця під Мотовилівкою.	1.12.1918	Утворення королівства сербів, хорватів і словенців.
21.11.1918	Відступ українських	18.01.1919–21.01.1920	Паризька мирна конференція.

1	2	3	4
	військ зі Львова. Встановлення польської влади.		
24.11.1918	Урочисте відкриття УАН.		
14.12.1918	Зречення П. Скоропадського влади на користь Директорії.		
1919	Період Директорії.	1919	
4.01.1919	Наступ більшовицьких військ на Україну.	19.01.1919	Запровадження продовольчої розкладки в Росії.
16.01.1919	Оголошення Директорією війни Радянській Росії у відповідь на її збройні дії проти УНР.	26.01.1919	Вибори до Установчого сейму у Польщі, на якому прийняли “малу” конституцію.
22.01.1919	Акт злуки УНР і ЗУНР в єдину соборну Україну.	28.02.1919	Аманула-хан офіційно проголосив незалежність Афганістану.
5.02.1919	Вступ радянських військ у Київ.	4.03.1919	Установчий конгрес Третього Комуністичного Інтернаціоналу.
11.02.1919	Директорію очолив С. Петлюра.	21.03.– 1.08.1919	Існування Угорської Радянської республіки.
лютий 1919	Створення Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ). В 1921 р. увійшла до складу Компартії Польщі, в 1923 р. перейменована в Компартію Західної України (КПЗУ), у 1938 р. за рішенням Комінтерну розпущена.	Квіт. 1919	Італійська делегація покинула Паризьку мирну конференцію, а німецька делегація прибула на конференцію.
10.03.1919	Прийняття Конституції УСРР.	6.04.1919	Початок кампанії громадянської непокорі в Індії.
1.06.1919	Наступ на Україну Добровольчої армії А. Денікіна.	4.05.1919	Початок демократичного руху в Китаї проти передачі провінції Шаньдун Японії.
липень 1919	Окупація чеськими військами Закарпаття і польськими військами Східної Галичини.	25.06.1919	Рада послів Антанти визнала право за Польщею на окупацію Східної Галичини.
27.08.1919	Вступ армії УНР до Києва.	28.06.1919	Підписання Версальського мирного договору з Німеччиною. Утворення Ліги націй.
31.08.1919	Захоплення Києва денікінцями.		
26.09.– 25.10.1919	УНР оголосила війну армії Денікіна. Запеклі бої	лип.–серп. 1919	Створено Амстердамський інтернаціонал профспілок.

1	2	3	4
2.10.1919	на Правобережжі України армії УНР з денікінцями.	31.07.1919	Прийняття конституції Німецької республіки (Веймарська конституція).
7.11.1919	Воєнні дії загонів Нестора Махна проти денікінців.	10.09.1919	Сен-Жерменський договір: Австрія зреклася Буковини на користь Румунії, Закарпаття — на користь Чехословаччини.
лист. 1919	Початок третього наступу більшовиків на Україну.		
липень 1919	Поразка військ Директорії і УГА.	27.11.1919	Підписання Болгарією мирного договору в Нейї.
грудень 1919	Відновлення УСРР.	29.12.1919	Загальнополітичний страйк у Болгарії.
4.12.1919	Рішення Уряду УНР вдатися до партизанської боротьби. С. Петлюра виїждить до Варшави.		
16.12.1919	Входження частин Червоної Армії в Київ.		
грудень 1919 — квітень 1920	Перший “зимовий похід” військ УНР у радянський тил.		
1920		1920	
9.01.1920	Радянською армією загопи Н. Махна проголошено “поза законом”.	поч. 1920	Розгром армії Колчака.
27.07.1920	Постанова про чинність на території України всіх декретів РСФРР.	20.02.1920	Національні збори прийняли конституцію Чехословаччини.
29.01.1920	Рішення Раднаркому РСФРР про запровадження у країні обов’язкової трудової повинності.	1.03.1920	Національні збори Угорщини відновили монархію.
5.02.1920	Закон про землю, прийнятий Всеукраїнським Урядом.	4.03.1920	Національні збори в Болгарії. Перевага Землеробського союзу. Формування Стамболійським однопартійного уряду.
26.02.1920	Закон РНК УСРР про хлібну розверстку.	13.03.1920	Повстання “Чорного райхсфера” Берліні.
21–23.04.1920	Варшавська угода між УНР і Польщею.	23.03.1920	Скликання Великих Національних Зборів Туреччини в Анкарі.
7.05.1920	Вступ у Київ частини польсько-українського війська. Переїзд до Києва Директорії.	7.04.1920	Іран. В місті Таврізі почалося повстання проти окупаційного режиму під керівництвом шейха М. Хіабані.
12.06.1920	Вступ до Києва Червоної Армії.		

1	2	3	4
2.10.1920	Підписання угоди між командуванням Червоної Армії і Н. Махно про спільну боротьбу з П. Врангелем.	26.04.1920	Уніфікація адміністративного устрою українських земель з іншими регіонами Чехо-Словаччини.
28.10.1920	Початок генерального наступу військ Червоної Армії на ослаблені позиції армії Врангеля.	черв.1920	Організаційно оформлено Соціалістичний Інтернаціонал у Женеві.
12.10.1920	Підписання перемир'я між РСФРР і УСРР з Польщею.	4.06.1920	Підписання Тріанонського мирного договору з Угорщиною.
лист. 1920	Інтернування польськими властями військ УНР. Уряд УНР остаточно залишає власну землю. Масова політична еміграція до Європи.	10.08.1920	Підписання Севрського мирного договору з Туреччиною.
груд. 1920	Договір між РСФРР і УСРР: взаємне визнання суверенітету і незалежності, створення військового й господарського союзів.	літо1920	Створення республіканським урядом Туреччини власних збройних сил.
		20.11.1920	Визволення Криму від білогвардійської армії генерала Врангеля. Закінчення громадянської війни в Росії.

Розділ 7

Україна в міжвоєнний період (1921–1939 рр.)

Дата	Події історії України	Дата	Події всесвітньої історії
1	2	3	4
1921		1921	
17.01.1921	Відкриття у Відні Українського вільного університету (з осені 1921 р. — у Празі, з літа 1945 р. — у Мюнхені).	січ.–лют. 1921	Повстання моряків у Кронштадті.
18.03.1921	Ризький мир — мирна угода між РСФРР і УСРР та Польщею.	21.02.1921	Державний переворот в Ірані під командуванням Реза-хана.
8.05.1921	Приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах адміністративного краю.	8–16.03. 1921	Перехід до нової економічної політики в Радянській Росії.
		17.03.1921	Прийняття конституції в Польщі.

1	2	3	4
2–4.06. 1921	Схвалення нової економічної політики (неп).	1921	Проголошення республіки Ріф.
11–27.10. 1921	Створення УАПЦ на чолі з митрополитом В. Липківським.	28.06.1921	Прийняття Відовданської конституції.
листопад 1921	Другий “зимовий похід” армії УНР під командуванням Ю. Тютюнника.	червень 1921	Югославія увійшла до Малої Антанти (Оборонний договір з Румунією).
1922		вересень 1921	Уряд очолив Е. Бенеш у Чехо-Словаччині.
27.05.1922	Затвердження сесією ВУЦВК закону про комнезами.	1922	
22.10.1922	Земельний кодекс УСРР: усі землі стали власністю держави.	12.11. 1921– 6.02.1922	Вашингтонська конференція.
26.10.1922	Рішення про утворення українського університету у Львові.	10.04.– 13.05.1922	Генуезька конференція.
1921–1922	Голод в Україні.	16.04.1922	Договір у Рапалло.
1922	Створення Л. Курбасом театру Березіль.	29.10.1922	Б. Муссоліні призначено главою уряду Італії.
1923		грудень 1922	Створення “Великої фашистської ради”.
4–7.04. 1923	Ухвалення VII конференцією КП(б) українізації державних установ.	30.12.1922	Утворення СРСР і ухвалення проекту основ Конституції СРСР.
12–25.04. 1923	XII з’їзд РКП(б). Початок політики українізації.	1923	
19.05.1923	Запровадження єдиного сільськогосподарського податку (у грошовому вираженні).	11.01.1923	Окупація франко-бельгійськими військами Рурської зони.
1.08.1923	Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про українізацію державного апарату. Заходи щодо рівноправності мов та сприяння розвитку української мови.	8.05.1923	Висування Англією ультимативних вимог урядуві СРСР.
		8–9.06. 1923	Державний переворот в Болгарії, уряд очолив А. Цанков.
		13.09.1923	Захоплення Прімо де Ріверою влади в Барселоні.
		29.10.1923	Проголошення Туреччини республікою.
		лист. 1923 1923	“Півний путч” у Мюнхені Створення Африканського Національного Конгресу (АНК).

1	2	3	4
1924		1924	
16.07.1924	На посаду голови Раднаркому призначено В. Чубаря.	31.01.1924	Прийняття конституції СРСР.
12.10.1924	Утворення Молдавської АСРР у складі УСРР.	22.01.1924	Сформовано перший лейбористський уряд у Великобританії.
24.12.1924	Рішення комінтерну про розпуск Української комуністичної партії (УКП). В Україні була ліквідована остання політична партія.	30.04.1924	Прийняття конституції Турецької республіки.
		30.08.1924	Прийняття плану Дауеса.
1925		1925	
5–7.04.1925	Обрання генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановича.	1.07.1925	Гуаньчжоуський уряд проголосив себе національним урядом Китаю і розпочав боротьбу за об'єднання.
травень 1925	Затвердження Конституції УСРР.	груд. 1925	XIV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на індустріалізацію СРСР.
1925	Утворення УНДО під керівництвом Д. Левицького.		
1926		1926	
24.04.1926	Лист Сталіна до Кагановича з критикою М. Хвильового.	3.04.1926	Прийняття закону в Італії про контроль над профспілками.
травень 1926	Л. Каганович звинуватив у націоналізмі наркома освіти України О. Шумського. Його діяльність трактувалася як “шумськізм” — “націоналістичний ухил”.	24.04.1926	Угода між СРСР і Німеччиною про ненапад та нейтралітет.
		12.05.1926	Похід Пілсудського на Варшаву.
		лип.1926	Північний похід гомінданівців.
		5.11.1926	Прийняття закону в Італії про розпуск “антинаціональних” партій.
1927		1927	
7.02.1927	Постанова уряду про будівництво Дніпрогесу.	квіт. 1927	Чан Кайші проголосив у Шанхаї власний національний уряд.
7.05.1927	Засудження КПЗУ за підтримку націоналістичних позицій О. Шумського.	лип. 1927	Японія. Меморандум Танаки.
20–29.11.1927	X з'їзд КП(б)У. Засудження націоналістичного ухилу “шумськізму” та “троцькізму”.	2–19.12.1927	XV з'їзд ВКП(б) 1927 р. — курс на кооперацію селян та перехід до прискореної індустріалізації.

1	2	3	4
1928		1927	Початок зближення Угорщини з Італією та Німеччиною.
січень 1928	Надзвичайні заходи у сільському господарстві. Рішення РНК СРСР про дострокове збирання платежів із селян.	1928 18.05.1928	Судовий сфальсифікований процес “шахтинська справа” в Москві.
14.07.1928	Звільнення Л. Кагановича й обрання С. Косіора генеральним секретарем ЦК КП(б)У (до 1938).	27.08.1928	Пакт Келлога — Тріана.
1928–1932	Перша п’ятирічка.	1928	Впровадження карткової системи розподілу товарів і продуктів.
1929		1929	
3.02.1929	Створення ОУН, I конгрес ОУН (відбувся у Відні).	6.01.1929	Державний переворот в Югославії і встановлення диктату монарха.
липень 1929	Масові арешти діячів української науки й культури за належність до “Спільки визволення України”. Переслідування Української автокефальної православної церкви.	21.01.1929	Оголошення Й. В. Сталіним 1929 р. “роком великого перелому”. Відмова від неп.
		листопад 1929	Форсована індустріалізація. Початок “розкуркулювання” та масової колективізації.
1930–1939		1930–1939	
січень 1930	Саморозпуск УАПЦ. Арешт митрополита Миколи Борецького та деяких інших церковних діячів.	5.01.1930	Постанова ЦК ВКП(б) “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву”.
квітень 1930	Процес СВУ в Харкові — судова справа над групою української інтелігенції.	11.03.1930	“Соляний похід” в Індії.
лютий — березень 1931	Справа УНЦ — судовий процес над групою українських політичних діячів.	14.03.1930	Постанова ЦК ВКП(б) “Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі”.
9.02.1932	Постанова ВУЦВК про утворення областей. Перехід на триланкову систему адміністративно-територіального поділу УСРР.	липень 1930	Постанова ЦК ВКП(б) про обов’язкове загальне навчання.
		вересень 1930	Директива ЦК ВКП(б) про прискорення колективізації.

1	2	3	4
7.08.1932	“Закон про п’ять колосків”.	18.09.1931	Вторгнення японських військ у Маньчжурію.
10.10.1932	Пуск Дніпрогесу.	15.10.1931	Перемога республіканців на виборах в Іспанії.
8.11.1932	Таємна постанова ЦК ВКП(б) про припинення відвантаження товарів для сільської місцевості України.	9.12.1932	Прийняття в Іспанії конституції, за якою було проголошено демократичну республіку.
15.12.1932	Постанова ЦК КП(б)У про заборону завезення й продажу промислових товарів у районах, де заготівля хліба була незадовільною.	23.12.1932	Постанова ЦК ВКП(б) про чистку партії.
1932–1933	Голодомор в Україні.	31.12.1932	Запровадження в УСРР єдиної паспортної системи і прописки.
14.01.1933	Призначення П. Постишева секретарем ЦК КП(б)У.	30.01.1933	Призначення А. Гітлера райхсканцлером. Встановлення нацистської диктатури в Німеччині.
19.01.1933	Скасування продрозкладки.	4.04.1933	Вступ Ф. Рузвельта на посаду президента США. Початок “нового курсу”.
лист.1933	Постанова ЦК КП(б) про припинення “українізації”.	серп. 1934	Всесвітній конгрес жінок проти війни і фашизму.
1933–1937	Другий п’ятирічний план.	18.09.1934	Вступ СРСР до Ліги націй.
21.01.1934	Столицю УСРР перенесено з Харкова до Києва.	груд. 1934	Вбивство С. Кірова.
10.06.1934	Створення при НКВС УСРР Головного управління виправно-трудова таборів (ГУЛАГ).	жовт. 1935– трав. 1936	Італійсько-ефіопська війна. Загарбання Італією Ефіопії.
лист. 1934	Ліквідація карткової системи розподілу продовольчих товарів для міського населення.	1936	Створення у Франції уряду Народного фронту на чолі з Ж. Блюмом.
31.08.1935	Рекорд О. Стаханова — забійника шахти “Центральна-Ірміно” в Кадіївці. Започаткування стахановського руху.	16.02.1936	Перемога на виборах Народного фронту в Іспанії.
січ. 1937	Прийняття нової Конституції УСРР.	23.10.1936	Створення осі Берлін — Рим.
17.03.1937	Звільнення Павла Постишева від обов’язків секретаря ЦК КП(б)У. Протягом року ліквідовано практич-	25.11.1936	Укладання “Антикомінтернівського пакту” Німеччиною і Японією.
		5.12.1936	Затвердження нової Конституції СРСР.
		квіт. 1937	Угода про співробітництво КПК і Гоміньдану.

1	2	3	4
27.08.1938	но усіх членів уряду УРСР і ЦК КП(б)У. Період найбільшого розмаху сталінських репресій. Звільнення С. Косіора та обрання М. Хрущова першим секретарем ЦК КП(б)У.	7.07.1937 серп. 1937 6.11.1937	Початок широкомасштабної війни Японії проти Китаю. Пакт про ненапад між Китаєм та СРСР. Приєднання до “Антикомінтернівського” пакту Італії.
21.02.1938	Головою Раднаркому призначено Д. Коротченка.	2–13.03.1938	Судовий процес членів “правотроцькістського блоку”.
18.02.1939	Вибори до сейму в Карпатській Україні.	11–12.03.1938	Окупація Австрії німецькими військами (“аншлюс”).
15.03.1939	Проголошення незалежності Карпатської України на чолі з президентом А. Волошиним.	29–30.09.1938	Мюнхенська угода між Великобританією, Францією, Італією, Німеччиною.
15–18.03.1939	Окупація Закарпаття угорськими військами.	15.03.1939	Ліквідація державної незалежності Чехословаччини.
23.08.1939	Пакт про ненапад між СРСР і Німеччиною (пакт Молотова — Ріббентропа).	28.03.1939 31.03.1939	Вступ фашистських військ до Мадрида, встановлення авторитарного режиму Ф. Франко. Англо-французькі гарантії Польщі.

Розділ 8

Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)

Дата	Події історії України	Дата	Події всесвітньої історії
1	2	3	4
1939		1939	
1.09.1939	Напад Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни.	3.09.1939	Оголошення Великобританією та Францією війни Німеччині. Початок “дивної війни”.
17–22.09.1939	Похід Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію. Початок радянізації цих областей.	28.09.1939	Поразка Польщі.
		30.11.1939	Початок радянсько-фін-

1	2	3	4
26–28.09.1939	Народні збори Західної України.		ляндської війни (тривала до 12.03.1940).
1–2.11.1939	Закон СРСР про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР.	14.12.1939	Виключення СРСР з Ліги націй.
4.12.1939	Утворення шести західноукраїнських областей УРСР.		
1940		1940	
10.02.1940	Розкол ОУН (ОУН-Б, ОУН-М).	9.04.1940	Напад Німеччини на Данію та Норвегію.
28.06.1940	Червона Армія окупувала Північну Буковину та Бессарабію.	10.05.1940	Початок наступу гітлерівських військ на Західному фронті. Закінчення “дивної війни”.
		25.05.1940	Підписання Гітлером плану “Ост”.
		22.06.1940	Капітуляція Франції.
		16.07.1940	Підписання Гітлером плану “Морський лев”, що передбачав висадку десанту в Англії.
		серп. 1940	Приєднання Литви, Латвії та Естонії до СРСР.
		27.09.1940	Підписання Німеччиною, Італією та Японією Троїстого пакту.
		20–24.11.1940	Приєднання Угорщини, Румунії та Словаччини до Троїстого пакту.
		18.12.1940	Підписання Гітлером директиви нападу на СРСР — плану “Барбаросса”.
1941		1941	
січ. 1941	Судовий процес у Львові над 59 членами ОУН, спрямований проти західноукраїнської інтелігенції.	6–17.04.1941	Загарбання німецькими, італійськими, угорськими та болгарськими військами Югославії.
22.06.1941	Напад Німеччини на СРСР.	6–29.04.1941	Загарбання Греції.
30.06.1941	Проголошення ОУН-Б відновлення Української держави у Львові.	23.06.1941	Створено Ставку Головного командування.

1	2	3	4
7.07.– 26.09.1941	Київська оборонна операція радянських військ.	24–27.06. 1941	Керівники США та Великобританії заявили про підтримку СРСР у війні. В Москві відбулася конференція з участю СРСР, Великобританії, США, яка заклала підвалини антигітлерівської коаліції.
5.08.– 16.10.1941	Оборона Одеси.		
25.08.– 19.09.1941	Німецькі війська вийшли до Дніпра. Червона Армія залишила Київ.		
серпень– вересень 1941	Створення перших партизанських загонів і підпілля в окупованих районах України.	30.06.1941	Створення ДКО.
11–19.09. 1941	Оборона Києва.	30.09. 1941– 20.04.1942	Битва під Москвою.
29.09.1941	Початок масових розстрілів мирних жителів у Києві в Бабиному Яру.	6.12.1941	Перша наступальна операція радянських військ під Москвою.
1942		1942	
30.10. 1941– 4.07.1942	Оборона Севастополя.	7.12.1941	Напад Японії на Перл-Харбор. Початок війни на Тихому океані.
26.12. 1941– 2.02.1942	Керченсько-Феодосійська десантна операція.	1.01.1942	Представники 26 країн у Вашингтоні підписали декларацію Об'єднаних Націй про боротьбу проти країн фашистського блоку.
лютий 1942	Початок примусового вивезення українського населення до Німеччини (вивезено понад 2 млн). Створення з'єднання партизанських загонів Сумської обл. під командуванням С. Ковпака.	30.05.1942	Створення Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР — Пономаренко).
8–12.05. 1942	Початок наступу радянських військ у Криму та під Харковом.	6.06.1942	Поразка японських військ біля о. Мідуей.
20.06.1942	Створення Українського штабу партизанського руху (УШПР — керував Т. А. Строчак).	21.06.1942	Фашисти захопили Тобрук (операція “Тезей”).
22.07.1942	Установлено окупаційний режим на всій території України.	23.10.1942	Контрнаступ англійських військ під Ель-Аламейном.
28.07.1942	Утворення Чернігівського	17.07. 1942– 2.02.1943	Сталінградська битва. Перехоплення стратегічної ініціативи радянськими військами.
		25.07.– 9.10.1942	Битва за Кавказ.

1	2	3	4
	партизанського з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова.		
14.10.1942	Створення ОУН Української повстанської армії (УПА) в Західній Україні на чолі з Р. Шухевичем.		
18.12.1942	Початок звільнення України від німецьких окупантів. Першим було визволено с. Півнівку.		
1943		1943	
29.01.– 18.02.1943	Наступ військ Південно-Західного фронту на Лівобережній Україні.	5.07.– 23.08.1943	Курська битва. Докорінний перелом у ході війни.
квіт. 1943	Формування дивізій СС “Галичина” з українців генерал-губернаторства.	10.07.1943	Висадка англо-американських військ на Сицилію.
трав.– жовт.1943	П Карпатський рейд партизанського з'єднання С. Ковпака (з Путивля через Волинь у Карпати).	25.07.1943	Крах фашистського режиму в Італії.
17.07.– 22.09.1943	Наступ радянських військ на Лівобережній Україні. Ізюм-Барвінківська, Міуська, Белгород-Харківська, Донбаська, Чернігівсько-Прип'ятська наступальні операції. Радянські війська вийшли на р. Дніпро.	3.09.1943	Підписання Італією капітуляції.
6.11.1943	Визволення Києва військами 1-го Українського фронту.	28.11.– 1.12.1943	Тегеранська конференція глав держав США, СРСР, Великобританії. Домовленість про відкриття в 1944 р. другого фронту.
1944		1944	
2.02.1944	Визволення Луцька і Рівного.	12.12.1943	Підписання радянсько-чехословацького договору.
17.02.1944	Розгром німецьких військ під Корсунь-Шевченківським.	січ. 1944	Остаточна ліквідація блокади Ленінграда.
26.03.1944	Вихід радянських військ на кордон з Румунією.	15.03.1944	Прийняття програми Національної Ради Опору Франції.
квіт.– трав. 1944	Кримська наступальна операція.	6.06.1944	Відкриття Другого фронту в Європі (операція “Оверлорд”).

1	2	3	4
травень 1944	Депортація кримських татар у східні райони країни.	черв.– лип. 1944	Проведення операції “Багратіон”. Визволення Білорусії.
липень 1944	Радянські війська розгромили під містом Броди 8 німецьких дивізій і дивізію “Галичина” (бл. 60 тис. чол.)	15.08.1944	Висадка військ союзників на півдні Франції (операція “Енвіль”).
13.07.– 29.08.1944	Львівсько-Сандомирська наступальна операція. Яссько-Кишинівська операція: повністю визволена Молдова.	23.08.1944	Повалення фашизму в Румунії.
8.09.– 28.10.1944	Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція. Радянські війська визволили Карпатську Україну.	29.08.– 28.10.1944	Словацьке національне повстання.
8.10.1944	Звільненням населеного пункту Лавочне завершилося визволення території УРСР (у межах 1941).	9.09.1944	Перемога повстання в Софії.
28.10.1944	Всі українські землі було визволено від загарбників.	2.10.1944	Повстання у Варшаві.
26.11.1944	Ухвалення першим з’їздом народних депутатів Закарпатської України Акта про возз’єднання Закарпатської України з УРСР.	20.10.1944	Визволення Белграда.
1944–1953	Боротьба формувань ОУН-УПА проти радянської влади.		
1945		1945	
14.04.1945	Ув’язнення митрополита греко-католицької церкви Й. Сліпого та її владик.	4–12.02. 1945	Кримська (Ялтинська) конференція керівників держав коаліції СРСР, США, Великобританії.
26.04.1945	Конференція в Сан-Франциско: УРСР увійшла до складу ООН.	4.04.1945	Визволення Угорщини.
29.06.1945	Угода СРСР і Чехословаччини про входження Закарпатської України до складу УРСР.	16.04.– 2.05.1945	Берлінська операція радянських військ.
		25.04.– 26.06.1945	Конференція Об’єднаних Націй у Сан-Франциско.

1	2	3	4
16.08.1945	Угода СРСР і Польщі про радянсько-польський кордон по Бугу на схід від Сяну.	8.05.1945	Підписання фашистською Німеччиною акта про капітуляцію.
18.10.1945	Заснування Ужгородсько-го університету.	9.05.1945	День Перемоги над фашистською Німеччиною.
		9.05.1945	Визволення Праги.
		19.08.1945	Розгром радянськими військами Квантунської армії.
		17.07.– 20.08.1945	Потсдамська конференція країн коаліції.
		6.08.1945	США скинули атомну бомбу на Хіросіму.
		9.08.1945	Атомне бомбардування Нагасакі.
		2.09.1945	Акт про беззастережну капітуляцію, підписаний Японією. Закінчення Другої світової війни.

Розділ 9

Україна в повоєнний період (1945–1953 рр.)

Дата	Події історії України	Дата	Події всесвітньої історії
1	2	3	4
8–10.03. 1946	Львівський церковний собор, організований НКДБ і НКВС.	28.06.1945	Створення Тимчасового уряду національного єднання.
1946–1947	Голод в Україні.	2.09.1945	Проголошення Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ).
1946	Обмеження присадибних індивідуальних господарств.	лист. 1945	Парламентські вибори в Угорщині, поразка комуністів.
3.03.1947	Звільнення М. Хрущова й обрання першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановича.	20.11. 1945– 1.10.1946	Нюрнберзький процес над військовими злочинцями.
берез.– трав. 1947	Активізація боротьби з інтелігенцією, цькування	1946	Ідеологічний відділ ВКП(б) очолив А. Жданов.

1	2	3	4
квіт.– серп. 1947 груд. 1947 26.12.1947 черв.– верес. 1948 29.08.1948 1.10.1948 25–28.01. 1949 28.08.1949 груд. 1949 12.02.1950 5.03.1950	діячів мистецтва, критика “безпартійних пейзажів”; розгром Інституту історії України в системі АН УРСР; репресії партійних та радянських кадрів тощо. Операція “Вісла”.	1.02.1946 26.05.1946 1946–1948 8.09.1946 15.09.1946 13.10.1946 лист. 1946 груд. 1946 10.02.1947 12.03.1947 5.06.1947 1947 14.06.1948 15.08.1947 22.12.1947 30.12.1947 квіт. 1948 трав. 1948	Угорщину проголошено республікою. Вибори до Національних законодавчих зборів Чехословаччини. Токійський процес. Референдум про державний устрій Болгарії. Болгарію було проголошено Народною республікою. Прийняття Конституції Франції (Четверта республіка). Початок вторгнення Франції у В’єтнам (до квіт. 1954 р.). Об’єднання американської та британської зон в Німеччині (Бізонія). Підписання в Парижі мирних договорів з Італією, Угорщиною, Болгарією, Фінляндією. Проголошення США “доктрини Трумена”. Проголошення США “плану Маршалла”. Прийняття в США закону Тафта — Хартлі. Президентом Чехословаччини обрано К. Готвальда. Проголошення незалежності Індії та Пакистану. Прийняття конституції Італії. Король Румунії Михайл зрікся престолу. Створення ОАД. Створення держави Ізраїль.

1	2	3	4
20.07.1950	Критика опери Костянтина Данькевича “Богдан Хмельницький”.	черв. 1948	Приєднання до Бізонії французької зони (Тризонія).
7.11.1950	Введення в дію першого в Україні телецентру в Києві.	18.05.1948	Грошова реформа в Тризонії.
жовт. 1952	Переїменування КП(б)У в Комуністичну партію України.	груд. 1948	Створення Польської об’єднаної робітничої партії (ПОРП).
1953	Перехід до обов’язкової семирічної освіти.	10.12.1948	Прийняття ООН Загальної декларації прав людини.
2–4.06.1953	Пленум ЦК КП України. Звільнення Л. Мельникова й обрання першим секретарем ЦК КП України О. Кириченка.	5–8.01.1949	Створення РЕВ.
		4.04.1949	Створення НАТО.
		черв. 1948 —	Берлінська криза.
		трав. 1949	
		20.09.1949	Створення ФРН (приступив до роботи коаліційний уряд).
		1.10.1949	Проголошення КНР.
		7.10.1949	Утворення НДР.
		26.01.1950	Введення в дію конституції Індії. Проголошення Індії незалежною державою.
		25.06.1950	Початок війни на Корейському півострові (до лип. 1953 р.)
		8.09.1951	Підписання мирного договору з Японією.
		5–14.10.1952	XIX з’їзд КП(б). Переїменування КП(б) в КПРС.
		5.03.1953	Смерть Й. В. Сталіна.
		17.06.1953	Повстання в НДР проти комуністичного режиму.
		18.06.1953	Проголошення Єгипту республікою.
		26.06.1953	Арешт Л. Берії.
		верес. 1953	Обрання М. С. Хрущова першим секретарем ЦК КПРС.

Дата	Події історії України	Дата	Події всесвітньої історії
1	2	3	4
18.01.1954	Святкування трьохсотріччя возз'єднання України з Росією.	квіт.–черв. 1954	Женевська нарада міністрів закордонних справ.
19.02.1954	Указ Президії Верховної Ради СРСР про включення Кримської області до УРСР.	8.09.1954	Створення СЕАТО.
12.05.1954	УРСР стала постійним членом ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) та Міжнародної Організації Праці (МОП).	лист. 1954	Початок визвольної боротьби в Алжирі (до 1962).
14–25.02. 1956	XX з'їзд КПРС. Курс на десталінізацію суспільного життя СРСР.	24.02.1955	Підписання Багдадського пакту.
30.06.1956	Постанова ЦК КПРС “Про подолання культу особи та його наслідків”.	14.05.1955	Створення Організації Варшавського договору (до липня 1991).
8.07.1956	Введення в дію газопроводу Шебелинка — Харків.	вер. 1955	Встановлення дипломатичних відносин між СРСР та ФРН.
30.09.1956	Пуск Каховської ГЕС.	24.02.1956	Доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС.
26.12.1956	Звільнення з посади першого секретаря ЦК Компартії України О. Кириченка й обрання на цю посаду М. Підгорного.	28.06.1956	Страйк на заводі Цигельського (Польща — Познань).
1957	Рішення про ліквідацію галузевих міністерств та запровадження раднаргоспів.	жовт. 1956	Франко-англо-ізраїльська агресія проти Єгипту.
28.05.1958	Постанова ЦК КПРС про зняття звинувачень з авторів творів-опер Г. Данькевича “Богдан Хмельницький”, Г. Жуковського “Від щирого серця”, В. Мураделі “Велика дружба”.	23.10.1956	Початок народного повстання в Угорщині.
		21.10.1956	В. Гомулку обрано першим секретарем ЦК ПОРП.
		25.03.1957	Римський договір про утворення ЄЕС (“Спільний ринок”).
		4.10.1957	Запуск в СРСР першого в світі штучного супутника Землі.
		1957	Вступ Італії до ЄЕС.
		трав. 1958	Проголошення Мао Цзедунем курсу “трьох червоних прапорів”.
		1.06.1958	Прихід до влади у Франції Ш. де Голля.

1	2	3	4
6.06.1958	Відкриття в Києві Виставки передового досвіду в народному господарстві УРСР.	осінь 1958	Виведення радянських військ з Румунії.
16–17.01.1959	XX з'їзд Компартії України. Затвердження семирічного плану розвитку народного господарства.	28.09.1958	Прийняття конституції П'ятої республіки (Франція).
23.01.1959	Спуск на воду в Миколаєві найбільшої у світі китобійної бази “Радянська Україна”.	1959	Прихід до влади на Кубі Ф. Кастро.
17.04.1959	Запровадження загальноосвітнього восьмирічного навчання.	15–17.09.1959	Візит М. С. Хрущова до США.
15.05.1959	Вбивство Степана Бандери у Мюнхені.	1960	Прийняття конституції Чехословаччини (ЧССР).
12.02.1960	Пуск першого в Україні ядерного реактора в Києві.	1960	Утворення в Африці 17 незалежних держав — “рік Африки”.
6.11.1960	Пуск першої черги Київського метрополітену.	12.04.1961	Перший у світі космічний політ навколо Землі Ю. Гагаріна на космічному кораблі “Восток”.
січ. 1961	Суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки Л. Лук'яненком, І. Кандибою, І. Боровицьким та іншими.	13.08.1961	Спорудження Берлінської стіни.
8.04.1963	Республіканська нарада активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників. Критика творчості М. Вінграновського, І. Драча, Л. Костенко.	1.09.1961	Створення Руху неприєднання.
1–2.06.1963	Звільнення М. Підгорного та обрання П. Шелеста першим секретарем ЦК КП України. Робітничий страйк у Кривому Розі через підвищення цін.	13.10.1961	Завершення будівництва нафтопроводу “Дружба” (на кордоні СРСР і Чехословаччини).
літо–осінь 1965	Перша хвиля в післясталінський період арештів серед української інтелігенції.	17–31.10.1961	XXII з'їзд КПРС. Проголошення нової програми партії (“злиття націй” та русифікація).
		22–28.10.1962	Карибська криза.
		5.08.1963	Підписання Московського договору про заборону випробувань ядерної зброї в трьох сферах: атмосфері, космосі й під водою.
		1963	Ухвалено нову конституцію Югославії. Назва — СФРЮ.
		22.11.1963	Смертельно поранено в Далласі Дж. Кеннеді.

1	2	3	4
4.09.1965	Протест проти арештів у виступах В. Чорновола, В. Стуса, І. Дзюби.	16.05.1964	Послання Л. Джонсона в конгрес “Про війну проти бідності”.
16–19.11.1966	V з’їзд Спільки письменників України. Захист української мови.	14.10.1964	Звільнення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС та обрання на цю посаду Л. Брежнєва.
квіт. 1968	Протест 139 діячів культури проти арештів інтелігенції.	берез. 1965	Обрання Н. Чаушеску першим секретарем ЦК РКП.
січ.–трав. 1972	Друга хвиля арештів в Україні представників інтелігенції.	30.09.1965	Спроба державного перевороту в Індонезії.
25.05.1972	Усунення П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК компартії України і обрання на цю посаду В. В. Щербицького.	1966	Вихід Франції з військових структур НАТО.
9.11.1976	Організація в Києві української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод (УГГ).	1966–1976	Культурна революція у Китаї.
5.02.–4.04.1977	Арешт представників УГГ М. Руденка та О. Тихого, М. Матусевича і М. Мариновича.	5–11.06.1967	Арабо-ізраїльська війна.
20.04.1978	Схвалення ВР УРСР нової Конституції УРСР — Конституції “розвиненого соціалізму”.	1968	“Празька весна” — спроби реформ у Чехословаччині (“2 тис. слів”).
бер.–жовт. 1979	Нова хвиля арештів. Звернення учасників національного визвольного руху до ООН щодо деколонізації України.	20–21.08.1968	Введення військ НДР, Болгарії, Угорщини, Польщі, СРСР до Чехословаччини.
28.05.1982	Відзначення 1500-річчя заснування Києва.	трав. 1972	Візит до Москви президента США Р. Ніксона.
26.04.1986	Катастрофа на Чорнобильській АЕС.	жовт. 1973	Арабо-ізраїльська війна.
16.10.1987	Створення у Львові “Товариства Лева”.	серп. 1974	Кульмінація “Уотергейтської справи”. Відставка Р. Ніксона.
1988	УГГ — Українська Гель-	30.07.–1.08.1975	Завершальний етап загальноєвропейської наради з безпеки та співробітництва в Європі у Гельсінкі.
		7.10.1977	Прийняття Верховною Радою СРСР нової Конституції СРСР.
		берез. 1979	Підписання мирного договору між Єгиптом та Ізраїлем у Кемп-Девіді.

1	2	3	4
	сінкська спілка. Початок нового етапу національно-визвольного демократичного руху в Україні; поява “неформального руху”.	29.04.1979	Проголошення Ісламської республіки Іран.
лют. 1989	Установча конференція Товариства української мови ім. Т. Шевченка, в подальшому названого “Просвітою”.	трав. 1979	Прихід до влади уряду консерваторів у Великобританії на чолі з М. Тетчер (до 1990 р.).
лют.– бер. 1989	Створення Народного Руху України.	27.12.1979	Введення радянських військ до Афганістану.
15–16.07. 1989	Страйки шахтарів Донбасу та Західної України.	19.07.– 3.08.1980	Олімпійські ігри в Москві, Ленінграді, Києві, Мінську, Таллінні.
8–10.09. 1989	Установчі збори Народного Руху України за перебудову в Києві. Головою НР обрано І. Драча.	черв.– серп. 1982	Напад Ізраїлю на Ліван. “Ліванська криза”.
28.09.1989	Звільнення з посади першого секретаря ЦК КПУ В. Щербинського. На альтернативній основі першим секретарем ЦК КПУ обрано В. Івашка.	лист. 1982	Прихід до влади в СРСР Ю. Андропова (помер у лютому 1984 р.).
28.10.1989	Прийняття Закону про мови.	13.02.1984	Обрання Генеральним секретарем ЦК КПРС К. Черненко.
9.02.1990	Реєстрація НР як громадсько-політичної організації.	11.03.1985	Обрання Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачова.
18.03.1990	Вибори до ВР УРСР. Вперше вищий орган державної влади сформовано на умовах альтернативності.	23.04.1985	Пленум ЦК КПРС. Початок перебудови. Реформи Аганбегяна.
29–30.04. 1990	Заснування на засадах УГС Української республіканської партії на чолі з Л. Лук’яненком.	лист. 1986	Підписання М. Горбачовим та І. Ганді Делійської декларації. Початок нового політичного мислення в зовнішній політиці.
15.05.1990	Перша сесія ВР УРСР почала працювати у парламентському режимі.	28.06.– 1.07.1988	XIX конференція КПРС. Початок політичних реформ у країні.
16.07.1990	Ухвалення ВР УРСР Декларації про державний суверенітет України.	15.02.1989	Завершення виведення радянських військ з Афганістану.
		черв. 1989	Поразка ПОРП на виборах.
		18.10.1989	Відставка Е. Хонеккера в НДР.
		23.10.1989	Проголошення Угорської

1	2	3	4
2–17.10.1990	Голодування студентів у Києві. Ухвалення ВР УРСР рішення про скасування статті 6 Конституції.	9.11.1989	республіки та прийняття поправок до Конституції. Злам Берлінської стіни.
12.02.1991	Відновлення Кримської АРСР.	17.11.1989	“Оксамитова революція” в Чехословаччині.
24.08.1991	Ухвалення ВР Акта проголошення незалежності України.	22.12.1998	Збройне повстання в Румунії.
26.08.1991	Тимчасове припинення діяльності КПУ на території України.	серп. 1990	Агресія Іраку проти Кувейту.
		3.10.1990	Об'єднання Німеччини.

Розділ 11

Україна — незалежна держава

Дата	Події історії України	Дата	Події всесвітньої історії
1	2	3	4
1.12.1991	Всеукраїнський референдум і вибори президента України.	19–21.08.1991	Спроба антиконституційного державного перевороту в СРСР.
10.01.1992	Початок лібералізації цін. Запровадження в обіг купонів багаторазового використання.	8.12.1991	Угода між Білоруссю, Росією й Україною про Співдружність незалежних держав (СНД). СРСР припинив існування як суб'єкт міжнародного права.
16.01.1992	Затверджено Державним гімном України музичну редакцію М. Вербицького “Ще не вмерла України”.	21.12.1991	Зустріч в Алма-Аті.
28.01.1992	Державним прапором України затверджено національний прапор синьожовтого кольору.	25.12.1991	Офіційна заява М. Горбачова про складання повноважень президента СРСР.
19.02.1992	Верховною Радою України затверджено тризуб як малий герб України.	лют. 1992	Підписання Маастрихтських домовленостей.
		квіт. 1992	Проголошення Союзної республіки Югославії (Сербія та Чорногорія).

1	2	3	4
черв. 1993	Політичний страйк донецьких шахтарів. Відновлення діяльності КПУ.	25.11.1992	Прийняття федеральними зборами ЧСФР рішення про роз'єднання країни.
8.02.1994	Підписання Україною в Брюсселі хартії про участь України в програмі НАТО "Партнерство заради миру".	1.01.1993	Утворення Чеської Республіки і Словацької Республіки.
18.05.1994	Обрання Головою ВР України О. Мороза.	3.01.1993	Підписання договору СНО-2 між СРСР та США.
10.07.1994	Обрання Л. Кучми Президентом України.	трав. 1993	Вільні вибори в Камбоджі.
11–12.05.1995	Візит Президента США Б. Клінтона в Україну.	20.08.1993	Постанова ВР Росії щодо російського статусу Севастополя не підтримана Радою Безпеки ООН.
8.06.1995	Підписання Конституційного договору між ВР та Президентом України.	жовт. 1995	XI Конференція країн, що не приєдналися, яка відбулася в Колумбії.
7.11.1995	Вступ України до Ради Європи.	лист. 1995	Підписання Дейтонських угод.
28.06.1996	Прийняття ВР Конституції України.	14.12.1995	Підписання Паризької мирної угоди щодо Боснії і Герцеговини.
верес. 1996	Запровадження на території України національної грошової одиниці — гривні.	30.08.1996	Підписання Хасав'юртських угод, що мали покласти край війні у Чечні.
лип. 1997	Підписано спеціальну хартію "Про особливе партнерство між Україною і НАТО".	груд. 1996	Зустріч країн — членів ОБСЄ у Лісабоні. Прийняття Декларації про модель загальної безпеки в Європі.
берез. 1998	Вибори до ВР України.	1.07.1997	Входження Гонконгу до складу КНР як спеціального адміністративного району.
31.10.1999	Перший тур виборів Президента України.	1998–1999	Гострий конфлікт навколо Косова.
14.11.1999	Другий тур виборів Президента України.	берез. 1999	Членами НАТО стали Польща, Чехія, Угорщина.
січ. 2000	Україна стала непостійним членом Ради Безпеки ООН.	літо 1999	На виборах в Індії переміг Ваджпаї.
16.04.2000	Відбувся Всеукраїнський референдум, оголошений президентом України за народною ініціативою.	1999	Входження Макао до КНР.

1	2	3	4
<p>15.12.2000</p> <p>черв. 2001</p> <p>серп. 2001</p> <p>5–14.12. 2001</p>	<p>Закриття Чорнобильської АЕС.</p> <p>Візит Папи Римського Івана Павла II в Україну.</p> <p>III Всесвітній форум українців у Києві.</p> <p>Всеукраїнський перепис населення.</p>	<p>1999</p> <p>2000</p>	<p>Президентом Словаччини обрано Рудольфа Шустера.</p> <p>Знову обрано президентами Румунії — Ілієску, Польщі — Квасневського.</p>

Показчик до частини I

“Поняття і терміни”

А

- Аберация 5
Абсентеїзм 5
Абсолютизм 5
Абсолютна монархія 5
Абстракціонізм 5
Авангардизм 5
Авансування 5
Авансцена 5
Авантюрист 5
Авари (обри) 6
Автокефальна церква 6
Автократія 6
Автономія 6
Авторитаризм 6
Автохтони 6
Аграрне суспільство 6
Аграрні реформи 6
Аграрно-промисловий комплекс 6
Агресія 6
Адміністративно-командна система 7
Адміністративно-територіальний устрій 7
Адміністрація (управління) 7
Азіатсько-Тихоокеанський регіон 7
Академія 7
Акредитація ВНЗ 7
Аксиома 7
- Акт проголошення незалежності 7
Акт 30 червня 1941 р. 7
Акт юридичний 8
Акція 8
Альтернативні вибори 8
Амністія 8
Амортизація 8
Анархізм 8
Анархізм в Україні 8
Анархо-синдикалізм 8
Анафема 8
Анахронізм 9
Англіканська церква 9
Андрусівське перемир'я 9
Анексія 9
Анімізм 9
Аннали 9
Анна Ярославна 9
Антагонізм 9
Антанта 9
Анти 9
Антиклерикалізм 10
Антикомінтернівський пакт 10
Антисемітизм 10
Антропогенез 10
Антропологія 10
Антропоцентризм 10
Античний 10

Аншлюс 10
Апартеїд 10
“Апостол” 10
Апріорі 10
Апсида 10
Аракчєєвщина 10
Аргумент 11
Ареал 11
Армія Крайова 11
Армія Людова 11
Артанія 11
Архаїчний 11
Археологія 11
Архімандрит 11
Архітектор 11
Архітектура 11
Асиміляторська політика 11
Асиміляція 11
Асоційоване членство 11
Астральний 12
Астрологія 12
Атеїзм 12
Атлантична хартія 12
Афект 12
Афоризм 12
Африканський Національний конгрес 12

Б

Багатомандатні виборчі округи 12
Багатопартійність 12
Багдадський пакт 13
“Багратіон” 13
“Балканізація” 13
Банда чотирьох 13
Бароко 13
Бартер 13
Баскак 14
Бахчисарайський договір 14

Безробіття 14
Бейліса процес 14
Берегиня 14
Березіль 14
Березневі статті 15
Берестейська унія 15
Берестейський мирний договір 15
Берлінська блокада 15
Берлінський мур 16
Берлінський пакт 16
Билини 16
Битва за Дніпро 16
Біла революція 16
Білий рух 16
Білі колонії 16
Біловезька угода 16
Білоцерківський договір 17
Більшовизм 17
Біржа 17
Біпатрид 17
Блискавична війна 17
Блокада 17
Блок політичний 17
Богослов'я 18
Бойкот 18
Бонапартизм 18
Борбисти 18
Боротьбисти 18
Борництво 18
Бояри 18
Братства 18
“Братство тарасівців” 18
Брестський мир 1918 р. 18
Брестський мирний договір 18
Брифінг 19
Броварництво 19
Буддизм 19

Букринський плацдарм 19
Булава 19
Бунд (союз) 19
Бунчук 19
Бургомістр 20
Буржуа 20
Буржуазія 20
Буржуазна революція 20
Буржуазні націоналісти 20
Бюджет 20
Бюрократизація 20
Бюрократія 20

В

Вайш'ї 20
Валова продукція 20
Валовий збір с/г культур 21
Валовий національний продукт 21
Вандали 21
Варвари 21
Варшавська угода 21
Варшавське повстання 21
Варшавський Договір 21
Вашингтонська конференція 1921–1922 р. 21
Вашингтонські конференції 22
Веди 22
Веймарська республіка 22
Велес 22
Великий стрибок 22
Великий терор 22
Великі держави (Велика сімка) 22
Великодержавність 23
Вельможі 23
Вербалізація 23
“Верденська м’ясорубка” 23
Вердикт 23

Версальський мирний договір 23
Версальсько-Вашингтонська система 23
Верф 24
Весна народів 24
Вето право 24
В’єтнамська війна 24
Вивезення капіталу 24
Визнання 24
Випищики 24
Вища рада народного господарства України 24
Відродження 24
Відтворювальне господарство 25
Війна 25
Військово-політичний союз 25
Військові поселення 25
Війт 25
Віленське перемир’я 25
Вільна економічна зона 25
Вільне козацтво 25
Вільшанська угода 26
“Вісла” операція 26
Віче 26
Вічний мир 26
Влада держава 26
Внутрішня політика 27
Воевода 27
Воєнна демократія 27
Воєнний комунізм 27
Воєнно-промисловий комплекс 27
Вождь 27
Волость 27
Волочна поміра 27
Волхви 27

Волонтаризм 28
Вольності Війська Запорозького 28
Вотум довіри чи недовір'я 28
Вотчина 28
Всесвітня історія 28
Всеукраїнська загальна організація 28
Вульгаризація 28

Г

Гадяцький договір 29
Гайдамацький рух 29
“Галицько-руська матиця” 29
Галузева система управління народним господарством 29
Гандизм 29
Гвардія 29
Гегемонізм 30
Гегемонія 30
Генерал-губернаторство 30
Генеральна військова канцелярія 30
Генеральна військова рада 30
Генеральна козацька старшина 30
Генеральний обозний 30
Генеральний осавул 31
Генеральний писар 31
Генеральний підскарбій 31
Генеральний секретаріат Української Центральної Ради 31
Генеральний суддя 31
Генеральний хорунжий 31
Генеральні штати у Франції 31
Геноцид 31
Генуезька конференція 31
Геополітика 32
Геральдика 32

Герб 32
Герметичність 32
Геронтократія 32
Гестапо 32
Гетьман 32
Гетьман наказний 33
Гетьманщина 33
Гімн 33
Гімназій 33
Гіпердемократія 33
Гіперінфляція 33
Гіпотеза 33
Гладіатори 33
Гласність 33
Глобалізм 33
Глобальні проблеми людства 33
Глухівські статті 33
Головна Руська Рада 34
Головна українська рада 34
Голокост 34
Голосування 34
Гомін'ядан 34
Гонка озброєнь 34
Городові козаки 34
Гопліт 35
Госпрозрахунок 35
Готи 35
Грецький вогонь 35
Громади 35
Громадянство 35
Громадянська непокора 35
Громадянське суспільство 35
Громадянські війни 35
Гроші 35
Грошова емісія 35
Грошова реформа 36
Губернатор 36
Губернія 36

Гугеноти 36
ГУЛАГ 36
Гуманізм 36
Гусарські полки 36

Д

Дауеса план 36
Двадцятип'ятитисячники 36
Двовладдя 37
Двоколір синьо-жовтий 37
Дворянство 37
Девальвація 37
Деградація 37
Дедукція 37
Дезавування 37
Декадентство 37
Декларація 37
Декларація незалежності 38
Декларація про державний суверенітет України 38
Декласований 38
Деколонізація 38
Декрет 38
Делегат 38
Демагогія 38
Демаркаційна лінія 38
Демілітаризація 38
Демографічні процеси 38
Демографія 38
Демократична держава 39
Демократія 39
Демонізація 39
Демонстрація 39
Демос 39
Демпінг 39
Денацифікація 39
Денаціоналізація 39
Денонсація 39
Департамент 39
Депопуляція 39

Депортація 39
Депресія 40
Депутат 40
Держава 40
Держава загального благо-
денства 40
Державна Дума в Росії 40
Державна мова 40
Державна премія України
ім. Т. Г. Шевченка 40
Державна рада 40
Державна символіка 40
Державне політичне управ-
ління 41
Державний секретар 41
Державний устрій 41
Деспотія 41
Десталінізація 41
Деструктивні процеси 41
Деструкція 41
Десятина 41
Дефіцит бюджетний 41
Дефляція 41
Децентралізація 41
Де-юре 42
Джура 42
Дзайбацу 42
Дивна війна 42
Дике поле 42
Диктат 42
Диктатура 42
Дим 42
Династія 42
Дипломат 42
Дипломатія 42
Директива 42
Директоріуми 42
Директорія 42
Дисидент 43

Дисидентство 43
Дискредитація 43
Дискримінація 43
Дискурс 43
Дистрикт “Галичина” 43
Дисфункція 43
Диференціація 43
Діаспора 43
Дідич 43
Дніпровські пороги 43
Догматизм 44
Договір 44
Доктрина 44
Доктрина стримування 44
Доктрина Трумена 44
Домінантна сила 44
Домініон 44
Драгунські полки 44
Дрібна буржуазія 44
Дрібнобуржуазні партії 44
Другий фронт 45
Дружина 45
Дуумвірат 45
Дуче 45

Е

Евакуація 1941–1942 рр. 45
Еволюція 45
Егалітаризм 45
Егалітарні тенденції 45
Еквівалентні поняття 45
Екзархат 46
Економіка з централізованим плануванням 46
Економічна політика 46
Економічний детермінізм 46
Економічний союз 46
Економічні реформи 46
Експансія 46

Експорт 46
Експлуатація 46
Експропріація 46
Екстенсивне землеробство 46
Екстенсивний розвиток господарства 47
Екстремізм 47
Електорат 47
Елімінувати 47
Еліта 47
Ембарго 47
Еміграція 47
Емісія 47
Емпіризм 47
Емський акт 1876 р. 47
Енеоліт 47
Есе 47
Етатизм 48
Етика 48
Етнічна група 48
Етнографія 48
Етнос 48
Ефеб 48
Ефемерний 48

Є

Єврейські гетто 48
Європейське Економічне Співтовариство 48
Європейський Союз 48
“Єшовщина” 49
Єзуїти 49
Єпархія 49
Єпископ 49
Єресь 49
Єретик 49

Ж

Жванецька облога 1653 р. 49
Жерці 50

Жид 50
Житомирсько-Бердичівська операція 1943–1944 рр. 50

З

Заангажованість 50
Загальна Українська рада 50
Загальне виборче право 50
Загінне полювання 50
Задунайська Січ 50
Закони 12 таблиць 51
Законодавча влада 51
Закупи 51
Закупівельна ціна 51
Залізна завіса 51
Залізний вік 51
Залога 51
Залозний шлях 51
Запорозьке козацтво 52
Західна Україна 52
Західники 52
Західнокарпатська операція 52
Західноукраїнська Народна Республіка 52
Збирання 52
Збіжжя 52
Зборівський договір 52
Збройні сили ООН 53
Звичаєве право 53
Звичай 53
“Зелений клин” 53
Земельні комітети 53
Землеволодіння 53
Земства 53
Зимівник 54
Зимові походи Армії УНР 54
Злука українських земель 54
Змішана виборча система 54
Знаряддя праці 54

Знать 54
ЗНП (загальнонаціональний прибуток) 54
Зовнішня політика 54
Золота орда 55
Зрошувальні (іригаційні) системи 55

I

Іго 55
Ігумен 55
Ідеалізм 55
Ідеологія 55
Ідол 55
Ієрархія 55
Ізоляціонізм 55
Ікона 55
Ілоти 55
Іманентний 55
Імміграція 55
Імператив 55
Імператор 56
Імперіалізм 56
Імперія 56
Імпічмент 56
Імпорт 56
Імунітет 56
Інавгурація 56
Інвентарна реформа 56
Інвестиції 56
Інгредієнт 56
Індійський національний конгрес 57
Індукція 57
Інд�льгенція 57
Індустріалізація 57
Індустріальне суспільство 57
Індустрія 57
Інквізиція 57
Інкорпорація 57

Інспірований 57
Інтегративний 57
Інтеграція 57
Інтеграція економічна 57
Інтелігенція 57
Інтенсивне землеробство 57
Інтенсивний 58
Інтенсивний розвиток економіки 58
Інтервенція 58
Інтернаціонал 58
Інтернування 58
Інфляція 58
Інформаційне суспільство 58
Інфраструктура 58
Іпостась 58
Ірраціональний 59
Іслам 59
Істеблішмент 59
Історія 59
Італійське “економічне диво” 59

К

Кадети 59
Кальвіністська церква 59
Кам’яний вік 60
Канцлер 60
Капище 60
Капітал 60
Капіталізм 60
Капіталовкладення 60
Капітуляція 60
Кардинал 60
Карибська криза 60
Карпатська Січ 60
Карпатська Україна 61
Карпатсько-Ужгородська операція 1944 р. 61
Картель 61

Карткова система 61
Каста 61
Католицизм 61
Каторга 61
Каудильйо 61
Квантунська армія 62
Кварцяне військо 62
Квестори 62
Кворум 62
Квота 62
Керзона лінія 62
Керченсько-Ельтигенська операція 1943 р. 62
Києво-Могилянська академія 63
Київська наступальна операція 63
Київська оборонна операція 63
Кіш 64
Клас 64
Класовий антагонізм 64
Клейноди 64
Клерикали 64
Клерикалізм 64
Кліо 64
Клір 64
Князь 64
Коаліційний уряд 64
Коаліція 64
Кодекс 64
Козак 64
Колабораціоністи 64
Колегіум 64
Колективізація 64
Колективний сюзеренітет 65
Коліївщина 65
Коломацькі статті 65
Колоніальна політика 65

Колонія 66
Комбіді 66
Комерціалізація торгівлі 66
Комітет державної безпеки 66
Комітет незаможних селян 66
Компроміс 67
Комсомол 67
Комунізм 67
Комуністичний Інтернаціонал 67
Комюніке 67
Конвенція 68
Конгрес 68
Конкістадори 68
Конкордат 68
Конкуренція 68
Конотопські статті 68
Консенсус 68
Консерватизм 68
Консолідація 68
Конституція 68
Конституційна монархія 68
Конструктивізм 68
Консули 68
Контреліта 68
Контрибуція 68
Контрреволюція 69
Конфедерація 69
Конференція 69
Конфесія 69
Конфіскація 69
Конформізм 69
Конфронтація 69
Концентрація 69
Концентрація виробництва 69
Концепт 70
Концерн 70
Концесія 70
Кооператив 70
Кооптація 70
Корейська війна 70
Коренізація 70
Коригувати 70
Король 71
Корпоративізм 71
Корпоратизація 71
Корпорація 71
Корпорації транснаціональні 71
Корпус миру 71
Корсунь-Шевченківська операція 71
Корупція 71
Космополітизм 71
Кочівники 71
Кошовий отаман 72
Країна 72
Країни, що розвиваються 72
Кревська унія 72
Кредит 72
Кредо 72
Креоли 72
Криза 72
Кримська (Ялтинська) конференція 72
Кримське ханство 73
Кришталева ніч 73
Кріпацтво, кріпосне право 73
Круглий стіл 73
Крути 73
Кубинська революція 73
Кубізм 73
Культ 74
Культ особи 74
Культура 74
Культурна революція 74
Кумир 74
Кумулятивний розвиток 74

Кургани 74
Курінь 74
Курінь січових стрільців 74
Курфюрсти 74
Куявія 74

Л

Лабіринт 75
Лавники 75
Лавра 75
Латини 75
Латифундія 75
Легальність 75
Легітимація 75
Лейборизм 75
Лейтмотив 76
Ленд-ліз 76
Литовський статут 76
Лібералізація 76
Лібералізація політичних структур 76
Лібералізація цін 76
Лібералізм 76
Ліберальна демократія 76
Ліві 76
Лівобережна Україна 76
Ліга арабських держав 77
Ліга Націй 77
Лідер 77
Лікей 77
Лінія Мажино 77
Лінія Маннергейма 77
Літопис 77
Лобізм 77
Локаут 77
Лояльність 77
Люблінська унія 78
Людське стадо 78
Люмпени 78
Лютеранська церква 78

Лютеранські угоди 78
Лютізький плацдарм 78
Лютнева революція в Росії 78
Львівський собор УГКЦ 79
Львівсько-Сандомирська наступальна операція 79

М

Маастрихтський договір 79
Мавзолей 79
Магдебурзьке право 79
Магістрат 79
Магнати 80
Мажоритарна виборча система 80
Майорат 80
Макіавеллізм 80
Маккартизм 80
Мала рада 80
“Малиновий клин” 80
Малоросійська колегія 80
Малоросійська друга колегія 81
Малоросійське товариство 81
Малоросія 81
Мальтузіанство 81
Мандат 81
Мандатні (підмандатні) території 82
Маніпулятор 82
Маніфест 82
Маніфестація 82
Манускрипт 82
Мануфактура 82
Маньчжурія 82
Маньчжурська операція 82
Марія Терезія 82
Мартиролог 82
Маршалла план 82
Масонство 83

- Матеріалістичне розуміння історії 83
Матріархат 83
Мафія 83
Махновщина 83
Машинно-тракторні станції 83
Меджліс 83
Мезоліт 83
Меморандум 83
Менталітет 83
Меркантилізм 84
Меса 84
Метеки 84
Метиси 84
Метрополія 84
Меценат 84
Миротворчі сили ООН 84
Мито 84
Митрополит 84
Мідуей 84
Міжнародні монополії 84
Мілітаризм 85
Міради 85
Мітинг 85
Міф 85
Міщанство 85
Моджахеди 85
Модернізація 85
Мозаїка 85
Молодотурки 85
Монархія 85
Монета 85
Монетаризм 85
Монетарна політика 85
Монотеїзм 86
Монополія 86
Монро доктрина 86
Мораль 86
Моральні цінності 86
Мораторій 86
Москвофільство 86
Московські статті 86
Мулат 87
Муніципалітет 87
Мусульманство 87
Мусульманська ліга 87
Мюнхенська угода 87
Мюнхенський путч 87
- Н**
- Надзвичайний стан 87
Найманці 88
Намісник 88
Нарада з питань безпеки 88 і співробітництва в Європі 88
Народне господарство 88
Народне ополчення 88
Народний рух України 88
Народний секретаріат (УНР) 88
Народний фронт 88
Народники 88
Народні збори 89
Народовці 89
Натуральне господарство 89
Науково-технічна революція 89
“Нахтігаль” 89
Нацизм 90
Націоналізація 90
Націоналізм 90
Націоналіст 90
Національний прибуток 90
Націонал-соціалісти 90
Нація 90
Неандерталець 90
Недоїмка 90
Нейтралітет 90

Ненасильницька тактика боротьби 91
Неокейнсіанство 91
Неолібералізм 91
Неоліт 91
Неофашизм 91
Німецька окупація в Україні 91
Німецьке економічне диво 91
Німецький Райх 92
Ніч довгих ножів 92
Ніштадтський мир 92
Нобелівська премія 92
Нова економічна політика 92
Нова східна політика ФРН 92
Новий курс 93
Ножиці цін 93
Номарх 93
Номенклатура 93
Номи 93
Нормалізація 93
Норманська теорія 93
Ноу-хау 93
Нюрнберзький процес 93

О

Облігація 94
Обмін 94
Обряд 94
Обструкція 94
Община 94
Одержавлення 94
Одеська радянська республіка 94
Оксамитова революція 94
Окупація воєнна 95
Олігархія 95
Олімпіада 95
Олімпійські ігри 95
Опозиція 95

Опортунізм 95
Опричнина 95
Опришок 95
Оракул 95
Орда 95
Організація американських держав 95
Організація визволення Палестини 95
Організація Об'єднаних Націй 96
Організація Північноатлантичного договору 96
Організація українських націоналістів 96
Оренда 97
Орендар 97
Орендувати 97
Освічений абсолютизм 97
Основні виробничі фонди 97
“Оссолінеум” 98
Остарбайтери 98
Остракізм 98
Острозька академія 98
Охлократія 98

П

Паблік рилейшнз 98
Пагуошський рух 98
Пакт 98
Пакт Ріббентропа — Молотова 98
Паланка 99
Палеоліт 9
Панамериканізм 99
Панславізм 99
Пантеон 99
Панча шила 99
Панщина 99
Папа Римський 99

Папірус 100
Парадигма 100
Парафія 100
Парафіяльні школи 100
Парафування 100
Парламент 100
Парламентська криза 100
Парламентська республіка 100
Партизанський рух 100
Партикуляризм 101
Партія 101
Патерналізм 101
Патриції 101
Патріарх 101
Патріархат 101
Пацифізм 101
Пацифікація 101
Пеон 101
Первіснообщинний лад 101
Пергамент 101
Перебудова 101
Переяславські статті 102
Петиція 102
Петроглифи 102
Північна Буковина 102
Північна війна 103
Підкоморські суди 103
Підляшшя 103
Підпілля комуністичне 103
Підпілля націоналістичне 104
Підприємництво 104
Пілігрим 104
Піраміда 104
Пірнач 104
План “Барбаросса” 104
План Маршалла 104
Плебеї 105
Плебісцит 105

Плем’я 105
Плюралізм 105
Плюралізм політичний 105
Податок 105
Поденник 105
Поділ праці 105
Поділи Польщі 105
Полемічна література 105
Полярхія 105
Поліс 105
Політика 106
Політика економічна 106
Політика неприєднання 106
Політика соціальна 106
Політика стримування 106
Політична еліта 106
Політична криза 106
Політична культура 106
Політична філософія 107
Полк 107
Полонізація 107
Полотно 107
Понт Евксинський 107
Популізм 107
Посадник 107
Посполиті селяни 107
Постіндустріальне суспільство 107
Потсдамська конференція 107
Праві 107
Правління гетьманського уряду 108
Правобережна Україна 108
Правова держава 108
Православ’я 108
Президент 108
Президентська республіка 108
Приватизація 108

Привласнювальне господарство 108
Принцип бікамералізму 109
Принципат 109
Притулок політичний 109
Пріоритет прав людини 109
Провінція 109
Прогрес 109
Прогресуючий ірраціоналізм 109
Продовольчий податок 109
Продрозкладка 109
Продуктивність праці 109
Прожитковий мінімум 110
Прозорі кордони 110
Прокуратор 110
Пролетаріат 110
Промбюро 110
Промисловий переворот 110
Пропозиція 110
Пропорційна виборча система 110
“Просвіти” 111
Просвітництво 111
Протекторат 111
Протекціонізм 111
Протестантизм 111
Профспілки 111
Пуритани 111
Путч 111
“П’ята колона” 112

Р

Рабство 112
Рада Безпеки 112
Рада Безпеки ООН 112
Рада Економічної Взаємодопомоги 112
Ради 112
Радикал 112

Радикалізм 112
Раднаргоспи 113
Радянсько-німецька війна 113
Радянсько-фінська війна 113
Расизм 113
Ратифікація 113
Ратуша 114
Рахункова палата 114
Раціоналізація 114
Раціоналізм 114
Реабілітація 114
Реакція політична 114
Реалізм 114
Реваншизм 114
Революція 114
Регент 114
Регентство 114
Регламентация 115
Регрес 115
Резервація 115
Рейганоміка 115
“Рейкова війна” 115
Рейхсвер 115
Рейхсканцлер 115
Реквізиція 115
Реконверсія 116
Рекрутчина 116
Релігія 116
Релятивізм 116
Реляція 116
Ремесло 116
Ренесанс 116
Рента 116
Рентабельність 116
Репарація 116
Репатріація 116
Репресія 117
Реприватизація 117
Республіка 117

Реставрація 117
Референдум 117
Реформа 117
Реформація 117
Реформізм 117
Речові пам'ятки 117
Решетилівські статті 117
Ризький мирний договір 118
Ринкова економіка 118
Ринок 118
Ринок внутрішній 118
Ринок покупця 118
Ринок світовий 118
Риторика 118
Ритуал 118
Рід 118
Річ Посполита 118
“Рішительні пункти” 119
Родова община 119
Розкуркулення 119
“Розстріляне відродження” 119
“Роланд” 119
Ротація 119
Роялісти 119
Руїна 120
Русифікація 120
“Руська правда” 120
“Руський собор” 120
Рух опору 120

С

СА 121
Сакральне 121
Сальдо 121
Саміт 121
Самовизначення нації 121
Самурай 121
Санація 121
Сараєвський замах 121

Саркофаг 121
Сармати 121
Сателіт 121
Світова організація торгівлі 121
“Священна ліга” 122
Севрський договір 122
Сегрегація 122
Сейм 122
Селекція 122
Секуляризація 122
Селітри 122
Сенат 123
Сен-Жерменський мирний договір 123
Сердюки 123
Сепаратизм 123
Сепаратний мир 123
Сервітути 123
Серпневий путч 1991 р. 123
Синдикат 123
Синдикалізм 123
Синод 124
Синопис 124
Сільське господарство екстенсивне 124
Сільське господарство інтенсивне 124
Сім чудес світу 124
Сіонізм 124
“Сірий клин” 124
Січ 124
“Січ” 124
Січові стрільці 125
Скотарство 125
Слободищенська угода 125
Слобожанщина 125
Слов'янофіли 125
Соборність 126

Соляний шлях 126
Софізм 126
Соціал-демократизм 126
Соціалізація землі 126
Соціалізм 126
Соціалістична орієнтація 126
Соціалістична співдружність 126
Соціалістичний реалізм 126
Соціальна верства 126
Соціальна група 126
Соціальна інженерія 127
Соціальна інформація 127
Соціальна криза 127
Соціальна поляризація 127
Соціальна революція 127
Соціальна структура 127
Соціальна Хартія ЄС 127
Соціальний 127
Союз визволення України 127
Співдружність 127
Співдружність Незалежних Держав 128
Спілка визволення України 128
Справа "Спілки визволення України" 128
СС 128
Стабілізація 128
Ставропігія 128
Стагнація 129
Сталінізм 129
Стан війни 129
Стан надзвичайний 129
Старійшина 129
Статус 129
Статус-кво 129
Стахановський рух 129
Стереотип 129
Стопа 129

Стоянка 129
Страйк 129
Стратегія 130
Структурна перебудова економіки 130
Суб'єктивізм 130
Субстанція 130
Субстрат 130
Суверен 130
Суверенітет 130
Суверенна держава 130
Суди присяжних 130
Суецька криза 130
Сусідська община 130
Суспільні відносини 130
Суспільні класи 130
Суспільно-політичний рух 131
Суспільство 131
Сюзерен 131
Сюзеренітет 131
Сфінкс 131
Схизматики 131
Східна Римська імперія 131
"Східний вал" 131
Сюрреалізм 131

Т

Табу 131
Тактика 131
Талант 131
Татарбунарське повстання 132
Тафта — Хартлі закон 132
Тегеранська конференція 132
Тенденційний 132
Теократична держава 132
Теократія 132
Терми 132
Терор 132
Тероризм 132

Тетчеризм 132
Тиран 133
Товар 133
Товариство українських по-
ступовців 133
Токійський процес 133
Толерантність 133
Торгівля 133
Тоталітаризм 133
Тоталітарна держава 133
Тотальна війна 134
Тотемізм 134
Традиції 134
Трест 134
Третій Райх 134
Трибуни народні 134
Тріанонський мирний дого-
вір 134
Трієра 134
Тріумвірат 134
Тріумф 134
Троїстий пакт (Берлінсь-
кий) 134
Трудовий конгрес Всеукраїн-
ський 135
Трудодень 135
Трумена доктрина 135

У

Узурпація 135
Українізація 135
Українофільство 136
Українофобія 136
Українська Автокефальна
Православна Церква 136
Українська академія наук 136
Українська військова органі-
зація 136
Українська Галицька армія
136

Українська гельсінкська гру-
па 137
Українська головна визволь-
на рада 137
Українська Греко-Католицька
Церква 137
Українська національна
Рада 137
Українська повстанська
армія 138
Українська Рада народного
господарства 138
Українська революція 138
Український національний
конгрес 139
Український національний
союз 139
“Український національний
центр” 139
Український Союз хліборобів-
державників 139
Український штаб партизан-
ського руху 140
Українські фронти 140
Ультиматум 141
Універсал 141
Унітаризм 141
Унітарна держава 141
Уніфікація 141
Унія 141
Уотергейтська справа 141
Урбанізація 141
Усобиці 141
Установчі збори 141
Усуспільнення виробницт-
ва 141
Утопія 142
Утраквістичні школи 142

Ф

Фабрика 142
Фаворит 142
Фалистимляни 142
Фанатизм 142
Фараон 142
Фашизм 142
Фашистські загарбницькі операції 142
Федерація 143
Феодал 143
Феодалізм 143
Фермери 143
Фермерство 143
Фетишизм 143
Філософ 143
Фільварок 143
Фіск 143
Форма державного устрою 143
Форма правління 144
Форсувати 144
Форт 144
Фортифікація 144
Форум 144
Фракція 144
Фреска 144
Фундаменталізм 144
Футуризм 144

Х

Хан 145
Харизматична влада 145
Хлопомани 145
“Ходіння в народ” 145
Холодна війна 146
Хоругва 146
Храм 146
Християни 146
Християнство 146

Хроніка 146
Хунта 146

Ц

Цар 146
Ценз 146
Цензура 146
Централізація 146
Центральне розвідувальне управління 147
Центризм 147
Центуріон 147
Цивілізація 147
Цитадель 147

Ч

Чайка козацька 147
Чата 147
Челядники 147
Челядь 147
Червене повстання 147
Червона Русь 147
Червоні бригади 148
Червоні кмітери 148
Четвертий Універсал УЦР 148
Четник 148
Чигиринські походи 148
Чиновники 149
Чинш 149
Чорна Рада 1663 р. 149
Чорна сотня 149
Чорний ринок 149
Чорний шлях 149
Чорнобильська катастрофа 149
Чумацтво 150

Ш

Шанці 150
Шарварок 150
Шаріат 150
Шахтинська справа 150

Шістдесятники 151
Шляхта 151
Шовінізм 151
Шокова терапія 151
Штат 151
Штурмові загони (СА) 151
Шудра 151

Ю

Юдаїзм 151
Юрисдикція 152
Юриспруденція 152

Я

Ядерна зброя 152
Язичництво 152
Якість життя 152
Ялтинська конференція 152
Яничари 153
Японське “економічне диво” 153
Ясир, ясирник 153

Показчик до частини II

“Персоналії”

А

Агапій (Агапіт) Печерський 154
Аденауер Конрад 154
Андреотті Джуліо 154
Андрієвський Опанас Михайлович 155
Андрій Боголюбський 155
Андропов Юрій Володимирович 155
Анна Ярославна 155
Антонович Володимир Боніфатійович 156
Антонович Дмитро Володимирович 156
Антонов-Овсєєнко Володимир 157
Апостол Данило Павлович 157
Арафат Ясір 157
Аркас Микола Миколайович 158
Артем (Сергєєв Федір Андрійович) 158
Ататюрк Мустафа Кемаль 158

Б

Балабан Гедеон 159
Бандера Степан 159
Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович 160
Барабаш Яків 160

Баранович Лазар 160
Бачинський Лев 160
Бачинський Юліян 160
Бен Гуріон Давид 161
Березовський Максим Созонтович 161
Беретті Вікентій Іванович 161
Беретті Олександр Вікентійович 161
Беринда Памво 161
Бестужев-Рюмін Михайло Павлович 162
Бжезинський Збігнєв 162
Блюм Леон 162
Боголюбов Микола Миколайович 162
Богомолець Олександр Олександрович 163
Богун Іван 164
Бойчук Михайло Львович 164
Бойчукісти 164
Боплан Гійом Левассер 164
Борецький Йов 165
Борис і Гліб 165
Боровець Тарас 165
Боровиковський Володимир Лукич 165
Брежнєв Леонід Ілліч 166
Бріан Аристид 166

Бродський Олександр
Ілліч 166
Бродські 167
Брюховецький Іван 167
Буйко Петро Михайлович 168
Бунін Іван Олексійович 168
Буш Джордж 168

В

Вавілов Микола Іванович 169
Вагилевич Іван Миколайо-
вич 169
Валенса Лех 169
Василевський Олександр
Михайлович 170
Василенко Микола Прокопо-
вич 170
Василько Романович 170
Ватутін Микола Федоро-
вич 171
Ведель (Ведельський) Артемій
Лук'янович 171
Величко Самійло Васильо-
вич 171
Вересай Остап 171
Вербицький Михайло 171
Вернадський Володимир
Іванович 172
Виговський Іван 172
Винниченко Володимир Ки-
рилович 173
Вишиваний Василь 173
Вишневецька (Могилянка)
Раїна 174
Вишневецький Дмитро 174
Вишневецький Єремія 174
Вишневецький Іван 174
Вільсон Вудро Томас 175
Вінграновський Микола
Степанович 175

Вовк Федір Кіндратович 175
Войнаровський Андрій 176
Волобуєв Михайло Симоно-
вич 176
Володимир Всеволодович
(Мономах) 176
Володимир Святославич 176
Волошин Августин 177
Вотчал Євген Пилипович 177
Врангель Петро Миколайо-
вич 177
Всеволод Ярославич 177

Г

Габер Фріц 178
Гавел Вацлав 178
Ґалаґан Григорій Павло-
вич 178
Галечко Софія 179
Галуцинський Михайло 179
Гаятовський Іоанікій 179
Ганді Індіра 179
Ганді Мохандас Карамчанд 180
Геббельс Йозеф 180
Герасименко Василь Пилипо-
вич 181
Геринг Герман 181
Гермайзе Йосип Юрійович 181
Гесс Рудольф 181
Гіммлер Генріх 181
Гінденбург Пауль 181
Гітлер Адольф 182
Глушков Віктор Михайло-
вич 182
Гнатюк Володимир Михайло-
вич 183
Голль Шарль Анрі де 183
Ґолсуорсі Джон 184
Голубович Всеволод Олексан-
дрович 184

Гонта Іван 185
Горбачов Михайло Сергійо-
вич 185
Гордієнко Кость Гордійо-
вич 186
Гриньяр Віктор 186
Грушевський Михайло Сергі-
йович 186
Гувер Герберт 187

Д

Данилевський Василь Яко-
вич 187
Ден Сяопін 188
Джавахарлал Неру 188
Джонсон Ліндон 189
Довбуш Олекса Васильо-
вич 189
Довженко Олександр Петро-
вич 189
Донцов Дмитро Іванович 190
Дорошенко Дмитро Івано-
вич 190
Дорошенко Михайло 191
Дорошенко Петро Дорофійо-
вич 191
Драгоманов Михайло Петро-
вич 192
Дрогобич Юрій 193
Дубчек Олександр 193

Е

Ейзенхауер Дуайт Девід 194
Ейнштейн Альберт 194
Ерхард Людвіг 194
Етилі Климент 195

Є

Єлизавета Ярославна 195
Єльцин Борис Миколайо-
вич 195

Єрмоєнко Андрій Івано-
вич 196
Єфремов Сергій Олександро-
вич 196

Ж

Желев Желю 197
Живков Тодор 197
Житецький Павло Гнато-
вич 198
Жук Андрій 198

З

Заболотний Данило Кирило-
вич 199
Зелінський Микола Дмитро-
вич 200
Значко-Яворський Матвій
Карпович 200
Золотаренко Василь Никифо-
рович 200
Золотаренко Іван Никифоро-
вич 200

І

Ігор 201
Ігор Ольгович 201
Ігор Святославич 201

К

Каганович Лазар Мойсейо-
вич 202
Кадар Янош 202
Каддафі Муамар 203
Канаріс Фрідріх Вільгельм 203
Кандиба Олег 203
Капніст Василь Васильо-
вич 203
Каразін Василь Назарович 204
Кармелюк Устим Якимо-
вич 204
Карпенко Дмитро 205

Кастро Рус Фідель 205
Катерина II 206
Квасневський Александр 206
Кеннеді Джон Фіцджеральд 207
Кириченко Олексій Іларіонович 207
Кістяківський Богдан Олександрович 207
Клемансо Жорж 208
Клінтон Вільям Джефферсон 208
Ковпак Сидір Артемович 209
Колесса Філарет Михайлович 209
Коль Гельмут 210
Кондратюк (Шаргей) Юрій Васильович 210
Конєв Іван Степанович 211
Коновалець Євген 211
Косів (Косов) Сильвестр 212
Косіор Станіслав Вікентійович 212
Коссак Григорій 212
Коссак Зенон 213
Костельник Гавриїл 213
Костомаров Микола Іванович 214
Кравчук Леонід Макарович 214
Кримський Агатангел Юхимович 215
Крип'якевич Іван Петрович 215
Кубійович Володимир 216
Кудря Іван Данилович 216
Кудряшов Володимир Сидорович 216

Куземський Михайло 216
Кузнецов Микола Іванович 217
Кучма Леонід Данилович 217

Л

Лазаревський Олександр Матвійович 218
Левитський Микола 218
Левитський Микола Васильович 218
Левицький Володимир Йосипович 219
Левицький Кость 219
Липинський В'ячеслав 219
Ллойд Джордж Девід 220
Лобода Андрій Митрофанович 220
Лучицький Іван Васильович 221

М

Мазепа Іван Степанович 221
Макартур Дуглас 222
Максимович Михайло Олександрович 222
Мандела Нельсон Ролігла-ла 223
Манн Томас 223
Мануїльський Дмитро Захарович 224
Мао Цзедун 225
Маркс Карл 225
Маршалл Джордж Кетлетт 225
Масарик Томаш Гарріг 226
Махно Нестор Іванович 226
Мейджор Джон 226
Мельник Андрій 227
Мельников Леонід Георгійович 227

Михальчук Костянтин Петрович 228
Мільеран Александер 228
Міттеран Франсуа Моріс
Адрієн Марі 228
Монтгомері Бернард Лоу 229
Муссоліні Беніто 229

Н

Надь Імре 230
Насер Абдель Гамаль 230
Нобель Альфред Бернхард 231

О

Огієнко Іван Іванович 231

П

Паладін Олександр Володимирович 232
Патон Євген Оскарович 232
Перетц Володимир Миколайович 233
Перон Хуан Домінго 233
Петлюра Симон Васильович 233
Петрушевич Євген Омелянович 234
Пильчиков Микола Дмитрович 235
Пироговський Олександр Сидорович 235
Підгорний Микола Вікторович 235
Пілсудський Юзеф Клеменс 236
Піночет Угарте Аугусто 236
Планк Макс 237
Полуботок Павло Леонтійович 237

Р

Раковський Християн Георгійович 238

Резерфорд Ернест 239
Рейган Рональд Вільсон 239
Ріббентроп Іоахим 240
Роллан Ромен 240
Рузвельт Франклін Делано 240

С

Сабуров Олександр Миколайович 241
Сагайдачний Петро Кононович 242
Самойлович Іван Самійлович 242
Сапегін Андрій Опанасович 243
Світальський Микола Гнатович 244
Севрюк Олександр Олександрович 244
Скоропадський Іван Ілліч 245
Скоропадський Павло Петрович 245
Слабченко Михайло Єлисейович 246
Смаль-Стоцький Степан Йосипович 247
Стражеско Микола Дмитрович 247
Студинський Кирило Йосипович 248
Сумцов Микола Федорович 249

Т

Тагор Рабіндранат 249
Теліга Олена 250
Терещенки 250
Тетеря Павло Іванович 251
Тетчер Маргарет Хільда 252
Тимошенко Степан Прокопович 253

Тіто Йосип Броз 253
Тодзіо Хідекі 254
Трильовський Кирило 254
Трумен Гаррі 255
Трюдо П'єр Елліотт 255
Туган-Барановський Михайло
Іванович 255
Тутковський Павло Аполло-
нович 255
Тютюнник Юрій Йосипо-
вич 256

Ф

Филонович Василь Захаро-
вич 257
Фіоль Швайполът 258
Франко Баамонде Франсіс-
ко 258
Фрейд Зигмунд 259

Х

Ханенки 259
Ханенко Богдан Іванович 260
Харитоненки 260
Хвильовий Микола 261
Хвойко (Хвойка) Вікентій 261
Хемінгвей Ернест 262
Хмельницький Зиновій-Бог-
дан Михайлович 262
Хмельницький Юрій Богдано-
вич 263
Холодний Петро Іванович 264
Хомейні Рухолла Мусаві 264
Хорті Міклош 265
Хо Ши Мін 265
Христюк Павло Оникійо-
вич 265
Хрущов Микита Сергійо-
вич 266

Ц

Цегельський Л'єонгін Михай-
лович 267

Ч

Чан Кайші 268
Чаушеску Ніколає 268
Черняхівський Іван Данило-
вич 269
Черчілль Вінстон-Леонард
Спенсер 269
Чехівський (Чеховський) Во-
лодимир Мусійович 270
Чижевський Павло Гнато-
вич 271
Чикаленко Євген Харлампійо-
вич 271
Чикаленко Левко Євгено-
вич 272
Чикаленко-Келлер Ганна Єв-
генівна 273
Чорновіл В'ячеслав Максимо-
вич 273
Чубар Влас 274
Чубинський Павло Платоно-
вич 274

Ш

Шахматов Олексій Олександр-
рович 275
Швець Федір Петрович 275
Шелест Петро Юхимович 276
Шептицький Андрей 277
Ширак Жак 278
Шмальгаузен Іван Івано-
вич 278
Шміт Федір Іванович 278
Шоу Бернард Джордж 279
Шумський Олександр Яко-
вич 279
Шухевич Роман 280

Щ

Щербаківський Данило
Михайлович 280

Щербань Олександр Назаро-
вич 281

Щербицький Володимир
Васильович 282

Щорс Микола 282

Щурат Василь Григорович 282

Ю

Юркевич Памфіл Данило-
вич 283

Я

Яворницький Дмитро Івано-
вич 284

Яворський Матвій Івано-
вич 284

Ягода (Єгуда) Генріх Григо-
рович 285

Янгель Михайло Кузьмич 285

Ярослав Володимирович
(Мудрий) 286

Яхимович Григорій 286

Яхненки 286

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Андрущенко В. Л.* Запорозька Січ як український феномен. — К., 1995.
2. *Апанович О.* Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. — К., 1993.
3. *Апанович О.* Розповіді про українських козаків. — К., 1991.
4. *Аркас. М.* Історія України-Русі. — К., 1990.
5. *Багалій Д.* Історія Слобідської України. — Х., 1990.
6. *Багалій Д.* Нарис історії України. — К., 1995.
7. *Баран В.* Україна 1950–1960 рр.: еволюція тоталітарної системи. — К., 1996.
8. *Баран В.* Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. — Львів, 1992.
9. *Бердичевський Я. М., Ладиченко Т. В.* Всесвітня історія 1914–1939. — К., 1998.
10. *Бойко О.* Історія України. — К., 2002.
11. *Борисенко В.* Курс української історії. — К., 1997.
12. *Брайчевський М.* Конспект історії України. — К., 1994.
13. *Брайчевський М.* Вступ до історичної науки: Навч. посіб. — К., 1995.
14. *Братко-Кутинський О.* Феномен України. — К., 1996.
15. *Бураков Ю. В., Кипаренко Г. М.* Всесвітня історія. Новітні часи. — К., 2001.
16. *Верстюк В.* Нестор Іванович Махно. — К., 1991.
17. *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. — К., 1997.
18. *Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. — К., 1995.
19. *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998.
20. *Винниченко В.* Відродження нації. Ч. I, II. — К.; В., 1920.

21. *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. — К., 1991.
22. *Володарі* гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994.
23. *Гісем О. В.* та ін. Всесвітня історія. — К., 1999.
24. *Голубуцький В.* Запорізьке козацтво. — К., 1994.
25. *Голод 1921–1923* років на Україні. Зб. документів і матеріалів. — К., 1993.
26. *Голод в Україні 1946–1947*: Документи і матеріали. — К., Нью-Йорк, 1993.
27. *Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л.* Нариси з історії українського державотворення. — К., 1995.
28. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. — К., 1996.
29. *Грушевський М.* Історія України-Русі. В 11 т. 12 кн. — К., 1991–1998.
30. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1990.
31. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття. — К., 1993.
32. *Даниленко В., Касьянов Г.* Сталінізм на Україні (20–30-і роки). — К., 1991.
33. *Довідник з історії України.* Т. 1–2. — К., 1993, 1995.
34. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Т. 1–2. — К., 1991.
35. *Жуковський А., Субтельний О.* Нариси історії України. — Львів, 1991.
36. *Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.
37. *Енциклопедія українознавства.* — Львів, 1993–1998. — Т. 1–7.
38. *Єфименко О.* Історія українського народу. — К., 1990.
39. *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. — Львів, 1996.
40. *Історія України: Курс лекцій.* У 2 кн. — К., 1992.
41. *Історія України / За ред. Ю. Зайцева.* — Львів, 1996.
42. *Історія України: Навч. посіб. / За ред. Б. Н. Лановика.* — К., 1999.
43. *Історія України / За заг. ред. В. Смолія.* — К., 2000.
44. *Історія України в особах IX–XVIII ст.* — К., 1993.
45. *Історія України в особах XIX–XX ст.* — К., 1995.
46. *Історія Українського війська.* Т. 1–2. — Львів 1992, 1996.

47. *Історія української культури*. — К., 1994.
48. *Капица Ф. С.* Всеобщая история. Справочник. — М., 1996.
49. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920–30-х років. — К., 1992.
50. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К., 1995.
51. *Кіндер Г., Хільгеман В.* Всесвітня історія. — К., 2001.
52. *Книш З.* Становлення ОУН. — К., 1994.
53. *Коваль М. В.* Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995.
54. *Кожукало І. П.* 1946–1947. Невідомий голод. — V кн. Маршрутами історії. — К., 1990.
55. *Конквест Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993.
56. *Косик В.* Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993.
57. *Котляр М., Кульчицький С.* Довідник з історії України. — К., 1996.
58. *Кредер О. О.* Новейшая история XX век. Ч. 1, Ч. 2. — М., 2001.
59. *Крип'якевич І.* Історія України — Львів, 1990.
60. *Кульчицький С. В.* та ін. Історія України (10 клас). — К., 1998.
61. *Кульчицький С. В.* та ін. Історія України (11 клас). — К., 2000.
62. *Ладиченко Т.* Всесвітня історія. — К., 1999.
63. *Лановик Б. Д.* Історія української еміграції. — К., 1997.
64. *Литвин В.* Політична арена України: дієві особи та виконавці. — К., 1994.
65. *Лихолат О. В., Лихолат А. О.* Історія України. — К., 1999.
66. *Миرونчук В. Д., Ігошкін Г. С.* Історія України. — К., 2001.
67. *Мірчук П.* Українська Повстанська Арія. 1942–1952. — Л., 1991.
68. *Нагаєвський І.* Історія української держави XX ст. — К., 1994.
69. *Онопрієнко В. І.* Історія української науки XIX–XX ст. — К., 1998.
70. *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. — К., 1995.

71. *Пивовар С., Слюсаренко А.* Всесвітня історія. — К., 1998.
72. *Підкова І., Шуст Р.* Довідник з історії України. Ч. 1–2. — Львів, 1994.
73. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — Т. 1–2. — К., 1995.
74. *Реєнт О.* Українська революція. — К., 1996.
75. *Рудницька О. П.* Українське мистецтва у полікультурному просторі. — К., 2000.
76. *Слюсаренко А., Томенко М.* Історія української конституції. — К., 1993.
77. *Смолій В. А.* Малий словник історії України. — К., 1997.
78. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея. — К., 1997.
79. *Субтельний О.* Україна: історія. — К., 1993.
80. *Терещенко Ю. І.* Україна і європейський світ. — К., 1996.
81. *Толочко П.* Київська Русь. — К., 1996.
82. *Трофимович В.* Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). — Львів, 1995.
83. *Турченко Ф. Г.* Новітня історія України. Для 10-го кл. середньої школи. — К., 1995.
84. *Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М.* Новітня історія України. Для 11-го кл. середньої школи. — К., 1995.
85. *Українська державність у ХХ столітті / За заг. ред. О. Дергачова.* — К., 1996.
86. *Національні процеси в Україні. Документи і матеріали.* Ч. I, II. — К., 1997.
87. *Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій.* — К., 1999.
88. *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали.* Т. 1–2. — К., 1996, 1997.
89. *Універсальний словник-енциклопедія* — К., 1999.
90. *Шаповал Ю.* Україна 20–50-х років: сторінки неписаної історії — К., 1993.
91. *Шевчук В.* Козацька держава. — К., 1997.
92. *Щедрина І. Е.* Всесвітня історія. — Х., 2001.
93. *Юрківський В. М.* Країни світу. Довідник. — К., 1999.
94. *Ярош Б. О.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-х р. ХХ ст. — Луцьк, 1995.
95. *Ярчук В. І.* Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. — К., 1995.

Зміст

Передмова	3
<i>Частина I. Поняття і терміни</i>	5
<i>Частина II. Персоналії</i>	154
<i>Частина III. Хронологія історії України.</i> Синхроністична таблиця подій всесвітньої історії та історії України XX століття	288
<i>Показчик до частини I. “Поняття і терміни”</i>	337
<i>Показчик до частини II. “Персоналії”</i>	356
Список використаної та рекомендованої літератури	363

This reference dictionary has combined concepts and terms, personalities and chronology of national and world history. It is adapted to educational programs and contains the necessary minimum to be mastered by senior pupils as well as university entrants and students of higher educational establishments of I–II accreditation levels. The manual is characterized by unique structure and can be considered universal in terms of its contents. Therefore it is an effective tool in teaching history of Ukraine and world history, as well as in the process of preparation for state attestation and entrance to higher educational establishments.

The reference dictionary is meant for senior pupils of general secondary schools, lyceums, gymnasiums, students of higher educational establishments of I–II accreditation levels, teachers, as well as for those who are interested in history.

Навчальне видання

Базильчук Галина Калістратівна

СЛОВНИК-ДОВІДНИК З ІСТОРІЇ

Educational edition

Basilchuk, Halyna K.

REFERENCE DICTIONARY ON HISTORY

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*

Редактор *Л. М. Ліщинська*

Коректор *О. В. Лебідь*

Комп'ютерне верстання *Т. І. Губанова*

Оформлення обкладинки *Д. А. Бутейко, Д. В. Кругленко*

Підп. до друку 27.04.05. Формат 60×84/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 21,39. Обл.-вид. арк. 20,9. Тираж 5000 пр. Зам. № 5-252

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

ВАТ “Білоцерківська книжкова фабрика”

09117 Біла Церква-17, вул. Леся Курбаса, 4